

Töredékek egy erdélyi család történetéből

„Felséges Urunkhoz, mint örökös Fejedelmünkhöz, Az Felséges Austriai Házhoz Hívek és Igazak legyenek Fiaim, és örökösön megtartsák az Fidelitást, az nagy Istennek Parancsolattya is, és Hazánk Törvénye is azt dictálván. Arrul is megemlékezőn örökös háládatossággal, hozzám, s Fiaimhoz is mely nagy Gratiákat és Beneficiumokat nyuitott és adott a Felséges Austriai Ház.”

(Kászoni báró Bornemisza János végrendelete 1739)

Miközben világszerte fellendülőben van a családtörténeti kutatás, Erdélyben e vonatkozásban is nagy hátrányokat kell behoznia a történettudománynak.¹

A kászoni báró Bornemisza családból ma már senki nem él Erdélyben. Hírét, jelentőségét már-már csakis levéltári állagok, régi kiadványok őrzik, s néhány tárgyi emlék, amely túlélte a többszöri rendszerváltozást. Szívós munka és anyaggyűjtés kell majd ahhoz, hogy a többi híres erdélyi nemescsalád mellett fel lehessen tárni a Bornemisza családnak és tagjainak szerepét a kis- és nagypolitikában, nemkülönben a közéletben. A Bornemisza családnak a többi erdélyi ariszokrata-, illetve nemescsaládhoz hasonlóan ott a helye Erdély történelmében, ők és tetteik képviseltek minket akkor, illő, hogy a ma történetírása se feledkezze meg róluk. A család történetének e rövid, vázlatos bemutatásával ennek az erkölcsi kötelezettségnek szeretnénk eleget tenni.

Az utóbb Bornemisza néven bárói rangot nyert család alapítójának, Jánosnak az őseit a 17. század közepéig, sőt a 16. századig lehet követni a forrásokban,² ekkor azonban a család még Kászonszékben élt, és Csutak néven volt ismert. 1569 körül ismert Impérfalván egy Csutak (Chjutak) András, akit a kászoni főemberek és lófők között említenek, 1625-ből viszont egy Csutak György, aki akkor 80 éves volt, s hol a lófők, hol a gyalogok között emlegetik, eléggé tehető, jobbagyos emberként.³ Van ugyan tudomásunk háromszéki Csutakokról is,⁴ kétségtelen tény azonban, hogy a Bornemisza-k a kászoni Csutakoktól származnak. Az 1643-as lustra Impérfalván a meglehetősen fiatal Csutak Péter, valamint a már felnőtt (= nagykorú) öccse, István mellett megemlíti „Csiutak Janos Deak”-ot is a *primipili veterani* között, aki feltehetőleg Péter és István⁵ testvére volt.⁶ (Maglehet, hogy ők hárman vagy Csutak András, vagy Csutak György fiai.) Csutak János neve mellett, mintegy megmagyarázandó, hogy miért nem katonáskodhat, a lustra készítői megjegyezték: „Feiuaratt telepedett”, azaz Gyulafehérvárra, az erdélyi fejedelmek székhelyére költözött.⁷ Elkerülve otthonról, az eredetileg Csutak nevet viselő család tagja nem az addigi, hanem származásának megfelelően, szűkebb pátérija nevével vált ismertté, s ezért viselte – gyulafehérvári megtelepedése után – a Kászoni nevet.

¹ Erdélyi vonatkozásban elismerésre méltó kivételként említjük meg W. Kovács András monográfiáját: *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlésezi W. Kovács András. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.) Kvár 2006. 27–100.

² Imreh István–Pataki József: *Kászoni kismemes az Erdélyi Udvari Kancellária élén*. Korunk 11/1990. 1495–1499. (A továbbiakban: *Imreh–Pataki*.); Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika 1650–1750*. H.n. 1992. 67–74.

³ *Székelly Oklevéltár*. Új sorozat (a továbbiakban: *SzOkIÚS*) VII. Kvár 2004. 71; *Imreh–Pataki* 68.

⁴ Az orbaiszéki Kovásznán egy 1670 körüli lustrában (*SzOkIÚS* VII. 214.), ill. ugyancsak Kovásznán az 1680. április 20-i katonai összeírásban (uo. 331.).

⁵ Az 1645. július 4-i lustra szerint Csutak Péter nyomorék („debilis”) és „az öccsít oda temették az hadban”. *Székelly Oklevéltár*. VI. Szerk. Szádeczky Lajos. Kvár 1897. 177.

⁶ *SzOkIÚS* VI. 152. Ld. még a 3. jegyzetben.

⁷ Uo.

A kászoni Csutak család tagjai főként lófőként szerepelnek a forrásokban. Az erdélyi fejedelemség hármasság, etnikai-közigazgatási tagolódásán belül, a vármegyék nemessége és a Szász-föld lakossága mellett, a székelység három rendje között, a főemberek után kiemelkedő szerepe volt a latin néven primipilusnak nevezett lófő rétegnek. A 15–16. századig eleve nemesi státusú, sajátos kiváltságokkal felruházott székelyek között a lófő réteg örökölhető birtoka fejében lovas katonai szolgálattal tartozott. Ugyanez a besorolás arra is feljogosította ezeket a családokat, hogy meghatározott sorrendben egy-egy családtag rendre viselhesse a széki hadnagy, illetve bírói tisztelet. Ebből a rendkívül komoly katonai szerepet vállaló, ám ekkor már komoly válságokkal küzdő székely társadalomból szakad ki Csutak, későbbi nevén Kászoni János deák.

Ha a nagy karriert befutó Kászoni – utóbb Bornemisza – János, az unoka életrajzi adatait vesszük figyelembe (sz. 1672), ebből kikövetkeztethető, hogy apja 1632–1652 között születhetett, míg nagyapja, Csutak János deák, aki elkerül Székelyföldről, 1592–1623 között láthatta meg a napvilágot. Amennyiben ez a Csutak alias Kászoni János azonos azzal a *Johannes Kaszoni de Chyk Nagy Kaszon Transilvanusszal*, aki huszonnégy évesen, 1627. február 9-én iratkozott be a grazi egyetemre, úgy az egyetemi anyakönyvi bejegyzés alapján kétségtelen, hogy ő 1605-ben született.⁸ A már említett Csutak Péter és István mellett – akár testvérek voltak, akár nem – feltételezhető, hogy Csutak János volt a legidősebb.⁹

AZ ŐSI BIRTOK. A Bornemisza család múltja Erdély legkeletibb sarkába, a hegyek övezte Kászonszékbe vezet. Apor Péter is elmondja, hogy Kászoni János ősei otthon Kászonban Csutak névre hallgattak, egyházi nemesek voltak Nagykászonban.¹⁰ Kővári László megjegyzi, hogy „a család Nagykászonban a székely telket, melyen szerencsés eredetét vette, máig mint ereklyét kezén tartja”.¹¹ Mint Benkő Károly, a vidék jeles monográfusa megállapítja, a Nagykászon elnevezés nem egy településre vonatkozik, „nem valami külön város vagy falu, hanem Altízet, Feltízet és Impérfalvát hármokat összesen hívják Nagy Kászonnak”.¹²

Benkő Impérfalva jelentős birtokosai között említi a báró Bornemisza családot.¹³ Valószínű, hogy ez utóbbi birtokról tesz említést közvetlenül a „madéfalvi veszedelem” után Michael Konrad von Heidendorf.¹⁴

A források alapján nyilvánvaló, hogy a Kászonimpéren lófőseget bíró Csutak család egyik tagja szakadt ki az ősi közösségből, azonban nem mondott le örökségéről, és így a Bornemisza továbbra is birtokosok maradtak Impéren. (Ugyanez a család folyamatosan birtokolt Kászonjakabfalván is.¹⁵) Az ősbirtok mindenesetre Kászonimpéren volt, és miközben a dinasz-

⁸ Kovács András: *Címeríró Pál deák történetéhez. = Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 2004. 247.

⁹ Kászoni János végrendeletében gyermekei tutorául „testvér atyafiát és eöchet”, Csutak Pétert nevezte meg. Ld. A kászoni br. Bornemisza család levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeum egykori levéltárában, jelenleg a Román Országos Levéltár Kolozsvári Fiókjában. Fő osztály (a továbbiakban ROLKvF) 44. 11.

¹⁰ Apor Péter: *Verses művei és levelei* (a továbbiakban: *Apor 1903*). I. Bp. 1903. 319.

¹¹ Kővári: *i. m.* 54.

¹² Benkő Károly: *Csik, Gyergyó és Kászon múltja és jelene*. Kolozsvárt 1853. 134.

¹³ Uo. 140.

¹⁴ „Röviddel visszatérésem után befejeztük munkánkat Csikban, és a bizottság mindnyájunk hő óhajára nyomozó munkánk továbbfolytatására szeptember végén a málnási hegyeken keresztül Kászonba utazott, ahol a kászoni Bornemisza család kúriáján éjszakáztam, amely a hozzá tartozó birtokkal együtt olyan jelentős, hogy a családnak évente 12 fogolyadarat szolgáltatnak be...” (*Erdély öröksége*. VIII. *A másik magyar haza*. 1750–1790. Bp. é. n. 117.).

¹⁵ ROLKvF 482. 90 (1671. április 22.).

tialapító újabb és jóval jelentősebb birtokok sorát szerezte meg, sem ő, sem utódai nem mondtak le az egykori szűkebb pátriát idéző, előnevet adó ősi birtokról.¹⁶

A PÁLYAKEZDŐ KÁSZONI JÁNOS. A Bornemisza család látványos felemelkedése három nemzedék tudatos tevékenységének, szívós munkájának eredménye. 1643-ban, amikor a székelyföldi lustra Csutak alias Kászoni Jánosról megjegyzi, hogy Gyulafehérváron telepedett le, a felfelé ívelő pálya egy fontos állomásáról tudósít. E rövid feljegyzés mögött rendkívüli események egész sora húzódik meg. Ebből ugyanis kiderül, hogy a családnak ez a tagja nem volt akárki, hanem deák. Abban a korban ez a fogalom, amely nem tévesztendő össze a diák szóval, a latin „literatus” fogalomnak felelt meg. A középkor folyamán elég jelentős arányú értelmiségi réteget jelölt. Ez a hazai iskolázottságú társadalmi kategória biztosította az értelmiségi réteg utánpótlását világi és egyházi pályán egyaránt. Ez a réteg rendelkezett a latin műveltségnek azzal a minőségileg és mennyiségileg igen jól körülhatárolható anyagával, amely lehetővé tette tagjai számára akár tanulmányaik folytatását külföldi egyetemeken, akár beilleszkedésüket a hazai intézményrendszerbe.

Ennek a deákos műveltségnek az ismeretanyaga magában foglalta a korabeli egyetemek tananyagának egy részét, és azt sajátították el a hazai iskolákban. Ez a hosszú évszázadokon keresztül kikísérletezett tananyag egyébként egységes volt Erdélytől az Atlanti-óceánig, Itáliától Skandináviáig. A Székelyföldön, de azon kívül is ez a réteg gyakorta az igazságszolgáltatás szövevényes rendszerében lelta meg helyét, akár a bírósági intézményrendszerben, akár az ügyvédi pályán. Az 1627-ben a grazi egyetemre beiratkozó Kászoni Jánosnak – valószínűleg visszatérése után – sikerülhetett elhelyezkednie a Gyulafehérvár melletti Maros-Portus sóhivatalában írnokeként.¹⁷ 1633–1641 között az erdélyi fejedelmi nagyobb kancellária tagja.¹⁸ Már a sóhivatali állás – ellentétben a később meggyökerezett kifejezéssel – kulcsfontosságú intézménynek számított akkoriban, hiszen a sógazdálkodás az erdélyi fejedelemség gazdasági tevékenységének egyik különösen fontos területe volt. A Kászoni János által betöltött tisztség felölelte a szó szerinti gazdasági, gazdálkodási tevékenységet, a sójövendelmek könyvelését, de ugyanakkor az ezek biztosítását elősegítő igazgatási tevékenységet is. Volt azonban e tevékenységnek állandó jogi vetülete is, hisz minden egyes kiutalás, elszámolás, igazgatási döntés az írnokek intelligenciáját igényelte, ő döntött – felkérésre vagy anélkül – egy-egy határozat helyességéről. Így a felelőssége is rendkívül nagy volt. És mindezeket túl megfelelő kereseti lehetőséget is biztosított ez a hivatal. Kászoni János unokájának, a majdani dinasztiaalapító Bornemisza Jánosnak az esete jelzi – ő is a sóhivatalban kezdte tevékenységét –, hogy a sóhivatali tisztség, így vagy úgy, anyagi előnyökkel is járhatott: Tatarkovits Tamás lippai szőlőjét 25 kő-sóért vásárolta meg, feltehetőleg a 18. század elején.¹⁹

¹⁶ Az ősi Csutak birtok elhelyezkedésére utal az az 1684. jún. 27-i protocollumbeli feljegyzés a Csutak Péter és István közötti vitáról, amely megemlíti, hogy az ő birtokuk a Balásziaknak folytatásaként helyezkedett el a Vízága tizedben, nyugat felé (Benkő: *i. m.* 139.); ROLKvF 482. 89, 91.

¹⁷ Kászoni János származásáról Apor Péter a következőket írta: „Ennek eredete Kászonszékből vala, / Kászonban az Csutak nemből vala, / Csak edgy-házi nemes volt ez familia, / Kászonból kijöve ennek az nagyapja, / Fejérvárt portuson (!) író deák vala...” (*I. m.* 320.). Másutt Apor Péter a következőket írta: „Joannes Kászoni, modo dictus Joannes Bornemisza L. B. de Kaszon, nam cognomen ipsius prius solum erat Kászoni, sed per clementiam augustissimi Caroli VI addidit Bornemisza, cujus progenitores ex Nagy-Kaszon oriundi, ibique Csutak vocati, nobiles unius sessionis, per matrimonium acquisiverant aliquam possessionariam portionem in Cottu Albensi, pago Váradgya, penes Albam Carolinam, ibique in portu salinario minora gerebant officia...” Apor Péter: *Munkái* (a továbbiakban: *Apor 1863*). Pest 1863. 218–219, 299–300.

¹⁸ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690*. Bp. 1980. 192.

¹⁹ ROLKvF 37. 88 (125), 16; 192 (113), 16.

Tudása, szorgalma, a megszerzett pozíció biztosítja Kászoni János számára, hogy a gyulafehérvári fejedelmi udvar, pontosabban kancellária egy már befutott, azaz karriert csinált személyiségének a leányát elvegye.

Kinek a családjába házasodott be Kászoni János? Nem volt az más, mint Fejérvári Pál deák (Paulus Alba Julý),²⁰ akit a szakirodalom Címeriró Pál deák néven már régóta ismer, aki nem csupán írnoki tevékenységével tűnt ki a nagyobbik fejedelmi kancellária személyzetéből, hanem elsősorban sajátos stílusú, minőségileg a többi közül messze kimagasló, általa rajzolt címereivel.²¹

A Székelyföldről Fehérvárra került, tanult és törekvő Kászoni János számára Fejérvári/ Képiró/Címeriró Pál leánya, Erzsébet jó partinak számíthatott. Apja, a fejedelmi kancellária 1608-tól adatolt írnoka, majd címeriró deákja különleges képességei birtokában megbecsülésnek örvendett az egymást váltogató erdélyi fejedelmek részéről,²² akik utóbb számvevői tisztséggel is honorálták szolgálatait, ugyanakkor számos adományban és kiváltságban részesítették, amiként ő maga is számos birtokot, szőlőt, kaszálót, házat vagy házhelyet szerzett hosszú tevékenysége során.²³ Kászoni János apósának számos ingatlana közül meg kell említenünk a váradgyai nemesi udvarházat és birtokot, melyet meglehet, hogy Fejérvári Pál felesége, leánynevén Vágó Borbála hozott a házasságba.²⁴ Hogy előző három férje közül²⁵ melyiknek volt köszönhető a váradgyai birtok, ma már nehéz megállapítani. Mindenesetre tény, hogy az 1599. június 24-i gyulafehérvári káptalani oklevélátírás szerint Báthory András nova donatio címen adományozott Molnár Istvánnak és feleségének, Vágó Borbálának egy nemesi kúriát, egy másik üres telket és még más javakat Váradgyán.²⁶ Báthory Gábor egy 1608. szeptember 13-i oklevele Vágó Borbálát a néhai váradgyai Molnár István özvegyeként, de már Fejérvári Pál

²⁰ 1608. jún. 4. Báthory Gábor fejedelem oklevelében: „nos rationum habentes fidelitatis et fidelium seruitiorum Egregy Pauli Alba Julý scribe et iurati Notary Cancellariae nostrae maioris necnon Pictoris Stemmatum” (ROLKvF 23. 32, 60, 71, 72, 77.); 1613. május 4. Bethlen Gábor oklevelében („tum vero attentis et consideratis fidelitate, fidelibusque seruitys fidelis nostrj Egregy Paulj Alba iulý scribe et iurati Notary Cancellariae nostrae minoris et Pictoris Stemmatum”. ROLKvF 23. 36.); 1628-ban és 1635-ben Bethlen Gábor, illetve Rákóczi György fejedelmek okleveleiben „exactor rationum nostrarum fiscalium” (ROLKvF 46. 70. és 46. 67.); 1635. szept. 17-én Rákóczi György fejedelem „fidelis noster”-nek nevezi, mely adatok szerint ekkor feltehetőleg már nincs a fejedelmi udvar, pontosabban a kancellária szolgálatában (ROLKvF 46. 73.). 1636. január 5-én felesége, Borbála már özvegyként szerepel (ROLKvF 46. 55.).

²¹ Kelemen Lajos: *Gyulafehérvári Pál Deák (Paulus Alba Iulius, Fejérvári Pál)*. = *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Buk. 1977. 133; Kovács András: *i. m.* Kelemen Lajos tévesen állítja, hogy Chutak György lett volna Címeriró Pál leányának a férje, holott az Csutak János volt. Ld. még ROLKvF 44. 33, 49; 34, 50; 35, 52.

²² ROLKvF 23. 32, 33, 35; 46. 70, 71, 72.

²³ ROLKvF 23. 36, 37, 39–48, 115, 117, 119, 136–137; 37. 73, 1, 1 2/4 (!), 2. Az adatok ugyan csak Báthory Gábor korától (1608) szólnak Címeriró Pálról, feltételezhető, hogy már Bocskai István fejedelemsége idején tevékenykedett (Kovács András: *i. m.* 246.). Erre utalna Rákóczi Zsigmond 1608. január 28-i Fejérvári Pál deáknak (Paulus Alba Julý) adott kiváltságlevele, melyben az elődeinek tett szolgálatairól beszél (Sigismund Jakó–Radu Manolescu: *Scriteria latină în evul mediu*. Buc. 1971. Album. 44. sz. 33–34.). 1635. jan. 11-én még adóbeszedőként említik (ROLKvF 46. 73), ugyanazon év szeptember 17-én Rákóczi György oklevelében már csak „hűséges hívünk”-ként szerepel (ROLKvF 46. 73.). Halála e dátum és 1636. január 5. közé tehető, amikor özvegyét emlegetik. Ld. előbb a 19. jegyzetet. Végrendelete ROLKvF 44. 12., ill. Kovács András: *i. m.* 256–257.

²⁴ Az első általunk ismert adat róla 1607. április 5-i adásvételi szerződés, melynek során „az Vitezleo Nagý Palnak relictaja Thorday Vago Borbala Azzoni” megvásárolja Nagy Ferentől, a dévai vár porkolábjától ennek Gyulafehérváron található, Szász utcai házát (ROLKvF 23. 30.).

²⁵ 1609. jan. 7.: „Barbara Vago primum Stephani Molnar, deinde Emerici Literati Vas Thordensi, postea vero Pauli Nagý Szegeđy egregiorum Nobilium quondam relictæ, nunc vero consortis praedicti Pauli Alba Julý” (ROLKvF 46. 71. és 77.).

²⁶ ROLKvF 37. 73 (95), 1.

deák feleségeként említi (a váradgyai birtok, lehet, hogy innen származik).²⁷ Viszont az 1609. január 4-i ugyancsak fejedelmi oklevélből kiderül, hogy Molnár István halála után Vágó Borbálának még volt két férje, akik szintén korán elhaláloztak (az egyik Tordai Vas Pál deák, a másik Szegedi Nagy Pál).²⁸ (A mindent tudó Apor Péter nem szalasztja el megjegyezni, hogy ennek köszönhetően lesz Váradgyán birtokossá Kászoni János.²⁹)

A fejedelmi udvarban kialakított kapcsolatai valószínűleg szintén hozzájárulhattak Kászoni János előrehaladásához a társadalmi ranglétrán. Ezt tanúsítja az a tény, hogy Kászoni János Veresmarti Czíkó Mihály, a fejedelem udvarbírója „kérésére” és anyagi támogatásával teszi közkinccsé 1647-ben, röviddel halála előtt, Kithonich János jelentős jogtudományi kézikönyvének – *Directio Methodica Processus Judiciari* – magyar fordítását (*Rövid igazgatás a nemes Magyar orszagnak es hozza tartozó részeknek szokott törvény folyasiról, mellyel deákból magyar nyelvre fordított Kaszoni Janos Varadgyan*).³⁰ A magyarországi perrendtartásról szóló 302 oldalas mű magyarra fordításával Kászoni egy rendkívül értékes kézikönyvet tett hozzáférhetővé a jogi tevékenységet folytató hazai deákréteg számára, amelynek maga is tagja volt. Werbőczy Tripartitumának ez a kitűnő segédlete anyanyelven tette tanulmányozható a peres tevékenység minden csínját-bínját, amit így anyanyelven nyilván jobban megérthetett a hazai deákréteg, mint latinul. Nagy sikere volt, mert 1650-ben Lőcsén ismét kiadták³¹ a magyar jogi nyelvezetnek ezt az úttörő foglalatát. A fordítónak *Az olvasóhoz* intézett ajánlásából kiderül, hogy milyen tudatosan vállalta a nagy feladatot („tsak érthessem a közönséges Jónak hasznára lenni fáradságomat”). S miközben Kászoni János deák a fordítói munka mikéntjéről prelegál, azt is megmondja, hogy azoknak szánta fordítását, „akiknek kedvéért fordítottat, úgy mint a Deáktalanoknak”, azaz azoknak, akik nem tudnak latinul. A fordítás recepciójához sokatmondó bizonyíték az egyik Kolozsváron őrzött példány, amelyet a fordító Kisrédői Rhédey Ferenc fejedelmi tanácsúrnak dedikált.³² Kászoni János Fejérvári Pál halála után, 1636. január 5-e és 1637. március 28-a között vette el feleségül Fejérvári Pál deák³³ leányát, aki akkor legkevesebb 18 éves lehetett.³⁴ A megrokkant özvegy,³⁵ miután birtokaiban is elkezdtek zaklatni,³⁶ örömmel fogadhatta Erzsók lánya férjhezmenetelét, veje ugyanis megfelelő támasza lehetett a továbbiakban. Elhunyt férje feltételezhetően jelentős vagyont valakinek kezelnie kellett, mi több, azt is meg kellett akadályoznia, hogy a fejedelmi fiskus rátegye a kezét. Erre azért is szükség volt, mert Erzsók lányán kívül – végrendelete tollbamondásakor – volt még két kiskorú gyermeke, István és Borka, azaz Borbála.³⁷

²⁷ ROLKvF 46. 72: „relicta quondam Stephani Molnar Varadgiensis consors Pauli Alba Julij Pictor Stemmatis ac scriba et notarius cancellariae nostrae maioris.”

²⁸ Bár nem nevezhető megszokottnak, valamiért Vágó Borbála, ha nem leánynevén, úgy néha harmadik férje nevén szerepel az oklevelekben. Ld. végrendelete: „...ez jelenvaló 1637. esztendőben, die 28 Martii, néhai nemzetes Feieruari Pal deákné Nagy Borbara aszszonyomnak látogatására jöven...” (ROLKvF 44. 12.). Ez azonban nem elégséges arra, hogy azt feltételezzük, Cimerirő Pálnak két felesége lett volna: Vágó Borbála, illetve Nagy Borbála.

²⁹ „És igen jó helyre házasodott vala, / Váradgyán jószágot kevest kapott vala...” *Apor 1903.* 320. Latin nyelvű művében: „per matrimonium acquisiverant aliquam possessionariam portionem in Cottu Albensi, pago Váradgya.” *Apor 1863.* 218.

³⁰ Régi Magyar Nyomtatványok. III. Bp. 2000. 2171. sz. 435.

³¹ Uo. 2320. sz.

³² A Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára, BMV U.119/b. Utóbb ez a példány Kithonich művének latin változatával széki gróf Teleki Mihály tulajdonába került, aki egybekötötte az eredetit és fordítását, és díszes bőrkötéssel vonatta be.

³³ ROLKvF 46. 73. és 55.

³⁴ ROLKvF 23. 82; 44. 12.

³⁵ ROLKvF 46. 55.

³⁶ ROLKvF 23. 82.

³⁷ ROLKvF 44. 12.

Kászoni János házassága mindenki számára csak előnyökkel járt. Kiderül ez Fejérvári Pál deák özvegyének 1637. március 28-i végrendeletéből, aki mindent „Fiamnak Veomnek Kaszoni Jánosnak kezében hagyom, hogy biria mint saiatyat”.³⁸ Az özvegy³⁹ vejére, Kászoni Jánosra és Erzsók lányára bizza két kiskorú gyermekének – Istóknak és Borkának – gondozását is. A fiú utód, Képiró István magvaszakadtával a gyulafehérvári Szász utcában lévő házat, a váradyjai nemesi telkeket és házat a fejedelmi fiskus próbálta megszerezni, az ország törvényére hivatkozva. Az akkor gyulafehérvárinak nevezett Kászoni János saját és gyermekei nevében bejelentett tiltakozását Rákóczi György fejedelem 1647. november 14-én oklevélbe foglalta Besztercén.⁴⁰ Ha még 1654. november 2-án sem tisztázódott Fejérvári Pál deák örökségének kérdése,⁴¹ ugyanazon év november 19-én már bírósági ítélettel „a Kászoni János árvái, Pál és Anna, a fejérvári és sóváradyai két nemes házuknak publicatiója alól feloldoztatnak a Fejedelem Táblája által”.⁴²

Ha Fejérvári Pál deák fia, István édesanyja végrendeletének megírásakor, 1637-ben még kiskorú, akkor a fiú semmiképpen sem lehetett több 16–18 évesnél, amiből az következik, hogy legkorábban 1619-ben születhetett. Minden bizonnyal ő is apja nyomdokaiba lépett, legalábbis ez következik a felnőtt korában általa használt Címeríró/Képiró István névből.⁴³ Nyilván édesanyja halálát követően – Fejérvári Pál deák és Vágó Borbála leánya 1637-ben meghatalmazza férjét, hogy birtokait illetően képviselje érdekeit.⁴⁴ Ezt a feladatát Kászoni János később is ellátta, akkor is, amikor a fiatalon elhunyt Képiró István magvaszakadtával annak szüleitől örökölt javait, amint arról egy 1647. február 18-i oklevélből értesülünk, a fejedelmi fiskus újólaga vissza próbálta szerezni.⁴⁵ Maga Kászoni János viszonylag fiatalon halt meg.⁴⁶ 1648. február 4-i, Petki János Fehér megyei jegyző és Wrmeny Kis János deák előtt írásba foglalt végrendeletének tanúsága szerint gondoskodni akart kiskorú gyermekeiről,⁴⁷ akiknek anyja már előzőleg meghalt, amint Rákóczi György fejedelem 1647. október 29-i oklevéléből kiderül.⁴⁸ Testamentumában⁴⁹ Kászoni János két kiskorú árvája – Palkó és Annóka –, nemkülönben „Borka asszony árvája” sorsát kívánta rendezni valamiképpen. Ezért Kászoni János a Kithonich-fordítás kiadását támogató Veresmarthy Czikó Mihály fejedelmi udvarbírótól kérte fel, hogy viseljen gondot a kiskorúak vagyonára, míg tutorul, azaz gyámnak „testvér atyafiát és eöchet”, Chutak Pétert nevezte meg.⁵⁰ Kászoni Csutak Péter, a gyám, amint az későbbi iratokból kiderül, nem érte be a sajátjával, és inkább törődött saját, mint a rábízott kiskorúak ér-

³⁸ ROLKvF 44. 12.

³⁹ Egy 1636. január 5-i ügyvédvallásából megtudjuk, hogy akkor Nagy Borbála Fejérvári Pálné megözvegyült, és már vak is (ROLKvF 46. 55).

⁴⁰ ROLKvF 23. 35, 52.

⁴¹ Uo. 23. 36.

⁴² ROLKvF 37. 71 (91), 48.

⁴³ ROLKvF 23. 49, 50.

⁴⁴ ROLKvF 46. 39.

⁴⁵ ROLKvF 23. 49. Az oklevél hátán korabeli feljegyzés: „Kaszoni Azzonyom ellen Publicatoria, cum literis condescendaltatni kell, az gyermekeinek megh kell tudni neveket.”

⁴⁶ Nem kizárt, hogy ő maga is annak a Gyulafehérváron dülő járványnak esett áldozatul, amelynek „háza népe között is voltak áldozatai” akkor, amikor a Kithonich-fordítás nyomdai korrektúráját végezte. RMNy III. 435.

⁴⁷ ROLKvF 44. 11.

⁴⁸ ROLKvF 46. 42.

⁴⁹ ROLKvF 44. 11.

⁵⁰ Kászoni-, Csik- és Gyergyószék hadköteles férfilekosságának 1643. évi összeírásában Impérfalván szerepel a lófők között Csutak Péter és felnőtt fia, János, valamint öccse, István. A gyalogosok között említett Csutak Péter, akinek István, Máté, György, illetve István kiskorú fia, György, valószínűleg egy másik személy. A lófő Csutak Péter és öccse, István után szereplő János deák lehetett a három közül a legidősebb testvér. *SzOKIÚS* VI. 152–153.

dekeivel.⁵¹ Több más iratból is az derül ki, hogy Csutak Péter eléggé kapari ember volt, aki még a Kászoni gyermekek javait is megpróbálta – méghozzá sikeresen – megszerezni.⁵² Erre utal egy 1665. május 3-i iratkivonat, melyből kiderül, hogy vizsgálatot tartottak „Kászoni János ingó javainak Csutak Péter és János által lett elvételük” ügyében.⁵³ Kászoni János fiáról, a későbbi „Marosváradgyán lakó Nemes Fejérvári Kászoni Pál uram”-ról viszonylag keveset tudunk. Kászoni János végrendeletében kiskorú gyermekeiről volt szó 1648 februárjában, egy meghatalmazás kapcsán az árváit említi 1648. április 3-án Rákóczi György fejedelem.⁵⁴ Tudva azt, hogy szülei mikor házasodtak, valószínűsíthető, hogy Kászoni Pál ekkor legfeljebb 11 éves lehetett. Mindenesetre egy 1654. november 2-i oklevélből arról értesülünk, hogy nagybátyjuk, Képiró/Címeriró Pál magvaszakadása és „fejérvári és sóváradyai jószágainak publicáltatása” ellen Kászoni Pál és testvére, Anna pert indítottak.⁵⁵ Később, 1663-ban a két testvér megegyezik az apjuktól öröklött birtok felől oly módon, hogy azt adott feltételek mellett Kászoni Pál használhassa.⁵⁶ Az anyagiakat illetően Kászoni Pál nem állhatott valami jól fiatal korában, kászoni birtokai ugyanis sorra Csutak Péter kezére kerültek, aki végül 1684. március 22-én unokaöccse minden impérfalvi birtokát elzalogosította.⁵⁷ Viszont 1674. július 14-én Kászoni Pál és felesége tulajdonát illetően folyik egy esketés Lámkeréken.⁵⁸ Felesége, Sebessi Anna, amint az egy 1680. december 30-án kibocsátott oklevélből kiderül, előzőleg a szintén sókereskedelemben érdekelt Logofet Demeter felesége volt, akivel szintén voltak gyermekei.⁵⁹

Törekvő emberként Kászoni Pál apja nyomdokaiba lépett. Egy 1683. november 23-i oklevélből megtudjuk, hogy ő is a deákréteghez tartozott,⁶⁰ és ő is a fejedelmi udvar szolgálatában állt. Egy 1674-ben hozzá intézett levélből kiderül, ő volt „Kegyelmes Urunk s Azzoniának eő Nagyságának Kővári Udvarbírója”, azaz Apafi Mihályé és Bornemisza Annáé.⁶¹ Apja pozíciójához képest ez előrelépést jelentett, hiszen egy egész fejedelmi uradalom igazgatása függött tőle. Anyagi szempontból sem volt akármilyen ez a tisztség, amelyik nyilván lehetővé tette a család további gyarapodását. 1688. december 30-án Kászoni Pál házhelyet vásárolt Gyulaféhváron, míg azelőtt pár hónappal pénzkölcsönt is vett föl.⁶²

Kászoni Pál más szempontból is folytatta a családi hagyományt. Tisztában volt ő is azzal, hogy megfelelő tanulmányok, azaz megfelelő felkészültség és valamelyes indulási vagyon birtokában bárkinek lehet esélye a karrierre. Főleg, ha a család adott kapcsolatrendszerrel is rendelkezett a fejedelmi udvarban. Ezek a tényezők adottak voltak Kászoni Pál esetében. Házassága is sokatmondó. Ugyanis 1672 előtt feleségül vette Logofet Demeter özvegyét, akinek voltak gyerekei, de vagyona is.⁶³ Kettejük fia volt Kászoni János,⁶⁴ a majdani Bornemisza

⁵¹ Uo. 482. 89v, 13, 15; 90, 18, 20, 21–23; 90v, 25 (1665. május 3., 1668. március 11., 1669. november 30., 1684. március 22.).

⁵² ROLKvF 481. 21, 22.

⁵³ Uo. 482. 90, 19.

⁵⁴ ROLKvF 46. 65.

⁵⁵ Uo. 23. 36.

⁵⁶ Uo. 46. 52. Anna ekkor már „Egregii Tadiani Szegedi” felesége.

⁵⁷ Uo. 482. 90 (1665. május 3., 1668. március 11., 1669. november 30.).

⁵⁸ Uo. 23. 76.

⁵⁹ Uo. 23. 54.

⁶⁰ Uo. 60. 42.

⁶¹ ROLKvF 23, 43, 62 (1674. aug. 22.).

⁶² Uo. 23. 55, 58.

⁶³ 1680. december 30-án Sebessi Anna, előbb Logofet Demeterné, azután Kászoni Pálné gyermekei egyezkednek fejérvári és váradgyai ingó és ingatlan javaikról. ROLKvF 23. 54.

⁶⁴ Megmagyarázhatatlan, Apor Péter miért állítja, hogy Kászoni, később Bornemisza János apja ugyancsak János névre hallgatott volna, holott az oklevelekből egyértelműen kiderül, hogy Kászoni János apját Pálnak hívták (*Apor 1863. 270, 279; Apor 1903. 320.*). Ez a kortárs tévedés magyarázza *Imreh–Pataki* 1497. megállapítását is.

dinasztia alapítója, akinek az említett oklevél szerint édesanyja már nem élt, és – nyilván kiskorúsága miatt – apja volt a tutora.⁶⁵ Első felesége halála után Kászoni Pál újraházasodott, és elvette nemes Olosz Katát, akitől több gyereke született.⁶⁶ Kászoni Pálnak ebből a második házasságából született Kata nevű leánya, akinek gyámjaként féltestvére, Kászoni János szerepelt 1696-ban. Olosz Kata akkor még élt, férje azonban már nem.⁶⁷

Kászoni János,⁶⁸ aki 1672-ben született, valószínűleg Gyulafehérváron kezdett iskolába járni. Felsőbb tagozatra, illetve tanulmányai folytatására 1687-ben Kolozsvárra kerül, a jezsuitákhoz. A végig katolikusnak megmaradt Kászoni család sarja Kolozsváron Apor Péter szoba- és iskolatársa volt.⁶⁹ Amint arról beszámol, 1690-ben Kászoni János Száva Mihály báró, az erdélyi kincstári bányák főfelügyelője mellett – mondhatnánk: a családi hagyománynak megfelelően – jegyző. Később ennek köszönhetően a kolozsi sóbányához kerül máglásnak, azaz sóellenőrnek.⁷⁰ Apor István kincstartósága idején kinevezi kolozsi kamaraispánná.⁷¹ Így telik be a sors, így gyümölcsözik a három nemzedéken át összegyűjtött tudás és tapasztalat. Elmélet és gyakorlat egybeötvöződése Kászoni Jánosnál éri el azt a szintet, amikor is lehetővé válik – a rendkívüli történelmi körülmények közepette – a válaszadás a történelmi kihívásra.

Pályafutásának első szakaszát ugyan nem ismerjük, tanulmányait sem, de sokat látott és sokat tapasztalt, és mindezt fel is tudta dolgozni, később pedig fel is tudta használni. 1693. december 12-én egyezséget köt mostohaanyjával, Olosz Katával, apja második feleségével a marosváradgyai, gyulafehérvári, magyarigeni és székelyföldi egész portiót illetően, „bizonyos conditio mellett”, az árvák – féltestvérei, apja második házasságából született gyermekei – felnövekedéséig.⁷² Ugyanakkor kitűnő pénzügyi érzékkel megáldott ember volt. Jelenlegi adataink szerint 1697-től kezdve rendszeresen kölcsönzött pénzt szerte Erdélyben, ahol élt, dolgozott vagy birtokai voltak, s amint tehetett, ingatlanba is fektette megtakarított pénzét. Így vásárol fel szántót, kaszálót, házat vagy házhelyet Váradgyán, Gyulafehérváron⁷³ és bárhol,⁷⁴ ahol csak módja volt erre. És folyamatosan kölcsönzött pénzt nemesnek,⁷⁵ nemtelennek,⁷⁶ falus közösségeknek,⁷⁷ de még a Guberniumnak is („az ország szükségére”),⁷⁸ vagy más pénzügyi

⁶⁵ ROLKvF 37. 184v (98) uo.

⁶⁶ 1693. december 12-én Kászoni Pálné Olosz Kata egy bevallásban a maga és árvái nevében, adott feltételek mellett, marosváradgyai, igeni és székelyföldi egész portióját Kászoni Jánosnak adja (ROLKvF 37. 96 [141], 22.).

⁶⁷ ROLKvF 23. 138–139. (1696. március 5.)

⁶⁸ Egyetlen forrásban, egy oklevéljegyzékben, szerepel ugyan egy, a családfán sehogyan sem elhelyezhető Kászoni János 1674-ben és 1676-ban, szerintünk azonban elírás következménye, mert ő valójában nem más, mint Kászoni Pál. Ezt valószínűsíti az a tény, hogy az 1674. július 14-i oklevélben ennek a Jánosnak „felesége” Sebessi Anna, akiről viszont tudjuk, hogy Kászoni Pál első felesége volt. Vö. ROLKvF 37, 185 (99), 114; 179v (88), 18; 178v (86), 7; 181v (92), 48–49.

⁶⁹ „Az tanolását poésisen kezdette, / Más esztendőben rhetoricát végezte. / Kis iskolát tanít harmad esztendőbe, / Kolozsvárból kimegy Thököly bejőve. / Száva Mihálynak volt azután díjakja, / Máglásnak rendelé volt Száva Kolosra. / Apor Istvánnak ott kamara ispánya. / Jól viselvén magát, jól alkalmaztatta” (*Apor 1903.* 320.). „Joannes Bornemisza L.B. de Kaszon, a vero nobile patre natus ex Kászon, sub augustissimis Leopoldo, Josepho et Carolo Caesaribus, et quidem sub augustissimo Leopoldo salis Colosiensis Inspector, ex post generalis fiscalis perceptor, sub augustissimo Josepho I Sedium Siculicalium Csik utriusque Gyergyó et Kászon supr. Judex Reg., denique sub augustissimo Carolo Imperatore Cancellario aulico Transylvaniensis, Baro et Regii Gubernii Consiliarius” (*Apor 1863.* 299–300.).

⁷⁰ *Erdélyi Magyar Szótörténelmi Tár.* VIII. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Bp.–Buk. 1996. 47. Van, aki „mérlegmester”-nek magyarítja (*Imreh – Pataki 1497*).

⁷¹ *Imreh–Pataki 1497*.

⁷² ROLKvF 37, 199 (127).

⁷³ ROLKvF 23, 67

⁷⁴ Uo. 23. 140–143, 149; 482 f. 91. (1710. március 30., 1713. február 26.)

⁷⁵ ROLKvF 37. 216 (165); 193 (115); 218 (165).

⁷⁶ Uo. 176 (82), 55; 192 (113), 16.

⁷⁷ Uo. 191v (112), 7, 10, 11, 12; 192 (113), 17, 19.

tranzakciókban vesz részt.⁷⁹ A sors iróniája, hogy Kászoni János Száva Mihálynak is kölcsönöz, aki különben feltehetőleg apja özvegyének, Olasz Katának volt a férje.⁸⁰ De ő az, aki viszszerzi az ősei által szerzett javakat Gyulafehérváron, akárcsak Kászonban.⁸¹ Amikor labancként a Rákóczi szabadságharc idején beszorul sok más erdélyi nemessel Szebenbe, ő ott is képes kölcsönözni és nem is akárcsiknek.⁸²

Gazdasági és pénzügyi szakemberként, Erdély egyik legváltásosabb korszakában, Kászoni János számot vet magával és a korrallal, amelyben él. Székely őseinek örökösen harcra kész, mindenre elszánt keménységével, de egyben a folytonos lét- és országos bizonytalanság tudatával, amikor nem lehetett tudni, mikor és ki tör már megint be az országba, az Erdélyi Fejedelemség lassú bomlásának, egyben csődjének tanújaként, az újat, a többet és a biztonságot óhajtva, stabil politikai keret után vágyva véglegesen és visszavonhatatlanul dönt. Jövőjét és egyben Erdélyországát, az addigi Erdélyi Fejedelemséget csakis a Habsburg Birodalom feltételei között képes elképzelni. S miközben az erdélyi nemesség egy része a helyi sajátosságok és látszólagos függetlenség reményében még egyszer felkel II. Rákóczi Ferenc vezetése alatt, más társakkal együtt, akik között jelentős erdélyi nemesi családok képviselői voltak, Kászoni János vállalja a „mindent vagy semmit”, a beszorítatást és ostromoltatást Szeben falai között. A nemzeti, kuruc vonallal szemben képes volt egy ezzel ellentétes hosszú távú koncepciót felvállalni.

Ezt a cseppet sem irigylésre méltó korszakot idézi meg visszaemlékezéseiben, Kászoni János képét is felvillantva, Wesselényi István.⁸³ Szeben falai között akkor, a 18. század elején együtt vannak mindazok – Kornisok, Hallerek, Lázárok stb. –, akikkel majd együtt látjuk Kászoni Jánost a Rákóczi-szabadságharc leverése után. Nagy ára volt a mást akarásnak, és ez csak alig-alig sejlik fel a korabeli forrásokból. Mert a székelyből lett vármegyei nemes szűkebb pátriája javát kívánta, és nem csupán az öncélú kedvezést az egyik fél javára.⁸⁴ Miközben Szebenben, de Erdély-szerte is számosan voltak, akik nevük és főleg előjogaik révén maguknak követelhetők volna a kezdeményezést, a sors, de valójában rendkívüli személyes képességei, szakértelme és főleg kitűnő taktikai érzéke Kászoni Jánost tette alkalmassá arra, hogy kulcsszerepet vállaljon Erdély újjáépítésében. Ezenkívül erre predesztinálta szívós kitartása a katolikus vallás mellett és rendíthetetlen hűsége a Habsburg-ház iránt. De főleg elkötelezettsége a birodalmi eszme mellett, mely egyedül volt képes szavatolni Erdély és az erdélyi rendek jövőjét és biztonságát. A korszak politikai erőterében ez az eszme lehetővé tette számára a látványos felemelkedést. Mert akár választásról, akár kinevezésről volt szó, Kászoni János mindig előrekerült. 1708-ban őt nevezik ki Csík-, Gyergyó- és Kászonszék királybírájává, majd Székelyföld képviselőjében ő vesz részt VI. Károly császár koronázásán. Azután erdélyi udvari kancellárrá nevezik ki (1714, 1717), majd 1721-től guberniumi tanácsos lesz.⁸⁵ Rendkívüli

⁷⁸ Uo. 216 (161), 11; 216 (162), 13–23, 25–28.

⁷⁹ Uo. 192 (114), 25.

⁸⁰ Uo. 222v (174), 216v (162), 24. Olosz Katával kölcsön fejében fehérvári és igeni szőlőket szerez meg (Uo. 23, 138–139.).

⁸¹ Uo. 482. 1. 34, 35, 37, 40.

⁸² 1703. július 4-én gróf Teleki Lászlónak kölcsönzött 100 magyar forintot (ROLKvF 37. 216 [161], 10.).

⁸³ Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló. 1707–1708.* I–II. Közzéteszi Demény Lajos–Magyar András. Buk. 1983–1985.

⁸⁴ Erre Trócsányi Zsolt mutatott rá kitűnő tanulmányában: *Kísérletek a teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben, 1732–1739.* Századok 1983. 983–1011.

⁸⁵ *Apor 1863.* 161, 219; *Apor 1903.* 293, 298.

szerepe volt abban, hogy az erdélyi rendek elfogadták a Pragmatica sanctiót. Szolgálataiért számos kiváltságban és adományban részesült.⁸⁶

Életének és tevékenységének maliciózus, sőt szinte rosszindulatú minősítése Apor Péter által inkább az előkelőbb születésű mellőzött irigykedését tükrözi.⁸⁷

Társadalmi felemelkedésben, de anyagi gyarapodásban is kétségtelenül családjában ő vitte a legtöbbre. Ő futotta be a legnagyobb karriert, ő a dinasztiaalapító, ő a családi vagyon megalapozója. 1717-ben császári kegy folytán bárói rangot kap, és addigi családnevét előnévként használva, felveszi a Bornemisza nevet.⁸⁸ Hogy e név felvételében milyen családi háttér, milyen genealógiai és egyéb kapcsolatok játszottak közre esetleg más Bornemisza családokkal, máig tisztázatlan kérdés.

A CSALÁDI CÍMER. A Bornemisza-címer több változatban is ismert a szakirodalomban. Nagy Iván művében két alkalommal is közli a címet, eltérő formában.⁸⁹ E két címerrel rokon a Kővári László által közölt ovális címer.⁹⁰ Mi magunk a Kempelen-féle címerleírást ismertetjük, mivel ez tűnik a legpontosabbnak és mivel ez egyezik a Béli István *Erdélyi címergyűjteményében* szereplő Bornemisza-címerrel⁹¹: „négyelt pajzs, melynek harmadik negyedét alulról felnyúló homorú ék választja széjjel, a pajzs közepére pedig aranykoronával fődött szív-pajzs van tűzve. Az első vörös mezőben zöld halmon álló kissé kiszélesedő ágú, magas ezüst kereszt, a második kék mezőben hullámozó tenger fölött csillag, a harmadik szintén kék mezőben három ezüst porodás vörös rózsával rakott, balharánt arany pólya: a negyedik vörös mezőben fészken ülő s három fiát tápláló ezüst pelikán, végül a beékelt kék mezőben hullámozó tengeren fészkelő, jobbra fordult jégmadár látható. Az arannyal és feketével hasított szív-pajzs kétfejű, vörös csőrű és karmú, szint cserélő, azaz a jobb oldali arany mezőben fekete, a bal oldali fekete mezőben pedig arany sast tüntet fel: bárói korona: kék sisak. A jobb oldalnak dísz: jobbról arannyal és vörössel, balról feketével és ezüsttel vágott két sasszárny között az ezüst kereszt, a bal oldali pedig jobbról arannyal és kékkel, balról kékkel és arannyal vágott két elefántormány között lebegő csillag: takarók: vörös-ezüst, kék-arany, jobbról ágaskodó arany oroslán, balról arany griff.”⁹²

Mivel számunkra nem ismeretesek a címeradományozó oklevelek, más összehasonlító előtanulmányok hiányában kénytelenek vagyunk néhány általánosabb, heraldikai vonatkozású megjegyzést tenni. A jelenleg ismert Bornemisza-címer összetett, több címerből komponált családi jelvény. Jelen formájában – pl. a szív-pajzs benne a kétfejű osztrák sassal – nyilván a kiállítás korának bizonyítéka. Azonban a pajzs formája inkább 17. századi. Valószínű, hogy az ismertetett címer előképe 17. századi erdélyi fejedelmi címeradomány lehet. A kereszt, amely a csillaggal egyenértékűként szerepel (pl. sisakdíszként), valószínűleg a megadományozott vallássosságára, hithűségére kíván utalni. Nincs tudomásunk arról, hogy a Kászoni/Csutak család valamelyik felmenője vagy a címeradományozáskor valamelyik családtag jelentősebb egyházi tisztséget viselő személy lett volna. Egy másik tisztázandó kérdés a három rózsza eredete (amelyeket Nagy Iván csillagokként szerepeltet), ugyanis a kovásznai Csutak család címerében – és

⁸⁶ *Imreh–Pataki* 1798.

⁸⁷ „...a méltóbbakat csak az porba hadta. / Nemes hátrahagyott, felemelt parasztot.” *Apor* 1903. 322.

⁸⁸ A népies névetimológiát példázva, egyúttal elszalasztva egy újabb rosszindulatú megjegyzés lehetőségét, Apor Péter megjegyzi, azért e név, mert viselője gyermekkorá óta nem ivott bort. („Joannes Kaszoni fit Baro, et accipit nomen Bornemisza, scribitque se jam Joannes Bornemisza L. B. Kaszon; a puero enim non bibebat vinum.”) *Apor* 1863. 159.

⁸⁹ Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. II. 1858. 183. és Pótlék kötet 150.

⁹⁰ Kővári: *i. m.* 53.

⁹¹ Béli István: *Erdélyi címergyűjtemény*. Országos Széchényi Könyvtár, Kéziratosztály. Oct. Hung. 629/1, 20.

⁹² Kempelen Béla: *Magyarország nemes családai*. II. Bp. 1911. 361. sk.

itt feltűnő a névegyezés! – szintén három rózsza szerepel a címerpajzson.⁹³ Nem bizonyult megalapozottnak az az állítás, miszerint a Bornemisza család egy Rudolf király által kibocsátott címereslevéllel bírna.⁹⁴ Ezen állítás már csak azért is téves, mert, mint láttuk, e nevet majd 150 évvel később veszi fel Kászoni János. Másrészt az oklevélben felsorolt egyes ismerősen csengő nevek hasonlóságuk ellenére sem egyeznek a kászoni Bornemiszáékkal. Ha valaki veszi magának a fáradságot, és egybeveti ezen oklevél címerleírását a Bornemisza bárók címerével, azonnal észreveheti, hogy Rudolf császár egészen más címert adományozott az egészen más eredetű Bornemiszáknak.

Kétségtelen tény tehát, hogy a Bornemisza család a székely lófő származása révén nemesi státusú volt, és a későbbi adományozás – Kászoni János kétségtelen érdemei mellett – csak ezt volt hivatott az országos szokás szerint megerősíteni.

A CSALÁDI BIRTOK. Folytatva nagyapja, majd édesapja szívós birtokszerző törekvéseit, Kászoni János, a majdani Bornemisza János nem hazudtolta meg őseit. Miként apja, ő sem mondott le kászoni ősi jussáról, mi több, még gyarapította is ottani jószágait.⁹⁵

Szolgálati fejében az uralkodó számtalan adománya mellett elzalogosította neki 1719-ben a „görgényi kincstári uradalmat a javítási és befektetési költségek megtérítési ígéretével és a kiváltás lehetőségének kikötésével 25 000 forintban”.⁹⁶

Kászoni Bornemisza János bárónak sajátos felfogása volt a gazdálkodásról, vagyongyarapításról: „Pénn túl, sem pedig belső érték felesen nem marad; mindhogy én Gyermekeim számára külső Jóságot igyekeztem inkább venni, kölcsön is vévén arra pénzt; az Jóság lévén Erdélyben állandóbb a posteritásra nézvé.”⁹⁷ Ugyanazon 1739. augusztus 31-i végrendeletében kemény feltételeket szab örökösének, és kiköti, hogy ha valamelyik tékozló életet folytatna, kétszer megintsék, s ha ez nem használna, vonják meg tőle a birtokhasználat jogát, és annak csak jövedelmével élhessen. Ugyancsak kemény feltételeket szab a családi birtok elidegenítésének megakadályozására. A végrendelező csak fiú ágon kívánta biztosítani az öröklést, és a férfiak deficiálása esetére úgy rendelkezett, hogy a birtok fele szálljon a rokonokra, másik fele fordítottassék kegyes célokra.⁹⁸

Bornemisza János rendkívül körültekintően intézkedett végrendeletében életben lévő három gyermeke örökségéről. Mivel ezek két házasságból születtek – első feleségétől, vajdaszentiványi Bodoni Klárától Ignác és János Ferenc, hallerkői Haller Borbálától pedig Pál nevű fia –, úgy látta helyesnek, hogy a fiúk kapják meg anyjuk örökségét, és így ez ne oszolja meg egyenlő módon a három fiú között. Szerzett birtokait, illetve ezek jövedelmét a birtokfelosztásig fiai élvezzék közösen, és ezeket semmiképpen se idegeníthessék el. Ignác és János nevű fiai örökölték Torda megyében a vajdaszeniványi udvarházat és a hozzá tartozó részbirtokokat, szintúgy a magyarpéterlakiakat, Kolozs megyében a szentmártoni, Hunyad megyében a bokaji, rápolti és aranyi részbirtokokat. Ezenkívül még megkapták Algyógyot a hozzá tartozó falvakkal, míg a Zaránd megyei Banyica és Kalamanest falvakbeli birtokrészeket a marosillyei uradalomhoz csatolta.

Bornemisza Pál, aki jóval fiatalabb volt bátyjainál – amazok 1705-ben, illetve 1708-ban születtek, míg ő 1725-ben –, a Haller-féle birtokokat örökölte. Nevezetesen: Abafáján az udvarházat és a hozzá tartozó részbirtokokat, Kakucsot a Görgény-vidéken, a szászrégeni szőlőket, az

⁹³ Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy 1902. 123.

⁹⁴ Gudenus János: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. H. n. [1990]. 208.

⁹⁵ ROLKvF 482. 90v, 91.

⁹⁶ Szabó T. Attila: *A Bornemisza levéltár*. Levéltári Közlemények 1938. 238.

⁹⁷ ROLKvF 44. 31v.

⁹⁸ ROLKvF 44. 28–29.

Abafájához csatolt görgényi falvakat, száz köből termésű szántóföldet a görgényi jószágból Radnótfája és Petele részén, nemkülönben, a másik két fiúhoz hasonlóan, a rétek és erdők egyharmadát. Szintén a legkisebbik fiú kapta meg a Torda vármegyei magyarszentlászlói és kisfenesi birtokrészeket is. Az apa szintén Pálra hagyta a Fehér vármegyei drassói udvarházat, Vingárt, Spring és Gergelyfája részbirtokait azzal az indoklással, hogy – mivel a két nagyobb fiú már világot járt – Pál taníttatását, nevezetesen, hogy filozófiát, majd jogot tanuljon, ezen birtokok jövedelméből kell fedezni.⁹⁹

A többi birtok jövedelme – mint például a görgényi vagy a Thököly-féle javak – közös kezelésben maradt. Ezeket majd a későbbiek során rendezik egymás között az örökösök egyezségek útján. A családi levéltár anyagának alapos feldolgozása tisztázhatná e birtokok további sorsát.

A hagyakozó Bornemisza János végrendeletéből az is kiderül, hogy nem hagy adósságot fiaira, és rendkívül figyelemre méltó az az önérzetes tiltakozás, amellyel visszautasítja, hogy neki bármilyen bankadósságai lennének Bécsben.¹⁰⁰

A kászoni báró Bornemisza család rangja, társadalmi és gazdasági súlya, amely biztosította számára az örökös főrendházi tagságot, magyarázatul szolgál arra a család-, illetve házasságpolitikára, amelynek révén rokonságba került a szűkebb értelemben vett Erdély, utóbb pedig Magyarország legjelentősebb családjaival.

Báró Bornemisza János három fia közül János Ferenc viszonylag fiatalon meghalt, és fiágon magva szakad.¹⁰¹ Napjainkig élnek Bornemisza Ignác és Pál leszármazottai. Bornemisza Ignác göncruszkai gróf Kornis Krisztinát vette feleségül. A második világháború után leszármazottai Nyugat-Európába, illetve az Amerikai Egyesült Államokba kerültek.¹⁰²

A báró Bornemisza család fiatalabbik vonala Páltól ered, aki zabolai gróf Mikes Annát vette feleségül. Az ő két fiuktól, kászoni Bornemisza Pál királyi kamarástól, illetve Józseftől ered a család II. vonalának első, illetve második ága. Ez utóbbi ágon a báró Bornemisza család leszármazottai ma Costa Ricában, az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában és Angliában élnek. Az első ág alapítója kászoni Bornemisza Pál királyi kamarás, akinek unokája volt a császári és királyi kamarás és magyar királyi főhadnagy Bornemisza Gábor (sz. 1859. április 20. Kolozsvár – megh. 1915. április 21. Budapest). Bárói rangja, előneve és címere átruházott vejére, Thyssen-Bornemisza Henrikre (szül. 1875. október 31. Mühlheim – megh. 1947. június 26. Castagnola). Ő Bornemisza Gábor Margit nevű lányát vette feleségül (szül. 1887. július 23. Csetény – megh. 1971. április 17. Locarno).¹⁰³

MŰPÁRTOLÁS. A rendkívül szerteágazó, Erdély-szerzte számtalan birtokkal bíró Bornemisza család művelődéstörténeti szerepének felmérése, a tárgyi emlékek felkutatása cseppet sem könnyű feladat. Nem könnyű, mivel a család egy része már az első világháború után, az impériumváltozás következtében elmenekült Erdélyből, ugyanakkor birtokainak jelentős részét is elvesztette. A többiek, akik még maradtak, a második világháború hullámvázai közepette haltak meg vagy menekültek el úgy, hogy a háborút követő rendszerváltozás seperjen el szinte

⁹⁹ ROLKvF 44. 30.

¹⁰⁰ „Méltónak ítélem declarálnom ezt is: hogy mivel érttem némellyeknek olyan vélekedésit lenni, mint ha nekem az Bétsi Banchoban activum adósságra volna; azért hogy ez Fiaimnak dubiuma, vagy Solicitudoja ne légyen, tudtokra adom ezen írássommal, hogy nekem nincsen semmi ez Banchoban, soha nem is volt; másoknál is Summás activum adósságom nincsen; hanem még Erdélyben laktamban adtam volt némellyeknek kölcsön Pénzt, és Gabonat, de Bétsben laktamban némellyek megfizetettek; a mi még fizetetlen van, írás exstal rolla; melly is nem sokra megyen.” ROLKvF 71.

¹⁰¹ Nagy Iván: *i. m.* 182. Gudenus János nem tud Bornemisza Jánosnak erről a fiáról, noha ő is szerepel Kászoni Bornemisza János végrendeletében. Gudenus: *i. m.* 208.

¹⁰² Gudenus: *i. m.* 208–210.

¹⁰³ Uo. 208–214.

nyomtalanul mindent, ami még megmaradt a család javaiból. Az elmenekített és a mások által elrabolt vagy kisajátított javakat újra fel kellene leltározni azzal a könyörtelen szívóssággal, amellyel báró kászoni Bornemisza János kívánta megtartani birtokait örök biztonsággal leszármazottai számára.

Kastélyok, udvarházak, kúriák egész sorát kellene felkutatni. Kolozsváron két háza is volt a Bornemisza családnak. Az egyik a Monostori utcában (utóbb „Tischler vette meg”), a másik, az egykori „kolozsvári nagy ház” még ma is áll – a Jókai utca 8. szám alatt. Történetész-művészettörténetész fantáziája kell, hogy a ma embere el tudja képzelni, milyen is lehetett jó 90 évvel ezelőtt itt az élet és maga az épület „szép termeivel” az első emeleten, ahol később még Casino is működött.¹⁰⁴ Tudunk még a gyógyvizeiről híres székelyföldi Borszáken a Bornemisza Zsuzsika tervezte nyaralóról is,¹⁰⁵ a marosillyei házakról, közöttük a Bethlen Gábor-féle kúriáról vagy a szentlászlóiról, amelyet 1918 után, a hatalomváltás nyomán elvettek a családtól.¹⁰⁶ Hogy mi mindennek az emléke veszett el, a berendezési tárgyakról nem is beszélve, bizonyítják adataink e házak bútorairól (ld. Buzd, Marosillye).¹⁰⁷

Talán néhány adattal többet tudunk az igen népes család temetkezési helyeiről. A családban élt annak az emléke, hogy a dinasztiaalapító Bornemisza János bárót rendkívül szoros szálak fűzték a marosillyei kolostorhoz. A még életében megírt, mondhatnánk folyamatosan kiegészített végrendeletében meghagyta, hogy ha Ausztriában vagy a felső tartományokban halna meg, úgy a marosillyei kolostorban, ha pedig Erdélyben, akkor a kolozsvári jezsuiták templomában temessék el. Kászoni János végrendeletileg pontosan meghatározta, hogy míg élnek, fiai évente megemlékezzenek róla, milyen miséket mondassanak és mikor, az ő, szülei, két felesége és meghalt gyermekei emlékére, és hogy utódaiknak is hagyják meg ugyanezt. Egyben meghagyta, hogy e célból hozzanak létre alapítványt, és ennek a tőkének a kamatából meghatározott összeget, 150 rénes forintot, évente juttassanak a marosillyei kolostornak, mely örök nyughelyet biztosít számára.¹⁰⁸ Örökösei a temetését illetően is akarata szerint cselekedtek – hogy minden pompa nélkül, jezsuita ruhában, kezében az olvasóval, a mellére tett kereszttel és az imádságkönyvében levő marosillyei Szűz Mária-képpel temessék el.¹⁰⁹ A kolostor protocollumába pontosan feljegyezték, mikor halt meg, mikor vitték oda, és mikor temették el báró Bornemisza Jánost. Amint annak az egyezségnek is nyoma van, amely szerint az a férfiág, amelyik Marosillyét bírja, száz forintot fizet a misealapítványba.¹¹⁰ A hagyakozó fiai lelkére kötötte, hogy támogassák a katolikus egyházat, különös tekintettel a ferencesekre, mind Mikházán, mind Görgényben. Erős kötődése a katolikus egyházhoz mondathatta ki vele, hogy ha valamilyen leszármazottja odahagyná a katolikus vallást, úgy az essen el minden örökségétől, s azt a többiek örököljék.¹¹¹ Bornemisza János arra is intette fiait, hogy tartsanak össze.¹¹² Kérte, hogy az erdélyi püspökkel egyeztetve telepítsenek egyháziakat Görgényszentimrére, Szilágycsehbe és Illyére. Bornemisza János végrendeletéből tudjuk, hogy mindkét felesége – Bodoni Klára és Haller Borbála – Bécsben van eltemetve a Szent István-székesegyházban. És

¹⁰⁴ Özv. Báró Bornemisza Tivadarné sz. Báró Jósika Rosalie: *Visszaemlékezések családjunkra. 1930–1933.* (a továbbiakban: *Visszaemlékezések*) 13, 104.

¹⁰⁵ Uo. 22.

¹⁰⁶ Uo. 14, 16–17.

¹⁰⁷ Uo. 17, 22.

¹⁰⁸ ROLKvF 44. 26–26v; 663. 234.

¹⁰⁹ ROLKvF 44. 25v.

¹¹⁰ ROLKvF 663. 22. (1740. júl. 22.; 1742. okt. 17., 24.; 1803. aug. 7.)

¹¹¹ Uo. 44. 27v.

¹¹² Uo. 27v: „A melly Attyafiaik egymást igazán szeretik és segítik, azoknak senki könnyen nem árthat. Virtus unita fortior. Az kikben pedig szeretet és Attyafiság nincs, az olyanok másoktól inkább vexáltatnak és károsítottatnak.”

ugyanott mondja el a ma is megdöbbentő tény, hogy szintén Bécsben vannak eltemetve akkor már halott gyermekei: az első házasságból való Antal és József és a második házasságból született három fiú, Károly, Ferenc és Christian, valamint leánytestvérük, Cordula. Gyulafehérváron a „régii templomban” is voltak eltemetve gyermekei, amiként egy az örök álmát a kolozsvári jezsuiták – ma piarista – templomában alussza.¹¹³ Egy másik kolozsvári templomban, a Ferenc-rendiekében temették el Bornemisza Annát, aki 1814. október 14-én halt meg Katonában, nemkülönbön Bornemisza Borbálát, gróf Gyulai Sámuel feleségét 68 éves korában, 44 évi özvegyiség után.¹¹⁴ A 19. század vége felé a kolozsvári Házsongárdi temetőben építtetik meg közösen a Jósika-, Bornemisza- és Horváth–Tholdi-kriptát, ahová attól kezdve temették e családok tagjait. A *Visszaemlékezések* szerzője nemcsak az ide eltemetettekéről számol be, hanem arról is, hogy „a kolozsváriak szeretik a nagy temetést”, és hogy már akkor is voltak próbálkozások, hogy feltörjék a kriptát.¹¹⁵ Ugyancsak ő említi meg, hogy gyermekét, a kis Bornemisza Lajost a marosillyei templom udvarán temették el.¹¹⁶ A Bornemisza család ragaszkodását a katolikus egyházhoz, egyben a szűkebb pátriához bizonyítja a Nagykászonban építtetett kápolna.¹¹⁷ Kászoni János fiainak lelkére kötötte, hogy gondoskodjanak a szegényekről, a rászorulókról, egyháziakról és világiakról, tanulókról, meghagyva, hogy őket birtokainak – és ezek számosak voltak – tizedéből támogassák.¹¹⁸

A művészetek iránti érdeklődésről a Bornemisza családban rendkívül kevés adat maradt fenn, holott ennek ténye kétségtelen. Bornemisza Tivadarné megemlíti Bornemisza Ilonának – az első vonalbeli János és báró Jósika Antónia lányának – festészeti tanulmányait. Ugyancsak ő említi meg, hogy a majdani császári és királyi kamarás és Bukarestben is diplomáciai szolgálót teljesítő Bornemisza Gyula a zenélés mellett akvarelleket, később olajképeket is festett.¹¹⁹

A családi portrék közül ismeretes Bornemisza János „alkancellár” olajportréja (136 × 96 cm), gróf Gyulai Sámuelné Bornemisza Borbála – hajdan a marosnémeti kastélyban levő – portréja (68,5 × 47 cm) és Bornemisza Mária Gyula testvérének (megh. 1888) porcelán guache arcképe (45 × 37 cm). Családi képtár létezett különben Marosillyén is. Melka Vince festő több portrét is készített a család egyes tagjairól: így pl. az 1878. december 21-én született Bornemisza Jánosról (Bornemisza Tivadar fia) és fénykép után II. Bornemisza Ignácról, Tivadar édesapjáról. Mindkét kép ezen Tivadar leányához, Adél-Adelgundához került, aki 1961. július 9-én halt meg Washingtonban.¹²⁰ A 19. század elején diófa keretbe foglalt rézmetszetek és festmények díszítették a marosillyei kastély falát.¹²¹

Az ötvösműveket illetően teljesen esetlegesen szereztünk tudomást egy 1731-es Bornemisza János-féle pecsétnyomó létezéséről.¹²² Ilyen jellegű tárgyokról egyedüli forrásunk báró Bornemisza János 1739. évi végrendelete és egyes kiegészítései.¹²³ Ebből kiderül, a családban a legnagyobb fiúnál, illetve annak örökösénél volt egy arany medalion, melyet a császár képe

¹¹³ Uo. 44. 64.

¹¹⁴ S. Gyulai Rikárd: *A marosnémeti és nádaskai Gyulai család*. Genealógiai Füzetek 1911. 99, 109.

¹¹⁵ *Visszaemlékezések* 5–7, 51.

¹¹⁶ Uo. 51, 103.

¹¹⁷ Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó- és Kászon (Csik megye) községeinek és családjainak történetéhez*. Országos Széchényi Könyvtár. Kéziratosztály, Fol. Hung. 2102/2, 453.

¹¹⁸ „Ecclesiasticusok, és Religiosusok és Tanulok, és külső világi állapotban is levő szegények, vagyis szükült állapotbeliek számára” (ROLKvF 44. 25.).

¹¹⁹ *Visszaemlékezések* 60–62, 66. A kászonimpérfalvi kápolna javítását 1839-ben a családi tanács hagyta jóvá (ROLKvF 384. 10.).

¹²⁰ ROLKvF 384. 10, 17, 47. és Kabay Lisette szíves közlése.

¹²¹ ROLKvF 43. 92.

¹²² Kabay Lisette szíves közlése.

¹²³ Kabay Lisette szíves közlése és ROLKvF 44. 24–34. (Kászoni János végrendelete.)

díszített.¹²⁴ Bornemisza János mindhárom fiának jutott egy-egy aranylánc. Bornemisza Ignác a császártól kapott egyet. Bornemisza Pál az édesanyjától örökli azt az aranyláncot, amelyet Lipót császár adott nagyapjának, báró Haller Istvánnak. Ifj. Bornemisza János pedig azt az aranyláncot kapja apjától, melyet a császár adott neki.¹²⁵ A végrendelező apa éppen az értékes ingóságokat illetően leszögezi: „PéNZ töllem, sem pedig belső Érték, felesen nem marad; mint-hogy én Gyermekeim számára külső Jóságot igyekeztem inkább venni, kölcsön is vevén arra pénzt; az Jóság lévén Erdélyben állandóbb a Posteritásra nézve.”¹²⁶

Az ezüsthalmot a fiúk anyjuk után örökölték.¹²⁷ Az 1739. augusztus 31-i végrendelethez készült kiegészítés felsorolja a három fiúnak juttatott ezüstműveket. Bornemisza Jánosnak,¹²⁸ Ignácnak¹²⁹ egy fekete ládácskában 2000 „vert aranyak” és ezüst gombok voltak, s ezeket a testáló elosztani rendelte a három fiú között.¹³⁰ Ugyancsak ebben a ládában voltak Pál nevű fia édesanyjától maradt „clenodiomok”, amelyek csakis a fiút illették. Jelentős számú régi pénzeket¹³¹ s ezeken kívül még vert aranyakat is hagyott fiaira.¹³² A megmaradó ezüstműről úgy hagykozott Bornemisza János, hogy azt olvassák be, s vegyenek rajta további birtokokat, mert az a vagyon megmaradásának egyedüli biztonságos és hasznos módja.¹³³

A székelyföldi származású, a fejedelmi udvarban meggyökerező Kászoni János („Johannes Kaszoni de Chyk Nagy Kaszon Transilvanus”) az egyetemi anyakönyvi bejegyzés szerint

¹²⁴ ROLKvF 44. 32. („Az mely Medályt, vagy is a mint mondatik, Contrafét, mellynek közepin eő Felsege képe van, Felseges Urunk nekem kegyelmesen adott, az Ignatius fiamé legyen.”)

¹²⁵ Uo. 32.: „felseges regnáló urunk nekem adott kegyelmesen, midőn Provincialis Deputattioiban eo Felsegéhez expediáltattam volt az Erdélyi Státusoktól.”

¹²⁶ ROLKvF 44. 31v. Kászoni János gyakorlatias szemlélete tükröződik a következő intelemben: „...minthogy Erdélyben igen nehéz vagy majd nem is lehet Jozzagot úgy acquirálni, hogy Törvénykezések és Perlekedések ne következzenek. Az Isten jóvoltából én töllem acquirált Jozzagokban is az mi Controversiák volnának, igyekezzenek Fiaim, és munkálkogyanak amicabiliter convenientibus, Viis ac modis componálni és Communis Causat tartván, unitis Consiliis et viribus juste et licite complanálni” (Uo. 27v).

¹²⁷ ROLKvF 44. 67v (1739. okt. 21.). Végrendeletében Bornemisza János elmondja, hogy első feleségének, Bodoni Klárának alig volt, s „amik voltanak, az akkori Revolutioban elvesztenek”. Uo. 31. Ugyanő második felesége, Haller Borbála javai kapcsán leszögezi: „Ezüst Marhája is hozzám jövedelekor szépecskén volt; de minthogy régi modra voltak, azokat is ezüst Portékák csinálásakor az én Ezüstem – mely nem sok volt – közti elegyítettem. Mellyre nézve valami Ezüstben utánam maradt légyen Páll Fiamé egyedül.” Uo. 32.

¹²⁸ ROLKvF 44. 66–67. „Egy öreg spanyar sotarto, arra tenni azokat requisitumokkal edgyütt; egy öreg mosdo Medencze Kannájával edgyütt; Egy Tuczet vagy is tizenkét pár Asztralra való kések ugyan annyi ezüst kalánokkal s azon kívül gazdálkodo nagyobacska egy pár kalánnal edgyütt; Egy pár nagyobacska és egy pár kisebb szerű ezüst Gyertyatartó; Gyertya eleiben való umbraculum; Egy pár ezüst Credentia Pohár alá való; Tokban lévő egy pár ezüst arannas Aszszony embernek való kés kalánostúl; Egy régi fedeles kisebb arannas kanna.”

¹²⁹ ROLKvF 44. 65–68. „Egy Tuczet vagyis tizenket Gyümölcs alá való fejr trebelyes munkáju ezüst csészéket; Egy fedeles régi arannas kannát; Két régi jokorácska ezüst Pohárokat, mellyeknek az felső része kevesé arannas; Ezüstben foglalt egy szerezsen Diót; egy arany Tobákos pixist; Aranyoson ezüstben foglalt egy Tengeri öreg Csigát melly tokban van; Tokban lévő egy pár ezüst arannas Aszszony embernek való kést, kalánostúl.” S folytatja: „Az melly ezüst Portékát eddig adtam neki, vagy az Menyemnek, az is maradgyon néki, az második édes feleségemnek köntöseibül az Menyemnek adott köntössel együtt, Mellyrül különös írásom is van az Pál fiam számára való fekete Ládácskában.”

¹³⁰ ROLKvF 44. 69.

¹³¹ Uo. 73. Ezenkívül egy rezes ládácskában „az melly vert aranyak és Numismak és Pogány és régi Pénzek benne vadnak, azok három fiaim közt, három edgyenlő részekre osztassanak”.

¹³² ROLKvF 44. 73.

¹³³ „Ezüst Metallum és Réz, Pogány és régi nagyobb és kisebb darabokban fog lenni két Száz hatvan id est Numero 260. Numismák harminczhat id est 36. Nagyobb s kisebb ritka becsüs Aranyak egy darab kötött erszénykében tíz darab id est 10. Jol meg kell mindeneket olvasni. Vert arany fog lenni ezer id est 1000.” „Mivel pedig az ezüst Tálak és Tángyérok, sem ötöt [Pál], sem a más két Fiaimat mostani állapottyokban nem illetik; és hogy azokban a pénz fructus nélkül ne heverjen, azért az ezüst Tálakat, és Tángyérokat, úgy más szükség nélkül valo némelly ezüst Portékákat el kell adni pénzért; de ugy, hogy a pénz semmire ne applicáltassék egyébre, hanem Jozzagat kell avall venni az eo számára...” (Uo. 67v).

1627. február 29-én iratkozott be a grazi egyetemre 22 évesen.¹³⁴ A továbbiakban már csak unokáinak tanulmányairól van tudomásunk. A báró Bornemisza család tagjainak tanulmányai-
val nem áll módunkban részletesen foglalkozni. Csak jelzésképpen említjük meg, hogy Bornemisza Ignác József „L/iber/ B/aro/ Kasoni Carolipolitanus” Bécsben járt gimnáziumba (1715), majd ott nyerte el a baccalaureusi címet is (1723).¹³⁵ A másik Bornemisza fiú, János 1723-ban járt Bécsben gimnáziumba, majd egyetemre.¹³⁶ Bornemisza Ignác fia, János a bécsi Theresianumban tanult 1762 és 1765 között.¹³⁷

Szinnyei repertórium szerint báró Bornemisza József (feltehetőleg azonos Bornemisza János Józseffel) 1720-ban Bécsben megjelentetett egy művet, melynek címe: *Magnus ab Hungaria Ladislaus, magna Hungariae a Ladislao, idest panegyricus tutelarior nationis Hungaricae*. Sajnos nem sikerült fellelnünk a mű egyetlen eredeti példányát sem, hogy közelebbit mondhassunk tartalmáról.¹³⁸ 1777-ben Bornemisza Ignác fia, János, Hunyad vármegye főispánja kiadja több írását, többek között egy szomorújátékot is, egy kis könyvecskében, melynek ajánló sorai Déván keltek 1777. január elsején.¹³⁹ Bornemisza Károly (1840–1911) egy francia operettet ültet át magyar nyelvre *Gyermekkirálynő* címmel,¹⁴⁰ míg Bornemisza Gábor (1859–1915) a szerzője egy 1895-ben Sopronban megjelent műnek.¹⁴¹

A későbbiek során a Bornemisza családból nem sokan követték a Kászonból elszármazott ős alkotó értelmiségire valló törekvéseit, legalábbis eddigi tudomásunk szerint. Sokkal inkább a család társadalmi és gazdasági helyzetének jobban megfelelő mecénási törekvések tanúbizonyosságával találkozhatunk. 1726-ban báró Bornemisza János János Ferenc nevű fiának ajánlanak egy Bécsben megjelentetett, Xavéri Szent Ferenc életéről, cselekedeteiről, ünnepéről értekező művet.¹⁴²

Bornemisza János Ferenc halála alkalmából (1747) a korszak jeles történésze, Kaprinai István írt és adott ki latin nyelvű gyászbeszédet.¹⁴³ A szomorú esemény kapcsán a jezsuita P. Gyalogi János is kiadott Kolozsváron egy *Halotti Praedikatiót*, melyet Szebenben el is mondott a szerző az erdélyi rendek előtt bőjtűs havának negyedik napján.¹⁴⁴ Egy hasonló jellegű mű, ám ezúttal dicsőítő vers jelent meg 1760-ban Kolozsváron, annak kapcsán, hogy kormányzói rangban kinevezték az erdélyi Fehér megye főispánjává Bornemisza Pált.¹⁴⁵ E mű szerzője Kőkösi Dobolyi István kancelláriai protonotárius.

A Horea-lázadásról szól Bornemisza János Hunyad megyei főispáni jelentése (Déva, 1784. december 24.); a főispán szenvedő alanya, egyben résztvevője is volt az akkori szomorú eseményeknek.¹⁴⁶

¹³⁴ Kovács András: *i. m.* 247/8. jegyzet.

¹³⁵ Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok európai egyetemeken*. Marosvásárhely 1998. 515.

¹³⁶ Uo. 516.

¹³⁷ Uo. 518.

¹³⁸ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1890. 1230.

¹³⁹ „Esvéli időöltése L.B.Kászoni Bornemisza János úrnak” Vö. Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája. Bibliographia Hungariae. 1712–1860*. I. Bp. 1888. 323.

¹⁴⁰ Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat. III. Bp. 1941. 938–939.

¹⁴¹ *Pantomime in drei Abteilungen gewidmet dem Grafen Przedziecki zur Aufführung in Abbazia* (Gulyás: *i. m.* 934.).

¹⁴² Egy példánya megtalálható a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában.

¹⁴³ Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája. Bibliographia Hungariae. 1712–1860*. II. Bp. 1890. 325.

¹⁴⁴ Uo. 2.

¹⁴⁵ *NOVUS ATLAS In Illustrissimo ac Magnifico Domino, Domino L. Barone Paulo Bornemisza de Kaszon*.

¹⁴⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. lat. 1118; Vö. David Prodan: *Răscoala lui Horea*. I–II. Buc. 1979; *Visszaemlékezések* 17, 22.

Eredeti művel ezek után hosszú ideig nem jelentkezett a Bornemisza család egyetlen tagja sem. Viszont a fentebbi Bornemisza János főispán fia, Bornemisza Leopold támogatja Kelemen János *Népkert* című verses művének megjelentetését, mely a kolozsvári Sétatér 1828. május elsejei megnyitására alkalmából íródott, életképekben bemutatva a város lakói és főleg az arisztokrácia összefogásának ezt a modern városkép szempontjából kétségtelen jelentős eredményét.¹⁴⁷

A továbbiakban csupán Bornemisza Tivadar Jánosról tudjuk, hála feleségének, a *Visszaemlékezéseket* író Jósika Rosalie-nak, hogy rendkívüli módon érdeklődött a természettudományok iránt.¹⁴⁸

Ezek után a polgárosodás eredményeként, ám ugyanakkor már a magas szakképzettség szintjén foglalkoznak a Bornemisza család tagjai a tudományokkal. Közülük az első legismertebb és legjelentősebb a 2. ágból való báró Bornemisza Pál Afrika-kutató volt. Az ő nevéhez kapcsolódik számos afrikai felfedező- és gyűjtőút, melyeknek tárgyi emlékei egyaránt megtalálhatók Budapesten és a British Museumban.¹⁴⁹ Őutána a modern tudományos kutatói tevékenység igazi képviselője Bornemisza-Thyssen István, illetve az a Bornemisza Elemér, aki magyar emigránként lett a Costa Rica-i tudományos akadémia elnöke. Ám az ő, egyben a család többi tagjának tevékenysége már egy egészen új és egészen más korszaknak a része, a SZÉTSZÓRATÁS korszakáé. Mi magunk csak az azt megelőző korszakról kívántunk, ha csak a sejtetés szintjén, halvány képet nyújtani.

Some Data from the History of a Transylvanian Family. The Bornemisza family rose to be one of the old, traditional aristocratic families during a relatively recent era of the Transylvanian history, and they disappeared from this place after the second world war.

The origins of the family are to be found at the Szeklerland and besides speaking about its origins, this study follows their rise through three generations up to János Bornemisza, the founder of the dynasty was made baron and chancellor. The author also speaks about the cultural–historical role and importance of the Bornemisza family.

¹⁴⁷ Kelemen János: *Népkert*. Kolozsvárt 1827.

¹⁴⁸ *Visszaemlékezések* 60, 93–94.

¹⁴⁹ Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat. III. Budapest 1941. 934.

Szász–magyar eredetviták a 18. század végén

A vizsgálatom tárgyát képező, általam német–magyar eredetvitának nevezett tudományos diskurzus tulajdonképpen a Göttingában élő August Ludwig von Schlözer egyetemi tanár könyve (*Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*) megjelenése kapcsán tör ki, amely a II. József által megkérdőjelezett és eltörölt szász privilégiumokat próbálja ismét legitimizálni oly módon, hogy ezáltal megkérdőjelezi a magyar nemesi jogokat. E megkérdőjelezés jogosságát visszautasítva és a nemesi jogokat alátámasztva írják meg (elsősorban az erdélyi magyarok) saját vitairataikat, amelyek mai napig kéziratban maradtak. Az eredetkutatás azonban ennél korábbi, a 16–17. századi előzményeket szintén II. József erdélyi privilégiumokat sértő törvényei hatására kezdik szélesebb látókörben tárgyalni. Schlözer tehát az addigi szász röpiratoknak egyfajta összegzését nyújtja. Az a feltűnő, hogy a szászok által már megfogalmazott kérdésekre az erdélyi magyarok csak Schlözer könyvének megjelenése után reagálnak. Jelen írásomban megkísérlem felvázolni azokat a kérdésköröket, amelyek már a *Kritische Sammlungen* megjelenése előtt jelen vannak a szász diskurzusokban, kitérek a nemzetkarakterológia korabeli elméleti és gyakorlati kérdéseire, valamint ezek jelentőségére a szász–magyar kapcsolatokban.

A vitának egymástól eltérő, de sok tekintetben összefüggő mezejéről¹ beszélhetünk. A vitában részt vevők egyik felét ugyanis a korabeli német, illetve osztrák történetírók jeles képviselői alkotják (August Ludwig von Schlözer, Johann Christian von Engel), a másik fél viszont a magyar és szász literátus körök tagjaiból kerül ki (Aranka György és köre, Carl Joseph Eder, Michael Lebrecht). Az egymással ugyan kommunikáló, de céljaikban és eszközeikben teljesen különböző szövegek (szász röpiratok, folyóiratok, magyar nyelvű levelek és kéziratban maradt írások) olyan problémákat is felvetnek, amelyek kizárólag az eltérő kulturális meghatározottság felől vizsgálhatók. A vita téje ugyanis nem kizárólag egy hiteles eredettörténet megírása; az író, illetve a megrendelő (Schlözer a szászok megrendelésére írja meg már említett könyvét) fél politikai és kulturális többségét is bizonyítania kell. A magyarok ebben az esetben nehezebb helyzetben vannak, hiszen nemcsak arról van szó, hogy a nyugati tudományos világ egy jeles képviselőjével, a Göttingai Egyetem történelem politika- és statisztikaprofesszorával kell vitába szállniuk, az ő politikai rendszerét kell megkérdőjelezniük, hanem arról is, hogy ezt igen szigorú cenzúrával és csekély publikálási lehetőséggel számolva kell megvalósítaniuk (az 1794-es jakobinus mozgalom után vagyunk). Talán ezzel is magyarázható az a tény, hogy ameddig a kulturális többséget csak a szászok hangoztatják helyi lapokban, szinte tudomásul sem veszik. Hiszen ez a fajta diskurzus nem veszélyezteti a külföldi tudományosságban róluk kialakult képet. Bourdieu hívja fel a figyelmet arra, hogy a tudományos mező a többi társadalmi univerzumhoz hasonlóan működik, ebben az esetben is számolnunk kell hatalmas kérdésekkel, erőviszonyokról, ezek megváltoztatásáról folyó harccal.² E vitában a különböző felek érdekei igen differenciáltak. Schlözer tulajdonképpen a szász privilégiumok jogosságát akarja bizonyítani, és a szászok nemzeti tudatát a német nemzeti tudat részévé próbálja tenni, viszont attól sem lehet eltekinteni, hogy elsősorban tudományos témát dolgoz fel a korabeli történelmi kritériumok, forráskritika és statisztika legkorszerűbb módszereivel, ezáltal a tudományos mező egy fel nem tárt területét állítja a nyugati világ elé. A magyarok a munkának csak azt a ré-

¹ A kulturális mező fogalmáról ld. Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Bp. 2002. 60–64.

² *I. m.* 81.

szét kérdőjelezi meg, amely kritikus vizsgálódásként határozza meg magát, tehát nem történeti adatokat cáfolnak, hanem az adatokból levont következtetéseket. Schlözer céljaival szemben a szászok kizárólag saját jogait akarják bizonyítani, azonban csak addig a pontig mennek el, ameddig ez nem kerül konfliktusba a magyarok jogaival. A külföldiek (sok esetben a magyarok által idegeneknek titulálva), a bécsi kormányzat, illetve a magyarok joggal érezhették azt, hogy Schlözer nem csupán a három bevett nemzet jogilag létező státusát kívánta erősíteni, hanem a három nemzet között a szászok elsőbbségét is bizonyítani. Ez a tendencia a szászok szövegeiben nem ennyire hangsúlyos, de azt sem állíthatjuk, hogy teljesen hiányozna. Amikor ugyanis e kijelentések felháborodást váltanak ki, a szászok még azt is tagadják, hogy Schlözer az ő felkérésükre írta volna a könyvet.³

A szászok maguk is hangsúlyozzák a kulturális felsőbbrendűség tényét, amelyre a magyarok a legtrikább esetben reagálnak. A *vad, barbár* nemzet sztereotípiája, a *kereszténység védőoszlopa* toposz megkérdőjelezése nem Schlözertől származik, már az 1790-es évek elején megjelenik szász írók műveiben. A továbbiakban e sztereotípiák vizsgálatával foglalkozom. Elsősorban a szász folyóiratok (Siebenbürgische Quartalschrift, majd a későbbi, a téma szempontjából kevésbé jelentős Siebenbürgische Provinzialblätter) magyarságképét vizsgálom olyan szász röpiratok bevonásával, amelyek kimondottan nemzetkarakterológiát akarnak írni. Ennek teóriáját a valamivel későbbi Tudományos Gyűjtemény oldalain olvashatjuk, ez az egyetlen korabeli tudományos folyóirat, amelyben a szászokra vonatkozó leírásokat is találhatunk.

A továbbiakban tehát a Siebenbürgische Quartalschrift 1790–1801 között megjelenő számaint vizsgálom, azokkal a szövegekkel kiegészítve, amelyek hozzájárulnak a Schlözer számára problematikus pontok megvilágosításához. A lap önmagát erdélyi tudós folyóiratként határozza meg, amely a szűkebb hazában élő nemzetek kulturális és tudományos munkájának kíván teret biztosítani.⁴ Az erdélyi tudományosság terjesztésére legalkalmasabbnak a német nyelvet találják a szerkesztők, hiszen, amíg a magyar csupán a nyelvművelés legalsó fokán áll, addig a német, a nyugati tudományosságának köszönhetően, kiválóan alkalmas a tudomány művelésére és terjesztésére. Amíg ugyanis a publikum, a témák és a nyelv nem lesz egységes, nem találhatnak egyetlen közös pontot sem az egyes nemzetek, ezért kifelé sem tudják hatásosan erdélyiként definiálni önmagukat.⁵ Már a programadó írásban észrevehető egy olyasfajta tendencia, amely mind a magyar, mind a székely tudományosságot a szászoké alá rendeli (mind pedig a románt, amelyet el sem ismer igazán). Ezért elsősorban azt vizsgálom, mennyire rejtett, illetve nyilvános ez az ellentézés, hogy az alá-fölé rendeltségi viszonyok milyen nyelvi megfogalmazásban jelennek meg, valamint hogy milyen magyarságképet közvetít a Siebenbürgische Quartalschrift.

Ehhez szükséges volt megvizsgálni a különböző nemzettipológiákat és államelméleteket. A kérdést különböző műfajú szövegekben tanulmányozó Debreczeni Attila felsorolja azokat a nemzettipológiákat, amelyek a korban éltek.⁶ Kérdéses, hogy elfogadható-e konstrukciós elv-

³ A szászok azon szándéka, hogy a felkérést eltitkolják, leginkább levelezésükből derül ki. A háttérlevelekben ugyanis folyamatosan hangoztatják, hogy Schlözer a többi nemzetre vonatkozó nézeteit ne ebben a munkájában fejtsse ki. Mivel mind az erdélyi magyarok, mind a nyugati tudósvilág tisztában volt a ténnyel, hogy a forrásanyagot a szászok küldik el Schlözernek, valószínű, hogy attól tartottak, a szerző állításaiért ők is felelősségre vonhatók lesznek. A szászok levelezésének lelőhelye: *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge, XXVII. Band, 2. Heft, Hermannstadt 1897.

⁴ Siebenbürgische Quartalschrift (a továbbiakban Sieb. Quart.) 1790. 2–16.

⁵ „Das Publikum ist so getheilt, daß da einmal die Materie, das andermal die Sprache jeden Vereinigungspunkt unmöglich macht.” Sieb. Quart. 1790. 16.

⁶ Ld. Debreczeni Attila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*. ItK 2001. 5–6.

ként az etnokulturális elven alapuló identitásképzés. Az etnokulturális elv ugyanis a MI és az ÖK oppozíciós logikája szerint működik. A MI-hez szorosan kapcsolódnak bizonyos attribútumok (nyelv, öltözet stb.), ezáltal egy befelé teremtődő egységet működtet, amely kifelé határozott idegenképpel társul. Ez az érvelésmód abban az esetben lehangsúlyosabb a lapban, amikor az Erdélyben fellelhető különböző (nyelvi, illetve vallási alapon elkülönülő) csoportok korabeli helyzetét tárgyalja. Kiemelt szerepet ebben az esetben az unitáriusok kapnak, hiszen „feltűnően szelíd vonásaik, háztartásuk, gazdaságuk, ruházatuk, szokásaik és életmódjuk, mind arra engednek következtetni, hogy tulajdonképpen szász eredetűek”.⁷ A MI-hez tartozás azért fontos az unitáriusok esetében, mert a lappal a szászok elsősorban saját kulturális fölényüket (illetve történelmi elsőbbségüket) kívánták bizonyítani, a többi csoport kulturális/tudományos teljesítményét csak abban az esetben ismerték el, ha azt belsővé tudták alakítani. Így a hosszas cikksorozatban tárgyalt unitárius nyomdák és nyomdászok szász mivoltuk kapcsán kapnak létjogosultságot a lapban, ezáltal is igazolva a fennebb említett fölényt.

Indokoltnak tűnik azon kérdés megválaszolása is, hogy a birodalomban ekkoriban propagált állampatriotizmus eszméje hatott-e a lap szerkesztőire, és ha igen, milyen irányban. Az összbirodalmi mozgalmakat vizsgáló Csáky Moritz szerint az 1790 és 1830 közötti időszakot egyetlen korszaknak kell tekintenünk,⁸ ebben az időszakban dolgozzák ki és próbálják megvalósítani az állampatriotizmus ideológiáját. A hazai szakirodalomban azonban többnyire Metternich személyéhez kötik ezen ideológiák kidolgozását és megvalósítását, ám Metternich csupán a módszereken fejleszt, hiszen az ideológiai alapozás korábról ered. A felvilágosult abszolútizmus ideológiája is hozzájárult a későbbi állampatriotizmus elméleti megalapozásához, ugyanis tanítása szerint az államnak és az államhatalom minden szervének, az uralkodótól kezdve a legalacsonyabb hivatalszolgáig, rendeltetése egyedül az, hogy a közösség érdekét, a köz javát (bonum publicum, das allgemeine Wohl) minél tökéletesebben szolgálja.⁹ Ennek alapján Sonnenfels lesz az első, aki kidolgozza az állampatriotizmus elméletét és a monarchia fenntartása alá tartozó népek általa ideálisnak vélt viselkedési modelljeit. Az állampatriotizmus legfontosabb jegyei: közös törvények minden lakosnak, egyforma hazaszeretet és mindent átfogó hűség az uralkodóház irányába.¹⁰

A hazaszeretet a korabeli szász írásokban azonban gyakran átértelmeződik. A birodalom egészére vonatkoztatott elképzeléseket ugyanis a szászok csak saját universitásukon belül látják megvalósíthatónak: „So müsse dann ein Gemeingeist, ein Gemeinsinn, alle unsre Gedanken beleben, und sich unsrer aller Herzen bemeistern, daß niemand unter uns auf das Seine allein sehe, vielmehr ein jeder sein eignes Beste mit dem Wohle des Ganzen verbinde, und demselben unterordne. Patriotismus würden wir es heißen, wenn dieses geheiligte Wort in diesen Zeiten von Schwärmern nicht so sehr entweiht worden wäre” – írja Jakob Müller a helyreállított privilégiumokat ünnepeelve.¹¹

Mind szász, mind pedig magyar részről a közös törvények megvalósítási kísérletei váltották ki a legnagyobb ellenkezést. Így II. József neve például csak visszavonó rendeletei és halála

⁷ „...ursprünglichen Sächsischen Charakter der heutigen meisten unitarischen Ungarn in Klausenburg, ihre auffallend sanften Gesichtszüge, ihre häusliche Ordnung, Wirtschaftlichkeit, Meubeln, Kleider, Gebräuche und Lebensart, die dem Menschenkenner sogleich entdecken, wessen Ursprung sie sind.” Sieb. Quart. 1797. 4.

⁸ Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981. 86.

⁹ Bövebben ld. Ember Győző: *A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. A M. Kir. Országos levéltár kiadványa, Bp. 1940. 80.

¹⁰ Joseph von Sonnenfels: *Über die Liebe des Vaterlandes*. Wien 1771.

¹¹ Jakob Müller: *Die Siebenbürger Sachsen*. Eine Volksschrift, herausgegeben bei Aufhebung der für erloschen erklärten Nation, 1790, Hermannstadt, gedruckt bei Johann Gottlieb Mühlsteffen.

után eufemizálódik, egyik nekrológiájának címe: *II. József, a haza helyreállítója*.¹² Az állampatriotizmus elméleti megfogalmazói szerint a polgárnak fel kell ismernie, hogy ok-okozati összefüggés van a jólét és az állam¹³ között, ezért hazaszeretetének nem csupán emotívna, hanem racionálisan motiválnak is kell lennie. A nemzeti érzelmek alacsonyabb rendűek a hazaszeretetnél, ezért annak csakis részei lehetnek, de nem emelkedhetnek föléje. Pontosan ebben a pontban tér el a Siebenbürgische Quartalschrift elképzelése az állampatriotizmus ideológiájától. Egyik évfolyam lapszámában sem találkozhatunk összbirodalmi eszméssel vagy az udvar említésével. A „Vaterland” kifejezésen minden esetben Erdélyt értik, e szűk hazán belül azonban felfedezhetőek olyan tendenciák, amelyek az állampatriotizmus jegyeit viselik magukon: az erdélyi kultúra német nyelvűvé tétele, az egyes nációk hagyományainak egymáshoz való közelítése, egyetlen értelmezési regiszter kijelölése a történelem számára.

I. Ferenc uralkodása idején dolgozzák ki a közös történelem, közös szokások, közös haza elméletét. Maga az elv ebben az időben is sokat megőriz felvilágosult jellegéből, főleg ami a műveltség terjesztésének fontosságát illeti, azonban felerősödik a dinasztikus elv, ennek szakrális implikációival együtt.

A felmerülő problémák egyik legfőbb forrásának azt kell tekintenünk, hogy amikor az osztrák ideológusok a patriotizmus és a nemzet új fogalmát kívánják meghatározni, nem különült el élesen egy olyan értelmezési regiszter, amelynek alapján vagy amelynek ellenében dolgozhattak volna. Szűcs Jenő fejtette ki részletesen, hogy akkoriban a nemzet fogalmának három, az irodaloménak pedig két felfogása volt általánosan elterjedve.¹⁴ Egyik (amelyhez a birodalmi öntudat eszméje szorosan köthető) az alattvalói kötelékeken nyugvó „államnemzetiség”, a közös hagyományokon és nyelven alapuló „nyelvnemzetiség”, valamint a rendi náció koncepciója. Ehhez szorosan köthető az irodalmi-kulturális rendszerek kialakulása, amely S. Varga Pál szerint államközösségi, eredetközösségi és hagyományközösségi lehet.¹⁵

A lap a nyelvnemzetiség és rendi náció koncepciója között ingadozik, szerzői történeti szempontból a magyar rendi jogok legitimitását többször is megkérdőjelezi, irodalmi-kulturális szempontból viszont a hagyományközösségi rendszert kívánják elterjeszteni. E hagyományközösségen belül (amelybe a magyar és szász hagyomány tartozik) azonban kiemelt szerepet a szász kultúrának szánunk, annak ellenére, hogy a lapban feltűnően több magyar vonatkozású írás jelenik meg, mint szász.

A történelmi írások legtöbbje néhány történeti-kulturális írástól eltekintve (szász királybírók, iskolák, vallási vezetők teljesítményének vizsgálata) szinte kizárólag az erdélyi közös múlttal foglalkozik. Az első szám első írása Hunyadi János életét tárgyalja, őt az erdélyi közös történelem pozitív alakjaként állítva be. Hosszabb írásokban ezután leginkább azokkal az erdélyi fejedelmekkel foglalkoznak, akik valamilyen szempontból megsértették a szász privilégiumokat, ezáltal világítva rá arra a nem mindig könnyű helyzetre, amelyben a szász tudományoság mégis fejlődni tudott.

Az eredetközösség programja legmarkánsabban az eredetmítoszokban jelenik meg. Ezen írások keretein belül teljesen feladják a hagyományközösség rendszerét, az csakis a jelenkori

¹² *Joseph II, der Wiederhersteller des Vaterlandes*. Sieb. Quart. 1790. 253.

¹³ Gondot okoz a „Vaterland” kifejezés fordítása, hiszen a korban különböző képzetek éltek a hazáról. Osztrák részről általában a teljes monarchiára vonatkozik, ám a magyarok például sokszor csak Magyarországot illették a kifejezéssel, esetünkben pedig a „vaterländische” jelző legtöbb esetben erdélyit jelent.

¹⁴ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Bp. 1974.

¹⁵ Ehhez ld. S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Bp. 2005.

állapotokra alkalmazható. Mivel magyarságképük ezekben az írásokban jelenik meg legellentmondásosabban, hosszabban foglalkozom velük.

Előzetes feltételezéseim szerint Erdélyben II. József rendeleteinek következtében kapott kiemelt szerepet az eredetkutatás. Hiszen azzal, hogy a császár megszüntette az egyes nemzetek privilégiumait, felerősödtek azok a hangok, amelyek e privilégiumok jogosságát kívánták bebizonyítani (mind a szász, mind pedig a magyar oldalon). A szászok ekkor kérik fel Schlözert, hogy írja meg történetüket, amelyből világosan kiderülne, hogy ugyanolyan jogot formálhatnak Erdély földjére, mint a magyar nemesek. Ez az elgondolás már meghaladja az addig csak a szász privilégiumok jogosságát tárgyaló írások gondolatmenetét. Ugyanebben az időben, 1792-ben egy német tudós társaság pályadíjat tűz ki Traianus Daciájának, illetve a románok eredetének leírására. A két díjazott pályamű Conrad Mannert *Res Traiani Imperium ad Danubium gestae*, illetve Johann Christian Engel *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubiam et origine Valachorum* című munkái, amelyekről a Siebenbürgische Quartalschrift recenziót közöl.¹⁶ Eddigi kutatásaim alapján megállapítható, hogy magyar szerző tollából nem születik a magyarok eredetére vonatkozó írás, így a magyar eredetmítoszok csakis negatív példaként, illetve kritikaként jelennek meg a lapban. Mivel ezen eredetmítoszok politikai nyomás hatására jöttek létre (bár a nyomás megszűntével korántsem szűnt meg a mitológiák gyártása), beszélhetünk politikai mitológiáról. Kiss Endre ír arról, hogy ez a modern európai nacionalizmus áll mai megítélésünk szerint legközelebb a politikai mítosz fogalmához.¹⁷ A kor szereplői számára azonban egyként volt pragmatikus szükségszerűség, történeti igazság (sőt utólagos igazságosság is, amennyiben a jelenben konstituált közösséget abban a meggyőződésben akarták újratelepíteni, hogy a történelem számukra szerencsésebb lefolyása esetén a nemzeti közösség pontosan olyan lett volna, mint amilyenek ők elképzelték) s végül olyan stratégia, amely a szűkebb nemzeti tartalmakon kívül állami, kulturális, sőt szociális tartalmakat is kellett hogy hordozzon.

A lapban Schlözer könyvének megjelenéséig az erdélyi német kontinuitás elmélete kap hangsúlyos szerepet. Ez az elképzelés nem új keletű, alapja a gót–géta–dák–szász eredetmítosz. Ezen elmélet terjesztéséhez a szerkesztők Carl Joseph Edert használják fel, aki a nyugati tudományosságban is elismert történésznek számít. Hosszú recenziót közölnek *De initiis Iuribusque primaevae Saxonum Transsylvanorum Commentatio* című könyvéről, amelyben az erdélyi német kontinuitás elméletének főbb pontjait is közlésre érdemesnek találják. A hunok idejétől kezdve II. Géza szász betelepítéséig vezeti le Eder a németek jelenlétét Erdély földjén. Főbb tételei a következők:

1. A hunok idejében itt éltek a gótok, akik germán nép voltak.
2. Nagy Károly legyőzi az avarokat, birodalmát kiterjeszti Pannóniára, ezért elképzelték, hogy ide is küldött kolóniákat.
3. A magyarok bejövetelekor nem mutatható ugyan ki a jelenlétük, de
4. István magyar király és német felesége, Gizella ismét nagyszámú németet telepít a területre.
5. A II. Géza idejében behívott szászok megtelepedésükkor már teljes német településeket találtak itt.

Eder ezen elméletének kialakításához különböző források felhasználásával jutott el. Már Bonfini beszél arról, hogy a szászok tulajdonképpen a Nagy Károly által (772–804) ide küldött

¹⁶ Sieb. Quart. 1797. 52–161.

¹⁷ Kiss Endre: *A nemzeti mitológia rekonstrukciójához*. = Miskolczi Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában. Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. ELTE, Román Filológiai Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Bp. 2004. 46–66.

németek utódai lennének, holott semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy Károly németeket telepített volna Pannóniába. A 16. században Christian Pomarius nagyszzebeni városi írnok vezeti le a német kontinuitást az antik időktől II. Géza szász betelepítéséig. Ezt az elméletet átveszi Melanchton, aki a szászok gót eredetéről beszél, így a nyugati világban is elterjed a mítosz. Ennek hatására a szászok több munkát is megjelentetnek, leghíresebb Albert Huet 1591-es (*Grundausführlicher Sermon von der Sachsen Ursprung, Leben, Handel und Wandel*), illetve Johann Tröster 1666-os (*Das Alt- und Neue Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*) munkája.¹⁸ Tröster az ún. Teutsch népek sorába sorolja a dákokat, gétákat, gepidákat, gótokat, vandálokat és longobárdokat, így tulajdonképpen a románok is német eredetűek nála, Decebalt valójában Dietwaldnak hívták.¹⁹ Érdekes azonban azt is megfigyelni, hogy az erdélyi magyarok sem zárkóznak el a német kontinuitás elméletétől, gyakran hasonló forrásokra utalva azonban más típusú következtetéseket vonnak le. Aranka György is felhasználja Schlözer könyvére írott kéziratban tanulmányában Albert Huet, az ő megnevezésében Sűveges Albert szövegét, azonban érdekes módon Schlözer ellen fordítja:

„Olvasd meg az Erdemes Nagy Embernek Sűveges Albertnek, ennek alkalmatosságával mondott beszédét ugyanott, és meg látod: hogy 1580-bann a' Fejedelem Fiskussa a' Szász Papok Dézmáját perelvén azonn a' Szász Nemzetbéliek meg szomorodtak, és gondatlanságból 's tudatlanságból némellyek közüllök azt kezdték emlegetni, hogy a' Szász elsőb Lakossa 's Ura Erdélynek mint a' Magyar és Székely. Ezek fel kapván azonn, azt mondták: hogy ha ugy vagyon, tehát mikor az ő Eleik Erdélyt meg-hodoltatták, akkor az ő Elejek is meg hodoltatott, 's életket is Kegyelemből tartottak meg. A' dolog magában nem igaz: de a' Logikája! De a' mint Sűveges Albert meg jegyzi: mind ez tsak dologtalan, és haszontalan emberek között folyt. Hanem mind két részről számosok lévén illyenek, a' dolog lármát tsinált, és a' Nagy érdemű Szász Ur Sűveges Albert ez iránt a' Fejedelem, 's Tanátsossi előtt egy Beszédet tartott, melly ha nem a' leg tudosabb is, de a' leg erzenyebb volt abban az időben. Es így az egész dolog füstbe ment, mint dologtalan, haszontalan emberek beszéde, mint p.o. a' mai Kritikus Iro Vádjai. Ezt nem lehet Nemzeti Sérelemnek venni.”²⁰

Nem zárkózik el Aranka György attól a feltételezéstől sem, hogy Erdélyben élhetnek gót leszármazottak (ezek nem a szászok), érvelése azonban ebben az esetben is kizárólag Schlözer ellen irányul, aki tagadja ezt, valamint eszközt lát benne arra is, hogy ezáltal a hun–székely kontinuitást is bizonyítsa:

„Tagadja átaljában hogy a' Gotthusoknak maradéki volnának és lehetnének Erdélyben. Miért? Mert a' történet írónál rollok semmi emlekezet nintsen! 573. I. Nékem ugy tetzik hogy onnan semmi bizonyos se következik. Az Avarokat ki véve, minden Erdélyben lakott nemzetekből maradtanak Erdélyben, nem tsak: hanem nyelveket is meg tartották. A Romaiaktól az oláhoknak némelly része, a' Hunnusoktól a' Székelyek, az Oroszoktól a' Bissénusok, az őket el nyomott oláhoktól a' Fogaras földi, Kövárvidéki, 's más némelly Nemes Oláhok, nevezetesen Hunyad, Szolnok és Doboka Vármegyékben. Es nem látom által hogy a'

¹⁸ A témát 16–17. századi szász történetírók munkáit elemezve Szegedi Edit tárgyalja. Edit Szegedi: *Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Böhlau Verlag, Köln-Weimar, Wien 2002.

¹⁹ Bővebben ld. Horváth Sz. Ferenc: *A germán kontinuitás mítosza Erdélyben.* = Miskolczy Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában. Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. ELTE, Román Filológiai Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Bp. 2004. 81–89.

²⁰ Aranka György: *D. Schlözer A.B.C.-jére közelebbi készültek*. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kvár, Ms. 256.

Gottusoknakis némelly részetskéje miért nem maradhatott volna meg a' Bartzaságon ha ugyan ott meg telepedtenek és laktanak volt.”²¹

A korábbi szász írók között kivételt képeznek Johann Honterus, illetve Valentin Franck von Franckenstein, akik tagadják a szász–dák kontinuitást. Franckenstein elméletét Leibniz is elfogadja, ezek után nyugaton nem beszélnek többet erről a mítoszról, a szászok azonban kizárólag Schlözer könyvének megjelenése után hagynak fel az elmélet terjesztésével. Az 1790-ben megjelent szász röpirat azonban még a német eredetet hangsúlyozza. Jakob Müller a szász önkormányzati jogok visszaállítását ünnepeelve jelenteti meg írását, amely nemcsak e jogok legitimitását foglalja össze, hanem a szász nemzet képét is élesen megrajzolja. Már e viszonylag korai írásban is fel kell figyelni arra, hogy nem választja szét az ősök képét az utódokétól. A maradékoknak ugyanis méltókká kell válniuk őseikhez, hogy követendő példát nyújtsanak utódainak: „Wir sind Sachsen, ein redliches, biederes, Deutsches Volk! Wer waren unsere rechtschaffene, arbeitsame, tapfere Väter! welche Denkmahle ihres Fleißes, und ihres Eifers in jeder Bürgertugend haben sie uns hinterlassen! Wäre es nicht Schande ihnen unähnlich zu werden?”²² A jelenkori polgári alkotmány dicsérete után azonban a szászok történetét foglalja össze, sok olyan problémát jelölve meg, amelyek szintén Schlözer könyvében jelennek meg újra. Az első mondatban többször is kiemeli, hogy a szász német nép, nemzetmeghatározó tényezőkként a nyelvet, szokásokat, öltözetet sorolja fel: „Die Siebenbürger Sachsen sind Deutsche. Ihre Sprache, Sitte und Gebräuche lassen daran nicht zweifeln. Sie selbst heißen sich in der gemeinen Volkssprache Deutsche, ihre Sprache, die deutsche Sprache, und ihre Kleidung, die deutsche Kleidung.”²³ Nem véletlen annak emlegetése sem, hogy a köznapi nyelvben a szászok önmagukat németeknek nevezik, hiszen a Schlözer könyve már címében is megbotráncozást kelt azzal, hogy a szászokat németeknek nevezi. Erre csakis a magyarok reagálnak, hiszen ők ezt a szerintük névhamisítást azzal is kiegészítik, hogy a magyarokat viszont következetesen Madjarennek írja, a szász megnevezést viszont az oklevelekben is Deutschra változtatja.

A továbbiakban Müller is a német kontinuitás elméletét hangoztatja, bár nem feltételez közvetlen kapcsolatot a keleti gótok és szászok között. Hiszen elsősorban azt kell bebizonyítani, hogy a szászok beköltözésekor Erdély földje pusztához hasonlított, hogy csakis a szászok segítségével tudták azt a magyarok megőrizni.²⁴ Nem emeli ki azonban a szászok történeti elsőbrendűségét, sokkal nagyobb hangsúlyt fektet annak bizonyítására (és ebben tér el Schlözertől), hogy a három náció közösen tudta megvédeni Erdély földjét a különböző támadásoktól. Itt jelenik meg a harcos nemzet sztereotípiája is, azonban közvetlenül ezután arról beszél, hogy a két különböző nemzeti jellemvonásokkal bíró nemzetet nem lehet törvények által sem egyneműsíteni. „Wir ehren, wir schätzen, wir lieben unsre Landesleute die Ungarn, als eine edle, kriegerische, heldenmüthige, großmüthige Nation; sechs Jahrhunderte über haben wir mit ihnen, gemeine Lasten getragen; gemeinschaftlich mit ihnen ein gemeinsames Vaterland vertheidigt, und auf dem Schlachtfelde hat sich ihr Blut mit dem unsrigen, wenn es zur Vertheidigung des gemeinen Besten floß, vermischt. Kann das Vaterland mehr Einheit fordern? Warum sollten sie nun noch eine Nation mit den Sachsen ausmachen, da sie doch im

²¹ Aranka György: *i. m.*

²² Jakob Müller: *Die Siebenbürger Sachsen*. Eine Volksschrift, herausgegeben bei Aufhebung der für erloschen erklärten Nation, 1790, Hermannstadt, gedruckt bei Johann Gottlieb Mühlsteffen.

²³ Jakob Müller: *i. m.* 1.

²⁴ „Daß um die Zeit der Einwanderung der Sachsen in Siebenbürgen der größte Theil des Landes wüst und unbewohnt war, darauf weisen die päbstliche Bullen, die in den ersten Zeiten der Niederlassung unsers Volkes im Lande erlassen worden, und in welchen die Wohnsitze der Sachsen ausbrücklich Wüsteneien (desertum) heißen.“ Jakob Müller: *i. m.* 5–6.

Wesentlichen ihrer Grundeinrichtungen so sehr von ihnen unterschieden sind? die Ungarn sind von Adel, oder Unterthanen; der Mittelstand des freyen Landmanns und des Gewerbe treibenden Bürgers ist unter ihnen beynahe unmerklich. Die Sachsen dagegen machen gleichsam eine einzige Familie des von beyden Außentheilen gleich weit entfernten Mittelstandes aus.”²⁵ A szöveg első felében tehát alapvetően nemzetkarakterológiai szókészletet használ, saját nemzetére azonban már nem vonatkoztatja ezt a szóhasználatot, hanem a polgári és nemesi berendezkedés különbségeire hívja fel a figyelmet. Retorikája azért figyelemre méltó, mert bár céljai hasonlóak a Schlözeréhez (a nemzeti jogok legitimizálása), nem kérdőjelezi meg a történeti békés együttélést, illetve nem hangsúlyoz semmiféle felsőbbrendűséget egyik oldalon sem. Talán ebből tűnik megmagyarázhatónak, hogy a magyarok nem tekintették provokációnak a hasonló szövegeket, annak ellenére, hogy ezekben sok minden megfogalmazódik a későbbi vádakból: Erdély a szászok betelepülésekor lakatlan, pusztaság volt, a magyar alapvetően harcos nemzet, amelyik keveset foglalkozik a polgárisodás előnyeivel. Sokkal hatásosabbak lehetnek azok a metaforikus megfogalmazások, amelyek elfedték a hasonló, talán nem is tudatos negatív konnotációkat. Müller például a természet sokszínűségével látja leírhatónak az erdélyi helyzetet, amelyikben minden élőlénynek megvan a maga jól meghatározott szerepe.

A Siebenbürgische Quartalschrift Schlözer könyvének megjelenése után erősebben hangsúlyozza a szászok felsőbbrendűségének gondolatát. A német történész művének megjelenése előtt csak a kulturális javak terjesztéséről beszélnek, azonban a könyv megjelenésével egy időben megindulnak a magyarok és székelyek eredetéről szóló diskurzusok. A *Chorographie von Burzenland* (IV. évf. 327.) című írástól kezdődően II. Géza bölcs királyként jelenik meg, aki nem csupán határvédő szempontok miatt, hanem szociális és kulturális célokkal hívta be a szászokat.²⁶ A mítoszképzéshez hatásosan járul hozzá a II. Géza szavaiként titulált, versbe szedett indoklás is:

*Mich ehrt der Sachs, der Schwab, und
Der ihm verwandte Bayer
Der Deutsche macht mich reich, durch sein
Geschenk und Steuer.*

A magyarok ezekben a diskurzusokban potenciális ellenségként jelennek meg, olyan civilizálatlan népként, amelynél a kultúra terjesztése akadályokba ütközik. A szászok szemszögéből a magyarok vadak, civilizálatlanok voltak, a Schlözer által gyakran hangoztatott nyersség is a barbárság jellemzői közé tartozik. Ahol még nyers erkölcsök uralkodnak, nem fejlődhetnek a tudományok, ezért a szászok bejövetele nélkül Erdély elveszett volna. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy hasonló sztereotipikus vonásokat hangoztatnak a szászok is, végkövetkeztetésük mégsem azonos a Schlözerével.

Nemzetkarakterológiájuk bemutatásához az erdélyi szász tanár, evangélikus lelkész, Michael Lebrecht²⁷ név nélkül megjelent munkáját használom, amelyik az Erdélyben élő nem-

²⁵ Jakob Müller: *i. m.* 39–40.

²⁶ „Außer der Anbauung und Kultivierung des Landes, das größentheils wüste war, wollte er durch dieselben feste Städte anlegen, um die Grenzen zu decken, und zu vertheidigen, Handlung und Manufakturen anlegen, und Künste und Wissenschaften in Aufnahme bringen.”

²⁷ Michael Lebrecht több írásában is foglalkozik Erdély korai történetével, 1790–92 között megjelenő folyóiratában pedig megkísérelti a történelem népszerű bemutatását. Ennek elemzését Bódyné Márkus Rozália végezte el. Ld. Bódyné

zetiségek nemzeti tulajdonságait írja le.²⁸ Ebben az esetben az imagológia elméleti megalapozóját (Franz K. Stanzel) továbbgondoló S. Varga Pál elképzelését tartom hasznosíthatónak, aki a népek egymásról alkotott képeire nem feltétlenül fikcióként tekint. Azt állítja ugyanis, hogy a társadalmak az általuk konstituált világot valóságosként élik meg, ha pedig ezek a képek a valóságosként elképzelt világ képei, ugyanúgy részei a kollektív tudásnak, mint az írásban rögzített tudásanyag.²⁹ Az egyes sztereotípiák szívósságát S. Varga az idegenségeképzetel hozza összefüggésbe, hiszen a konkrét tapasztalatok esetlegesebbek, a beszerezhető információk csak ritkán lépik túl azt a határt, amelytől egy sztereotípiát adott esetben megváltozhat vagy eltűnhet. A kérdés problematikussága azonban már a korabeli szerzők írásainak vizsgálatakor megjelenik, hiszen esetünkben nem feltétlenül beszélhetünk a személyes tapasztalat vagy azoknak a kritériumoknak a hiányáról, amelyek egy szerzőt feljogosítanak arra, hogy nemzetkarakterológiát írjon. Elméletileg Thaisz András³⁰ fogalmazza meg ennek kritériumait. A nemzetkarakterológiát író szerzőnek tehát tökéletesen kell beszélnie annak a népnek a nyelvét, amelyről ír; szükséges, hogy rálátása legyen annak literatúrájára (a literatúrát ebben az esetben korábbi értelmében, vagyis a tudományokat és szépirodalmat magában foglaló fogalomként kell értenünk); ismernie kell a nemzet szokásait, ünnepeit, ételeit és italait; tisztában kell lennie a földrajzi fekvéssel, illetve időjárási viszonyokkal; nem utolsósorban pedig tökéletesen kell ismernie a nemzet alkotmányát, jogrendszerét és történelmét. Nem zárja ki tehát a külföldi szerzők legitimitását, azonban olyan követelményeket állít, amelyek csak a legkritikább esetben megvalósíthatóak. Érvelésének zárómondata: „Az, és egyedül csak az által fogja látni, mi a’ Nemzetnek gyök bélyege (Grundcharakter, Charakter radicalis) mi hozzá járult ’s mi jelenvaló állapata; mert a’ Nemzetnek jelenvaló állapata nem mindenkor bélyege és ellemben.”³¹

A múlt- és jelenbeli állapotok különböző voltát a nemzeti jellemzők esetében tulajdonképpen Michael Lebrecht sem tagadja, azonban az ő érvelése szerint az írónak kötelessége mind a kezdeti, mind pedig a saját jelene szerinti állapotokat rögzítenie ahhoz, hogy az olvasó szabadon eldönthesse, a kérdéses népcsoport változott-e valamit a történelem folyamán.

Nemzetkarakterológiai művében azt az előfeltevést próbálja meg lebontani, hogy az Erdélyben lakó nemzetek egységesen jellemezhetőek lennének. Az általa ismert művekben ugyanis a magyar fennhatóság alatt levő területek népeit egyetlen nemzetként jellemzik, senki nem tér ki a lehetséges különbségekre. Lebrecht ezt azzal magyarázza, hogy a jellemzések leggyakrabban a klímaelméletből indulnak ki, amely szerint a hasonló földrajzi fekvésű, hasonló éghajlat alatt élő és egységes törvénykezés alatt álló nemzetek nem különbözhetnek egymástól. Véleménye szerint az erdélyiekben csak a saját szokásaikhoz, vallásukhoz, ruházatukhoz, gondolkodásmódjukhoz való feltétlen ragaszkodás közös vonás, viszont ebből ered annak az igénye is, hogy egyenként kell megvizsgálni a nemzetiségeket.³² E közös vonásból eredezteti azt az összefogást is, amelynek segítségével a nációk közös erővel ellenálltak II. József egységesítő politikájának, egyetértettek ugyanis abban, hogy a közös törvények sem fogják rávenni arra

Márkus Rozália: *Die Geschichte von Siebenbürgen in Abend Unterhaltungen vors Volk. = Berliner Beiträge zur Hungarologie.* Berlin–Bp. 1999. 87–120.

²⁸ Michael Lebrecht: *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen.* Wien 1792.

²⁹ Bövebben ld. S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Balassi Kiadó, Bp. 2005. 188–189.

³⁰ Thaisz András: *Közönséges Észrevételek a’ Nemzeti Karakternek Megítélésére különösen pedig a’ Magyar Nemzetről hozott némely Itéletekre.* = Tudományos Gyűjtemény 1819. V. kötet, 32–56.

³¹ Thaisz András: *i. m.* 49–50.

³² „Diese Festigkeit und Vorliebe zur Fortpflanzung der eignen Nationssitten, Kleidung, Religion, Denkungsart, bey einem solchen Gewirre von Charakteren, unter dem nämlichen Flecken und Dorf, ist der Hauptzug des Siebenbürgers.” Lebrecht: *i. m.* 8.

az egyes nációk tagjait, hogy egymással házasságot kössenek, ezáltal pedig idővel egyneműsődjenek.³³

Bevezetőjében Lebrecht arra is kitér, jelentősége van annak, hogy a jelenkori helyzetet hol vizsgálja. Véleménye szerint a városi polgárság sok esetben eltérő képet mutat a falusi lakosságtól, ahol a nemzeti jegyek a maguk heroikus voltában fellelhetőek. Minden esetben az egyes nemzetek eredetével kezdi vizsgálódásait. A magyarok esetében a hármas honfoglalás híve: 376 körül hun név alatt (amelynek eredetét ő a Hiong-nu megnevezésben látja) jelennek meg először Európában, Attila halála után ismét eltűnnek. 533-ban ogorok vagy avarok nevezet alatt hódítanak, e népcsoport Pannónia területén marad, majd 862-ben összekeveredik az ezúttal magyar név alatt megjelenő népcsoporttal. Mindhárom népcsoport jellemzését is olvashatjuk, ezekben egyáltalán nem tér el a már ismert sztereotípiáktól: a hunok a legriasztóbb barbárok, farönkhöz hasonló, alacsony, kővér emberek voltak, hatalmas, kerek fejjel. Az anyák a fiúgyermekük orrát születésükkor benyomták, hogy biztosabban álljon a sisak a fejükön. Csakis nyereg alatt puhított nyers húst ettek, legfőbb szenvedélyük a harc volt, ami alól asszonyaik sem vonták ki magukat. Vallásukra az volt jellemző, hogy őseik szellemét tisztelték, minden meggyilkolt embert szolgálóknak tekintettek a túlvilágon. Vallásuk erkölcsöket mellőző voltából fakadt a többnejűség és szexuális szabadosság.³⁴ Nem vetették meg az iszákosságot sem, amíg a bort nem ismerték, erjesztett kancatejet ittak.³⁴

Az avarok valamivel szelídebbek voltak, ezáltal furfangosabbak is, így maradhattak meg mai lakhelyükön. A magyarok viszont teljes mértékben a hunokkal mutatnak közös vonásokat, talán még vérszomjasabbnak ábrázolja őket a szerző, mint elődeiket: „Ihr moralischer Charakter war nicht weniger wild: stolz, aufrührisch, hitzig, eher fertig zum schlagen als zum reden, mürrisch und grausam. Ihre Gefangenen erwürdigten sie, tranken ihr Blut, und assen ihr Herz, welches sie als ein Mittel für viele Krankheiten verzehrten.”³⁵ Kegyelmet egyáltalán nem ismertek, az ellenséget teljesen kiirtották. A jelenbeli állapotok jellemzését azzal a felkiáltással kezdi, hogy legfőbb szenvedélyük még mindig a háború. Eltér azonban a korban szintén elterjedt *hütlen, áruló* sztereotípiától. Lebrechtnél a királyhoz való feltétlen hűség, a harcokban tanúsított büszkeség és bátorság ezúttal pozitív attribútumként jelenik meg. Ugyancsak pozitív vonásként említi a vendégszeretetet, bár ehhez valamiféle nyers udvariasság is társul. A magyar nem könnyen enged fel, nem járatos a sokszor negatív viszonyulást álcázó társalgási szokásokban, aki azonban megismeri, meg fog lepődni emberszeretétén. A Völkertafel³⁶ attribútumaihoz (értelme: még kevesebb) igazodva Lebrecht megemlíti ugyan, hogy semmiféle szelemtudományhoz nincs tehetsége, elismeri viszont, hogy a költészetben, nyelvtudományokban előrejutott.

A székelyek ugyancsak a hunok leszármazottjaiként jelennek meg Lebrecht művében, mind külső jellemvonásaik, mind szenvedélyességük és nyelvük tekintetében a magyarokkal azonosak. Érdekes módon mégis szelídebb népcsoportként jeleníti meg őket a szerző, visszafogottabb, ugyanakkor nyersebb nemzetként. Meglepőnek tartja, hogy bár szinte minden szokásuk, öltözetük, nyelvük, táncuk is azonos a magyarokéval, mégis egy sehol nem tapasztalt féltékenység uralkodik a két nemzet tagjai között, gondolkodásmódjuk teljes mértékben különbözik. Véleménye szerint ez a székely szabadsággal, a kegyetlenebb időjárási viszonyokkal, valamint a vallással magyarázható.³⁷

³³ Lebrecht: *i. m.* 10.

³⁴ Lebrecht: *i. m.* 17–20.

³⁵ Lebrecht: *i. m.* 20.

³⁶ A Völkertafel a 18. század elejéről származó, az Európában élő népek jellemzőit táblázat formájában leíró alkotás.

³⁷ Lebrecht: *i. m.* 44–48.

A szászok jellemzésére rátérve szintén a gótok német népcsoportként való definiálásából indul ki, röviden bemutatva a német betelepítéseket Nagy Károlytól Mária Teréziáig. A gótok jellemrajzát Tacitustól veszi át, elhagyva azonban az iszákos német nemzet attribútumát, annak ellenére, hogy ezt a vonást a német szerzők egyáltalán nem tagadják, a nyilvánvalóan német szerzőségű Völkertafelen pedig háromszor jelenik meg jellemvonásként. Alapjában véve csak külső megjelenítésüket veszi át Tacitustól, ezen túl békés, istenfélő népként állítja be őket. A jelenbeli állapotok leírásában szintén a németek civilizatorikus hatását hangsúlyozza: „Man sagt nicht zuviel, wenn man behauptet, daß sie dem Lande alle die Kultur gegeben haben, die es wirklich besitzet.”³⁸ A később Schlözernél is hangsúlyosan visszatérő vonásokat emeli ki: ők honosították meg Erdélyben a városi életmódot, terjesztették el a kézműves foglalkozásokat, a német kultúra eredményeit átplántálták Erdély földjére. Többször is kiemeli, hogy a szászok nem foglalkoznak a mai értelemben vett szépirodalommal, tudományaik a történelem, matematika és filozófia. Eddigi kutatásaim alapján arra a megállapításra kell jutnom, hogy a magyarok nem reagáltak Lebrecht könyvére. A viták általában olyan esetben törnek ki, ha idegen szől erdélyi dolgokról (pl. Schlözer). Hasonló a helyzet abban a vitának induló szász–magyar dialógusban, amely Kazinczy írásának következtében indul meg. Ebben az esetben is számolnunk kell azzal, hogy külső, tájékozatlan ember avatkozik erdélyi ügyekbe. Kazinczy Ferenc a Tudományos Gyűjtemény 1818-as évfolyamának VIII. kötetében jelenti meg az erdélyi szászokról szóló, személyes tapasztalatokból kiinduló írását.³⁹ A szász nemzet képviselője az 1821-es évfolyam VI. és VII. kötetében válaszol a vádakra, cáfoló írását azonban a Siebenbürgische Quartalschrift utódjában, a Siebenbürgische Provinzialblätter 1824-es évfolyamának második füzetében is közreadja.⁴⁰ Azért tartja szükségesnek a német nyelvű megjelenítést is, hogy a nemzetébélieknek felhívja a figyelmét azokra a sérelmekre, amelyek Erdély határain kívül terjednek. Az azonos tartalmú, ám két különböző nyelven megjelent szöveg funkciói tehát eltérnek egymástól; míg a magyar nyelvű szöveg vindikációnak tekinthető, a német nyelvű csupán informatív, a szerző azt állítja ugyanis, hogy a nyelvi inkompetenciákból fakadóan nemzete tagjai nem ismerhetik a magyar nyelvű vádakat. A szerző anonimitása tekinthető egyrészt a közösség nevében szóló egyén gesztusának, ő maga viszont azzal magyarázza, hogy a személyes ellenségeskedés oly magasra csapott a magyar nyelvterületen, hogy gyakran nem magát a szöveget, hanem a szöveg szerzőjét tekintik támadható ellenfélnek.⁴¹

A továbbiakban a magyar nyelvű szövegekkel foglalkozom, hiszen a cáfolat szerzője eredetileg is a Tudományos Gyűjteményben kívánta megjelentetni írását, annak ellenére, hogy ennek megvalósításához fordítóra volt szüksége. Kazinczy szövegét megvizsgálva újra Thaisz kritériumaira kell visszatérnünk: hasonló (bár erősen leszűkített) jellemzőkből kívánja megismerni a szász nemzetet. Elsősorban nyelvére kíváncsi, amelyet azonban előítéletesen már akkor kietlen hangzásúnak nevez, amikor még nem is hallja azt. Külső megjelenésük, ruházatuk, lakóhelyeik érdeklik, hajlamos azonban a túlzó általánosításra, a magyarokkal összehasonlítva negatívabb képét akarja adni a nemzetnek. Könnyen élő, barátságtalan, csúf, rideg nemzetként jellemzi őket, s ami nyilván kiváltotta a szász ellenérzéseket, az a megállapítása volt, amelyben tiszta

³⁸ Lebrecht: *i. m.* 55.

³⁹ Kazinczy Ferenc: *Az erdélyi szászok. Gubernátor Báró Bruckenthal Sámuelnek Bibliothecája, Kép-gyűjteménye.* Tudományos Gyűjtemény 1818. VIII. kötet, 91–112.

⁴⁰ *Kazinczy Úrnak Az Erdélyi Szászokról írt leveleiről; az Erdélyi Szász Nemzet helyesebb betűállítására való toldalék.* Tudományos Gyűjtemény 1821. VI. kötet, 102–128; VII. kötet, 120–126; *Ueber Hrn. Kaszinczy's. Schrift: Az Erdélyi Szászok. Ein Beytrag zu einer Würdigung der Sächsischen Nation in Siebenbürgen*, in: *Siebenbürgische Provinzialblätter*, Fünfter Band, 1824. Zweites Heft, 117–173.

⁴¹ *Sieb. Prov.* 1824. 117.

nemzet voltukat sem ismeri el: „A’ fél Magyar, fél Német, fél Török ’s sem nem Török, sem nem Német, sem nem Magyar különös érzéseket támaszta bennem!”⁴² Ezzel természetesen azt váltja ki a szász nemzet képviselőjéből, hogy hosszasan kitérjen a szász nemzet német voltának hangsúlyozására:

„Az Erdélyi Szász éppen nem fél, hanem egész Német. Német a’ nyelve, Német a’ pallérozottsága, Német a’ törvényje. Német Ország lakossai eleitől fogva Németeknek esmérték őket [...] Schlötzer ezt mondja: »Durch volle sechshundert Jahre haben sie ihre Sprache, ihre Sitten, sogar ihre Trachten, mit einem Worte ihre ganze Deutschheit erhalten.« Herder pedig a’ Schlötzer említett munkája recenziójában: »Nicht um diese Deutschen in Siebenbürgen allein hat sich Verfasser verdient gemacht, indem er ihre Geschichte darstellt, und ihre Rechte vertheidigt: sondern um die Ehre der Deutschen, wo sie auch leben; indem er das, ihrem Charakter früh angebildete gute Gefühl von rechtlicher Ordnung, ausharrendem Fleisse, treuer Sittlichkeit durch Thatsachen erweist.« Nem fél Magyar ő, mert Nemzete historiája, azon szüntelen tartó igyekezet historiája, melly által magokat Erdélyi Magyar lakó társaikkal öszsze nem elegyedve megtarthassák; valamint másfelől a’ Magyarok gyakori megújított azon próbáinak historiája, hogy a’ Szászok közzé beférkezessenek.” Viselkedésük magyarázatára nem kíváncsi, hasonló (ezúttal a szászokat felhábortó) retorikával medvefajnak nevezi őket, ahogyan Schlötzer a magyarokat hordának. Feltűnő azonban, hogy Kazinczy írásának cáfolója nem minden esetben tagadja a rá vonatkoztatott jellemzőket, eltérések az egyes viselkedésminták értelmezésében vannak. S. Varga Pál ezt azzal magyarázza, hogy ami a leírt nemzet képviselőjéből meglepetést válthat ki, mikor tükörképével találkozik, valójában az, hogy nem ismerhet önmagára benne, ugyanis önképe a saját értelmi sémarendszerén alapszik.⁴³ A barátságatlanságot és a vendégszeretet teljes hiányát tehát Kazinczy a jóézés hiányával magyarázza, a szász volt az utast saját költségükön ellátni, mióta ez megszűnt, a törvény betartásának tekintik az utazó kívánságainak mellőzését). Ugyancsak megkérdőjelezi Kazinczy a szászok király iránti lojalitását, az állampolgári kötelezettségek teljesítését, úgy látja ugyanis, hogy a szászok nem szívesen állnak katonának. Bár ezzel nem töröl semmiféle nemzetkarakterológiai vonást, ellenállásba ütközik, hiszen a szász diskurzusban folyamatosan jelen van, hogy a szászok minden harcban hősiességgel helytálltak (mind Lebrecht művében, mind pedig a Siebenbürgische Quartalschriftben kiemelt szerepet kap ez a vonás). Ami leginkább meglepő, hogy a kézműves, polgári foglalkozásokat űző, a szászok által folyamatosan hangoztatott vonást is tagadja. Azért tartottam fontosnak megemlíteni ezt a téma szempontjából későbbi pennacsatát, mivel a szász szerző végkövetkeztetése hasonló az Arankáéhoz. Az erdélyi nemzetek között alapvetően nincsenek problémák, akik a viszályt mégis gerjeszteni kívánják, minden esetben az erdélyi állapotokat nem ismerő idegenek:

„Vallyon akkor, a’ mikor K. Ur a’ maga leveleit írta, vagy azokat nyomtatás alá adta, megfontolta-e’ azon következeseket, mellyeket egy betsült és betsülésre érdemes Nemzet rágalma-zása ezen Nemzet között, úgy szintén hazafitársai között támaszthat? Megfontolta-e’, hogy ő leszsz a’ hibás, ha némely tiszteletre méltó Magyar, a’ kinek nints alkalmatossága hogy az Erdélyi Szászokat személyesen megesmerje, a’ K. Úr balítéletei által eltsábitatva, kifejezései és maga viselete által egy egész Nemzet eránt igasságtalan leszsz? vagy pedig, ha az a’ bizodalmatlanság, a’ melly a’ Nemes Magyar Nemzet tagjai eránt némely Szászoknál meg van, ’s talám már enyészni kezdett, a’ K. Úr rágalmazásai által újjabban felköltetik, ’s talám hoszszas

⁴² Kazinczy Ferenc: *i. m.* 92.

⁴³ S. Varga Pál: *i. m.* 189.

esztendőig megerősítették? Nem az igazi emberiség lelke hordozta a' K. Úr pennáját, inkább egy nem eléggé elrejtett, Szászt gyűlölő beesett szemű kesertet az, a' mellyet már sokszor kiűztek, és még most is a' K. Úr leveleiben újra kezdi magát mutatni.”⁴⁴

Visszatérve a Siebenbürgische Quartalschriftre, ebben az V. évfolyamtól kezdődően erősen kritizálják a magyar eredetmítoszokat. Ezt sem egyetlen nagy és kritikus írásban; megjegyzéseiket különböző recenziókban, ismertetésekben, illetve a szász történetírás eredményeit tárgyaló írásokban teszik, egyszersmind követendő példaként konstituálva a szász tudományosságot.

Kemény elutasításban részesül Johann Christian Engelnek a románok eredetét tárgyaló könyve. Elfogadják elméletét, mely szerint a románok a bolgárok szolgáinak utódai is lehetnek, azonban kikelnek az Engel által használt források ellen. Katona művét tárgyalva nehezményezik, hogy Anonymust használja, akit ugyanúgy, ahogyan hőstét, Álmost, a Szentlélek inspirált. Látnunk kell tehát, hogy nem Schlözer az első, aki keményen kritizálja a magyar történetírás forrásait. A *Supplex Libellus Valachorum* elemzésének szentelnek még figyelmet, azonban itt sem térnek ki hosszasan a követelt jogok tárgyalására, a nyelvi megformáltság dicséreténél tovább nem mennek.⁴⁵

Hosszasan foglalkoznak azonban a magyar eredetmítoszok nevetségessé tételével, azokat az elemeket emelvén ki, amelyek semmiképpen nem elfogadhatóak. A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első kötetét recenzálva leginkább Tündér Ilona mítoszánaál időzik a szerző. Szerinte ugyanis a magyarok azt állítják, hogy a magyar tündér a szép Tyndaristól vagy Helénától származik, aki az erdélyi népmonda és az 1796-ban megjelent tudós Erdély-kutató tollából származó mű szerint egy és ugyanaz a személy a híres erdélyi Tündér Ilonával, aki Trója eleste után Dácia királynője lett, és Feketevárbán (ma Gyulafehérvár) lakott.⁴⁶ Elsősorban a dolog történeti lehetetlenségét bizonyítja, majd rátér minden olyan magyar történész kritikájára, aki bármilyen szempontból is Anonymus művét forrásként használja.

Ritkán közölnek a szerzők szignált írásokat, Schlözer könyvének megjelenése után azonban ez a tendencia is megváltozik. Ez azzal magyarázható, hogy már nem elszigetelt véleményről kell beszélniük, hiszen Schlözer a nyugati tudósvilág előtt is bebizonyította, hogy a szászok jogosan tartanak igényt Erdély földjére. Ballmann *Einige Bemerkungen und Zusätze zu den Siebenbürgischen Annalen des zwölften Jahrhunderts* című írásában már a Schlözer által hangoztatott véleménynek kíván teret biztosítani. Szerinte a szászok szorították ki a paczinaczitákat vagy besenyőket, akik tudvalevőleg 890 óta lakták Erdély földjét. Talán ebben az időben történhetett, hogy egyes hordái⁴⁷ és részei ezen egykor oly hatalmas népcsoportnak Erdély északkeleti részén maradtak, egyes kiváltságok fejében köteleességük lett a határok őrzése, innen kapták a székely megnevezést. (Azt az elképzelést, hogy az Atilla után a gepidáktól legyőzött hunok közül 3000 a mostani székely hegyekben húzódott volna meg, és attól való félelmükben, hogy a gepidák felfedezik őket, magukat székelyeknek nevezték, a nevetségessé válás nélkül Schlözer könyvének megjelenése után már senki sem vallhatja.⁴⁸) A magyar vármegyékben lakó magyarok nagy része is kétségkívül ezen besenyőktől származik, akik a kazárokkal, kunokkal és magyarokkal egy népcsoportot alkottak, és csupán nevüket változtatták meg, nyelvüket és szokásaikat azonban nem. Azt sem fogadja el a szerző, hogy az „Erdély” szó a magyar erdőből származna, hiszen a magyar idők előtt is nevezték már úgy, hogy Ardil,

⁴⁴ Tudományos Gyűjtemény 1821. VII. kötet, 125–126.

⁴⁵ Sieb. Quart. 1791, 311–315.

⁴⁶ Sieb. Quart. 1797. 161.

⁴⁷ Érdemes felfigyelni a nyelvi megformáltság teljes átvételére. Schlözer könyvének megjelenéséig az egyes népcsoportokat nem illették a horda megnevezéssel.

⁴⁸ Sieb. Quart. 26–27.

Ardalia, Ardelia és Erdelia. Ezáltal látja ugyanis megkérdőjelezhetőnek a magyarok történeti elsőségét, ezek után pedig hosszasan fejtegeti, hogy a német „Siebenbürgen” megnevezés minden kétséget kizáróan a szászok által épített hét várból ered. Ezzel a kijelentéssel szintén nem szállnak vitába a magyarok addig, amíg csak a lap hasábjain jelenik meg, Schlözer írásában azonban ezt is megcáfolandó pontnak tekintik. Így fogalmaz Aranka: „Most már meg fogható úgy mond, hogy a' hét várok Burgok mellyeket a' bé bujdosott Szászok a' XII. és XIII. Százban magok költségeken építettenek, hogy hogy okozhattanak *olyan nagy bámulást* a' környékben szélire hosszára, hogy az egész Ország arrol vette nevét. E gyermekség, tudatlanság bámulása!”⁴⁹

A kor tudományos folyóirataihhoz hasonlóan a szász szerkesztők is tág teret engednek a megjelenő tudományos munkák recenzióinak. Leggyakrabban Benkő József munkáit recenzálják. Általában elfogadják, hogy Benkő kutatásai igen fontosak, őt azonban nem tekintik többnek forrásközlőnél. Már az első évfolyamban arról beszélnek, hogy a magyar történeteseknek egyelőre kizárólag a források kiadására kell szorítkozniuk, hogy amikor majd egy Robertson vagy Schmidt kaliberű történész születik, könnyebben meg tudja írni az átfogó történetet. Benkő József *Imago inelytae in Transsilvania Nationis Siculicae historico-politica* című művének ismertetésében (II. évf. 215.) megjelenik az a mondat, amely a magyarok körében később a legnagyobb tiltakozások egyikét váltja ki, egyelőre azonban nincs visszhangja: „Tudomásunk szerint a magyarok sem többek, sem kevesebbek, mint a spanyolok Amerikában.”⁵⁰ Nem lehet őket Erdély *originae nationes*ének nevezni.

A lap 1801-ig jelent meg. Nem találtam arra utaló nyomokat, hogy lettek volna magyar tudósítói, cikkírói a lapnak, a szerzők, úgy tűnik, a szászország köréből kerültek ki. Magyarságpük árnyalt, bizonyos esetekben elismerik tudományos teljesítményüket, ám leggyakrabban a szász kulturális teljesítmények ellenében ismertetik őket, folyamatosan hangsúlyozva a szászok elsőségét szinte minden területen. Nem találtam olyan írásos bizonyítékot, amelyben az erdélyi magyarok sérelmezték volna a róluk konstruált képet, annak ellenére, hogy az gyakran igen negatív. Megnyilatkozásaikban folyamatosan a szász–magyar békés együttélést hangsúlyozzák, Schlözer könyvét pedig olyan provokatív írásnak tekintik, amely ezt a békét veszélyezteti. Ismét Aranka György szavait idézem: „A' régibb Lakosok a' Hazábann Magyar és Székely, őket jo szivel fogadták mint fellyebb a' Fert. Írásbol V. 196 l.-bol elé hozott helyly mutattya. Se a' Magyar nem gyűlölte a' meg szállított Jövevény népet: se a' nem hozta hazunnan az ő ellene valo gyűlölségét mint a' Kritikus Iro minden bizonyittás nélkül és mind a' két Nemzetnek botráncokzásával, s ugy írja: Mintha a' két Nemzetnek együgyü része között szántsándékkal gyűlölség magvait akarná el hinteni, 's az el fordult izgága elméket egy más ellen ingerelni, és egy másra uszítani kívánná.”⁵¹ Mind az idézett szövegrészletből, mind pedig magánlevelekből kiderül tehát, hogy a Siebenbürgische Quartalschriftet és annak munkatársait elismerték és megbecsülték, annak ellenére is, hogy a szászok és Schlözer nem kezelték titokként: az összefoglaló munkának forrásai a lapban keresendők. „De az Eder szavai ugy illenek az Iroé közü mint a' tiszta forrás viz a' mocsár közü” – hangzik Aranka végkövetkeztetése.

⁴⁹ Aranka György: *i. m.* Kiemelés az eredetiben. A kérdéshez ld. még Binder Pál: *A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai*. Századok 1992/3–4, 355–381.

⁵⁰ „Wer bürgt dafür, daß die Nationen der Hungarn und Sekler in Siebenbürgen entsprungen und daher originae nationes Siebenbürgen sind? Unseres Wissens sind sie es nicht mehr und nicht weniger als die Spanier von Amerika.”

⁵¹ Aranka György: *i. m.*

Saxon-Hungarian Debates of Origination at the End of the 18th Century. In this essay the premises of the German-Saxon-Hungarian debate of origination are investigated. I consider herewith only the Saxon accusations conceived in different periodicals and pamphlets, which later appearing in Schlözer's book provoke the fierce protest of the Hungarian. Despite of the prior composition of the Saxon cultural superordination, it is usually disregarded by the Hungarian and only later, after the publication of Schlözer's book triggers indisposition. In this paper I try to sketch the main points present in the Saxon discourse before the appearance of the *Kritische Sammlungen*, I touch upon the contemporary ideological and practical questions of nation characterology as well as the importance of these in the Saxon-Hungarian relations.

Péchy Manó – a „mintahivatalnok”

Péchy Manó nem tartozik a magyar történelem kiemelkedő személyiségei közé. Alakja mára már teljesen feledésbe merült, és első látásra úgy tűnik, hogy meglehetősen szürke egyénisége nem is érdemli meg, hogy kiemeljük a feledés homályából. Miért szól hát mégis róla ez az írás? Azon túl, hogy egy nagyon fontos időszakban, a kiegyezést követő pár évben Erdély királyi biztosa volt, és mint ilyen ő „vezényelte le” Erdély integrációját, úgy vélem, hogy Péchy Manó egy típust képvisel, a konzervatív, lojális bürokrata típusát, aki beilleszkedve a kiegyezés rendszerébe, részben meghatározta a korszak arculatát.

A családi háttér

A Péchy családról az első biztos adataink a 16. századból valók, amikor Péchy László, a család őse a török elől Erdélybe menekült. Az ő egyik fia, Gáspár kapta 1555-ben I. Ferdinándtól a címeres levelet és testvérével együtt azt a Sáros megyei Újfalut, amelyről – mint Pécsújfalu – a család az előnevét nyerte.¹ A kiterjedt család Sáros vármegyében töltött be jelentősebb pozíciókat, több alispán is került ki közülük, később azonban más megyékbe is átszármaztak. Történetünk hőségének ükapja, Péchy Zsigmond a szepesi kamara tanácsosa, illetve elnöke, dédapja, Gábor sárosi adminisztrátor és septemvir volt a 18. század közepén, nagyapja, Gábor ugyancsak septemvir, apja, József pedig, aki Abaúj-Torna vármegyei földbirtokos, hivatalviselőként grófi címet is szerzett a 19. század elején. Gróf Fáy Annával való házasságából két fiú – Emánuel és Konstantin – érte meg a felnőttkort. Amikor tehát Péchy Emánuel (vagy Manó, ahogy a magyarosított formát használva nevezték) 1813-ban a családi kastélyban, az Abaúj vármegyei Boldogkőváralján megszületett, apja főnemesi rangján még alig száradt meg a tinta.²

Péchy Manó iskoláiról keveset tudunk. A tatai piarista gimnázium tanulója volt,³ majd a kassai akadémián végzett jogi tanulmányokat. 1834-ben tette le az ügyvédi vizsgát, hiszen ahogy a kortárs Pulszky Ferenc írta: „a régi időkben ez a jó nevelés kiegészítéséhez tartozott, ha valaki a birtokos osztályból le nem tette a censurát, élheterlen embernek számított.” A jurátusság fontos volt a társadalmi kapcsolatok, a későbbi karrier szempontjából is, mivel itt a fiatalok „ismeretségeket kötöttek, szélesebb látkört nyertek s az egymás közti súrlódás által is művelődtek”.⁴ Továbbra is a vagyonos nemesifjak tipikus pályakezdését követhetjük: az 1839–40. évi országgyűlésen Abaúj vármegye követe lett, miután vármegyei al-, majd főjegyző is volt rövid ideig. A már idézett Pulszkyknak is javasolta Reviczky kancellár, hogy neveztesse ki

Jelen írás a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. Előadásként elhangzott 2003 novemberében az Erdélyi Múzeum-Egyesület által szervezett „A magyar tudomány napja Erdélyben” című rendezvényen. Időközben megjelent a témáról egy könyv is: Roman Holec–Pál Judit: *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy*. Bratislava 2006.

¹ Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX. Pest 1862. 176–188.

² A grófi címet apja 1810-ben kapta. Péchy Manó életéről és családjáról: *Pallas Nagy Lexikona*. XIII. köt. Bp. 1896. 877–878; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. VIII. köt. Bp. 1914. 245; Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. X. köt. Bp. 1905. 663–664; Csoma József: *Abaúj-Torna egyesült vármegyék monographiája*. I. köt. *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa 1897. 394–396, 439.

³ Splényi Béla visszaemlékezései szerint – aki Esterházy Lászlóval együtt szobatarása volt – Péchy itt titokban regényeket olvasott, és talán itt találkozott először későbbi szenvedélyével, a színházzal is. Splényi Béla: *Emlékiratai*. Bp. 1984. 34–36.

⁴ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. I. Bp. 1880. 75.

magát tiszteletbeli aljegyzőnek Sárosba, „mert aki Magyarországon nem szolgálta a megyét, az soha nem élheti belé magát a magyar politikába”.⁵

A családi vagyont ő maga is tovább gyarapította; felesége, Meskó Zenaida révén elnyerte a széplaki, enyickei, faji és perényi uradalmakat. Péchy Manó 1844. február 5-én vette feleségül Meskó Zenaidát, Meskó Jakab és gr. Fáy Mária kisebbik leányát. A Meskó család sokban hasonló volt a Péchyekhez, szintén ahhoz az újabb „hivatalnok”-arisztokráciához tartozott, amely a 18. században, a 19. század elején hivatali pályája megkoronázásaként, illetve a dinasztia iránti hűsége jutalmaként kapott főnemesi rangot. A Meskó család bárói címe majdnem egy évszázaddal régebbi volt, mint a Péchyek grófi címe. Az Árva és Liptó megyében honos Meskó családnak egyik ága 1721-ben Abaúj vármegyében, Széplakon, Enyickén, Hernád-Nemptiben, Kokon stb. királyi adomány útján szerzett újabb birtokokat. Enyickét, akárcsak a felsővadászi uradalmat, az elkobzott Rákóczi-birtokból vásárolták meg a Lobkovitz hercegi családtól. A feleség családja tehát szintén királyhűsége és hivatali karrierje révén emelkedett fel és kapott bárói címet. Az adományozott Meskó Ádám a Helytartótanács tanácsosa volt, testvére, Jakab királyi tanácsos.⁶ Ennek a bárói ágak volt utolsó férfi sarja Péchy Manó apósa, Meskó Jakab, így két lánya, Irén és Zenaida örökölte a családi vagyont.

Zenaida anyja, gróf Fáy Mária szintén ebből az új arisztokráciából származott. Nagyapja, Fáy Ágoston ugocsai főispán 1809-ben kapta a grófi címet, majdnem egy időben Péchy Manó apjával és feltételezhetően szintén a nemesi inszurrekcióban játszott szerepe miatt. Fáy Mária anyja egy osztrák grófnő, Schmidegg Mária volt, erősítve a „németes szellemet” a családban. A Fáy családdal különben szoros összeköttetésben álltak a Péchyek. Péchy Manó keresztanyja gróf Fáyné Sággy Ágnes volt, valószínűleg a későbbi anyósa, Fáy Mária nagyanyja. Érdekes, hogy Péchy Manó anyja is Fáy lány volt – bár nem tudjuk, milyen rokoni kapcsolatban állt Fáy Máriával –, sőt később Péchy Manó unokaöccse, a fiatal Péchy Konstantin is Fáy lányt vett el.

A fiatal és vagyonos Péchy Manó nagyon jó partinak számított, akárcsak a Meskó lányok, akik nemcsak a Magyarországon szokásos lánynegyedre számíthattak, hanem fiú örökös hiányában a teljes Meskó-vagyont örökölték. Az egyik ismerős, aki 1842 nyarán Balatonfüreden megismerkedett a Meskó családdal, a következőképpen emlékezett vissza a két nővérré: „Iréné bárónénak nem csak szép külseje, műveltsége, nemes modora, de még inkább angyali jósága s fennkölt lelkülete kellemesen lepett meg. Zenaid egy évvel fiatalabb, nem volt oly szép, de épp oly jó.”⁷ Úgy tűnik, Péchy eredetileg Irént akarta elvenni, mert az előbbi barátot rögtön figyelmeztették: „...ne Irénnek udvaroljak, hanem Zenaidnak, mert ez még szabad, és a családnak bizonyosan nem lehet ellenem kifogása, ha Zenaid kezét megnyerem, míg Iréné már rég Péchynek van szánva, és ennek még nem ugyan declarált, de több, mint pusztán remélt menyasszonya. Nem volt okom Tisza őszinteségén kételkednem; a gazdag, szép Péchy gróffal semmi tekintetben sem mérkőzhetvén: feltettem magamban, hogy megyek.”⁸ Nem tudjuk, hogy mi okból hiúsult meg ez a házasság, tény azonban, hogy 1843-ban Irén Zichy Henrikhez ment nőül, míg Péchy a húgát, Zenaidát vette feleségül.⁹

A Péchy és Meskó család között valószínűleg korábban is szoros volt a kapcsolat. Ezt az is mutatja, hogy Koblissek Ignác, aki mint premontrei szerzetes több évig nevelősködött Péchy Manó és Konstantin mellett, 1836-tól a Meskó család kegyurasága alá tartozó Enyickén volt

⁵ Uo. 100.

⁶ Kempelen Béla: *i. m.* VII. Bp. 1913. 164.

⁷ Fiáth Ferenc: *Életem és élményeim.* Bp. 1878. I. 241.

⁸ Uo. 245.

⁹ Az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy Péchy sógorának, Zichy Henriknek az öccse, Zichy Rudolf, akinek anyja Seilern Crescence, Széchenyi felesége volt, vette később el Péchy Manó egyetlen lányát, Jacqueline-t.

plébános.¹⁰ A két család már valószínűleg korán kitervelhette a házasságot a fiatalok között, és talán ezt a tervet látszott szétrombolni Zichy Henrik megjelenése. Péchy Manó azonban hamarosan „váltott”, és a nővér helyett a hűgát vette feleségül, ami talán mutatja, hogy nem szerelmi házasságról volt szó. Ez különben a legnagyobb ritkaságnak számított a korban, és nem csak az arisztokrácia köreiben. Ahogy Podmaniczky Frigyes jellemezte a korszakbeli házasságokat: „Szerelemről, melegen átértzett szeretetről s hajlamról alig lehetett szó ily viszonyok között, csak érdekről, combinatióról s a szülék vasakarataráról.”¹¹

Nyilván a Péchy Manó házassága esetében is nagy szerepet játszott az érdek. De talán nem csak érdekről volt szó. Bourdieu szerint a közös társadalmi helyzet, az azonos szocializációs feltételek hozzájárulnak a kölcsönös szimpátiához és vonzalomhoz, anélkül hogy ennek az érintett felek tudatában lennének. Ahogy Bourdieu írja: „az ízlés párosítja a dolgokat és az embereket.”¹² Az arisztokrácia – és nem csak az arisztokrácia – házasságkötései nem magánügynek, hanem közügynek számítottak. A családok szempontjából nagyon fontos volt a házassági politika, a családok így gyarapíthatták státusukat, befolyásukat, birtokukat. Mi lehetett tehát fontos szempont a Péchy Manó házasságánál? Az egyik ilyen szempontot már említettük: hogy mindkét család a viszonylag új keletű „hivatalnok-arisztokrácia” képviselője volt. Egy másik fontos szempont, hogy mindkét család gazdagnak számított, kiterjedt földbirtokkal rendelkeztek. Úgyszintén mindkét család katolikus volt. Azonkívül a birtokok közelsége is nagy szerepet játszhatott, hiszen házasságkötéskor az egy régióból való származás volt az általános. A menyasszony szépsége, műveltsége ezekhez képest csak másodlagos tényező. A kortársak szemében valószínűleg ideális házasságnak számított a Péchy Manó és Meskó Zenaída egybekelése mindkét fél számára.

Egy németországi vizsgálat szerint – bár a 18. századról van szó, a jelenség a 19. század első felében is általánosnak mondható – az arisztokrata családokra (is) erős regionális endogámia volt jellemző. A zárt házassági körökön belül biztosították a régió családjai a gazdasági és politikai befolyás koncentrálódását. A hozományok és ezzel a tőke a régióban maradt. Ezek a házassági körök „nemesi faluként” szoros face-to-face kapcsolatokkal működtek.¹³ A szerelmi házasság ideálja német területen 1800 körülre vált dominánssá, de a családok még hosszú ideig a régi gyakorlatot követték. A változás inkább abban nyilvánult meg, hogy bár a stratégiák továbbra is hatékonyak maradtak, az érdekek nyílt hangoztatása a 19. századra fokozatosan tabuvá vált.¹⁴ Péchy Manó házassága a közeli szomszédságban lakó, az arisztokrácia azonos rétegéből származó, vagyonos Meskó lánnyal tehát „tipikusnak” mondható.

Pályakezds

Az első igazi belépőt a politikába mégis az 1839–40. évi országgyűlés jelentette. Péchy Manó életében az országgyűléseknek nagy szerepük volt; felnőtt éveinek egy részét a vármegyei politizálásban, másik részét a parlamentben töltötte. Első ízben nagyon fiatalon, 26 évesen lett Abaúj vármegye képviselője, bár volt néhány nála fiatalabb követ is; Mailáth György, a

¹⁰ Protocollum parochiae Enyickensis ab Anno Reparatae salutis 1863-a. Enyickei (Haniska, Szlovákia) Plébánia iratai.

¹¹ B. Podmaniczky Frigyes: *Napló-töredékek 1824–1887*. Első kötet. Bp. 1887. 15.

¹² Pierre Bourdieu: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt/M. 1996 (Paris 1979). 374. Idézi Silke Lesemann: *Liebe und Strategie. Adlige Ehen im 18. Jahrhundert*. Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag. 8. Jg. (2000) Heft 2. 197.

¹³ Lesemann: *i. m.* 197.

¹⁴ Uo. 204–205.

későbbi kancellár például 21 évével a legfiatalabb. Választása a szokásos körülmények között zajlott: korteskedés, bandérium, verekedés és még ami a 19. század első felében a magyarországi választásokhoz tartozott. Az sem volt ekkor még mindennapos jelenség, hogy egy fiatal arisztokrata nem a felsőház tagjaként, hanem vármegyei képviselőként vegyen részt az országgyűlésen. Igazából ez most a reformkorban kezdett terjedni, de főképp a liberális arisztokrácia körében, mert aktívabban szerettek volna részt venni a politizálásban. Igaz, hogy a követutasítások rendszere nagyban megkötötte a képviselők kezét, míg a felsőházban értelemszerűen nem volt utasítás, de a két ház közül az aktív fél mégis az alsó tábla volt. Péchy Manó nem az egyedüli arisztokrata volt a követek között, hiszen az 1839–40. évi országgyűlés alsó tábláján többek között ott találjuk Wenckheim Bélát, a későbbi belügyminisztert, illetve miniszterelnököt Békés vármegye vagy Zichy Hermant, a későbbi hírhedt kancellárt, Péchy majdani sógorát Moson vármegye képviselőjeként. Fellépése mindenképpen mutatja átlagon felüli politikai érdeklődését és azt, hogy közéleti karriert képzelt el magának.

A fiatal Péchynek a pozsonyi diéta – úgy tűnik – inkább társadalmi szempontból volt fontos, hiszen itt kiváló alkalom nyílt megismerkedni az akkori és későbbi politikai elit tagjaival. Erre nagyszerű lehetőséget kínált a Pulszky Ferenc által megörökített asztaltársaság is: „A kedélyes társalgási élet helyreállítására Andrassy Józsi a módosabbakat a nőtelen képviselők közül felszólította, tartsunk szakácsot, ebédeljünk együtt, mindegyikünk egy vendéget hí a köz-ebédhez. Csakhamar összeállt egy igen kedves társaság: Andrassy, Mailáth, Jankovich Laci, gróf Pejacevics Muki, Szegedy, gróf Péchy Manó, báró Prónay Gábor, Péterfy, Bárczay, báró Wenckheim Béla, Kárász, gróf Zichy Herman, Fejérváry meg én; mindennap huszonnégyre volt terítve; az ebéd jó volt, a borok még jobbak, a fesztelen társalkodás tele élccel s tréfával, és így mindenki szívesen vette, ha meghíttuk, még Deák és Beöthy is”, kik különben nem szerették a hivatalos ebédeket. „Közös ebédjeink nagy befolyással voltak arra, hogy az ülésekben a beszédek hangja ne menjen át durvaságba s a személyeskedés kerültessék ki, mert a hencegők ki voltak zárva vendégeink közül.”¹⁵

Amúgy a szabad idejükben látogatóba jártak, megismerkedtek az ország „színével-javával” – ahogy Fiáth írta –, vadásztak, vendégeskedtek: „Majd minden másodnap valakihez voltunk hivatalosak. Az ország zászlócsin kívül majd minden püspök konyhát tartott, s meghívtak bennünket pártszínezet nélkül. Mi pedig szívesen mentünk hozzájuk, ismertek személyesen mindannyiunkat, ismerték gondolkodásmódunkat, érveink, óhajaink s követelésinket, aggályaink s reményeinket, ismerték hazai viszonyainkat s a befolyásos személyiségeket.”¹⁶ Fiáth Ferenc visszaemlékezései szerint gyakran lovagoltak ki az „igen szép, fiatal, lovagias, romantikus irányú” Péchyvel.

Az országgyűlés a liberális ellenzék tüntetésével kezdődött, mivel a kormány nem akarta elismerni Pest megye választott követét, gr. Ráday Gedeont, akit egy megyegyűlésen elmondott beszéde miatt bűnvád alá helyeztek. Az ellenzék addig nem akarta megkezdeni a tárgyalásokat, amíg Ráday megválasztását a kormány el nem ismeri. Ahogy az egyik kortárs ecsetelte a helyzetet: „Az ellenzék jól választotta az alkalmat, mert ezen országgyűlésnek kellett újoncokat a magyar ezredkebe megszavazni, ami akkori szokás szerint csak minden tíz évben, tíz évre történt. Nagy is volt a felindulás a kormánypárti körökben, és amint atyám Pozsonybul írta, provisoriumról [ideiglenes kormányzatról], Magyarország nagyobb számú katonasággal való megszállásáról sat. beszéltek.”¹⁷

¹⁵ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. I. Bp. 1880. 170.

¹⁶ Fiáth Ferenc: *Életem és élményeim*. Bp. 1878. I. 188.

¹⁷ *Splényi Béla emlékiratai*. I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fábri Anna, a szövegeket közreadja és válogatta Kendi Mária. Bp. 1984. (Nemzet és emlékezet) 349–350.

Péchy az üléseken nem volt túlságosan aktív, legtöbbször „csak kötelességének kívánt megfelelni”, amikor a vármegye utasítása nyomán szavazatát leadta. Abaúj követutasítása meglehetősen felemás volt. Így például a vegyes házasságokban született gyermekek vallását tekintve liberalizálni akarták a viszonyokat, illetve a protestánsok javára módosítani az 1791:26. törvénycikket. Eszerint mindkét nembeli gyermekek az apa vallását követnék, illetve 18 éves korukban szabadon választhatnak vallást. A katolikus klérus hevesen ellenezte a törvényt, a buzgó katolikus Péchy viszont Abaúj követeként támogatta az indítványt, „mert ha igazságosan kívánjuk, hogy a catholica hit ágozatai a más felekezet által tiszteletben tartassanak, ugyanazon igazsággal kívánhatják azt a protestánsok is”.¹⁸ Máskor viszont Deák és a liberálisok véleményével szemben arra szavazott, hogy a jobbágy ne rendelkezhesék szabadon azon telekről, amit 1836 előtt a földesúrtól ingyen kapott.¹⁹ Az úrbéri törvény vitájában többször is ismertette röviden megyéje álláspontját: az örökváltás ellen, de – a megváltoztatott utasítás szellemében – a lányok örökösödése mellett nyilatkozott. Úgyszintén szembekerült Deáék álláspontjával az újoncok megajánlásának kérdésében. Deák és hívei úgy vélték, amíg az ország sérelmei nem lesznek orvosolva, nem ajánlják meg az újoncokat; ezzel szemben Péchynek „világos utasítása” volt, hogy ajánlja meg az újoncokat 10 évre, ahogy az uralkodó kérte.²⁰ A zsidók polgárosításának kérdésében „megfontoltan” az elnapolást javasolta. Az országgyűlés folyamán tulajdonképpen azon ritka alkalmakkor mutatott nagyobb aktivitást, amikor helyi ügyek kerültek terítékre. Így például Kassa védelmében emelt szót a vasút Kassáig való meghosszabbítása érdekében is.

Péchy nem csupán a konzervatív Andrássy József asztaltársaságához tartozott, de ő maga is a kormánypárt mellett tette le a voksát. Éppen az országgyűlés egyik legvitatottabb kérdésében volt alkalma lojalitását bizonyítani. A két tábla nem tudott megegyezni az uralkodónak küldendő felirat ügyében; az ellenzék nem akarta az újoncozást megszavazni, amíg a sérelmeket nem orvosolták. Amikor szavazásra került a sor, és döntetlenre állt a helyzet, az utolsó két szavazatom múlt a felirat sorsa. Ekkor Péchy Manó az újoncozás mellett, Pulszky pedig ellene szavazott, ezért míg Péchynek felfelé ívelt a karrierje, Pulszkyt ennek utána az ellenzékkel azonosították. A nyílt színvállás az ellenzék mellett nem maradt következmények nélkül, és nem is volt veszélytelen, hiszen „1839-ben liberalisnak lenni annyit jelentett, mint az ellenzékhez tartozni, lemondani a reményről, hogy az ember hivatalt nyerhessen, kitenni magát a feladók titkos rágalmainak, a hivatalos körök gúnyának, melyek még egy külföldre szóló útlevelel elnyerésénél is nehézségeket csináltak”.²¹ Péchy Manó azonban – igaz meggyőződésből, számításból? – a könnyebb utat választotta. Óvatos, megfontolt természetét jól jellemzi a következő anekdotikus epizód a pozsonyi országgyűlés idejéből, amit szintén Pulszky örökített meg: október 4-én Deák nevenapja tiszteletére nagy vacsorát adtak a „Zöld fához” címzett fogadóban. Az italozás után a fiatalok elmentek sétálni. A koronázási dombnál Jankovich László beszédet mondott, hogy ő nem lesz többé pecsovics, hanem örökre Deák híve, azután egymás után szónokoltak: „szidtuk a németet, éltettük hazánkat, megéljeneztük egymást.” Majd egyikük javasolta, hogy menjenek „Bécs ellen”. Elindultak a hídnak, amelynek a közepe magas vasráccsal volt éjjel elzárva. Sorra átmásztak, míg az egyikük leesett. „Ettől egy kicsit észre tértem – írta Pulszky –, jó szerencsét kívántam azoknak, kik már átjutottak, megkértem, hogy

¹⁸ *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar és Csehországoknak e néven ötödik apost. királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent Iván havának 2-ik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének jegyző könyve.* Pozsony 1840. II. 1840. febr. 19-i ülés. 69–70.

¹⁹ Uo. LXVII. ülés – 1840. jan. 3. 29.

²⁰ Uo. LXXXIX. ülés – 1840. febr. 20. 111.

²¹ Pulszky Ferenc: *i. m.* 155.

Bécsből írjanak nekünk, és Péchy Manóval, Péterfyvel s angolommal [Vipan angol utazó] hazamentem.”²²

A fiatal Péchy tehát semmi rendkívülit nem tett vagy mondott élete első országgyűlésén, de megfelelt az elvárásoknak, és beilleszkedett az átlagos követek sorába. Már ekkor megnyilvánult politikai pragmatizmusa és konzervatív elkötelezettsége, mely tulajdonságai megkönnyítették számára a közéleti pályán való érvényesülést. Lojális magatartása is hozzájárulhatott, hogy József nádor 1841-ben őt nevezte ki az Abaújjal szomszédos Zemplén vármegye főispáni helytartójává, a megye élén maradt egészen 1848-ig. Itteni működéséről keveset tudunk. A reformkor liberális közvéleménye és a későbbi történetírás is negatív képet festett az adminisztrátorokról, akiket a központi kormányzat elvtelen kiszolgálóinak tartottak: „Társadalomidegen államhivatalnoki gondolkodásmód, az állam alá rendelt társadalom közéleti kiskorúsítása, kisebbségi érzet nyugat felé és annak kompenzációs formái kelet irányában, nacionalista jelmezbe bújtatott nemzeti alárendelődés, a rendteremtés és a hatalomkoncentráció jegyében a szakszerűség és a realitásérzék kisajátítása – ezek voltak a kialakuló magyar konzervativizmus sajátosságai, amelyek az egyéni és közösségi önrendelkezés igényével, a társadalom önkormányzatával és az egyének közéleti nagykorúságának általánossá tételével álltak szemben.

A társadalom fölött teljhatalommal uralkodó hivatalnok és a teljhatalmú bürokrata korszerűsítés képzete az újkori magyar politikai gondolkodás egyik östípusa.”²³

Péchy tökéletesen illeszkedik a konzervatív politikusról kialakult sémába: észak-magyarországi katolikus nagybirtokos arisztokrata, aki ráadásul a kormányzat elkötelezett híve, még népszerűtlen hivatalt is vállalva. Kinevezésekor Zemplén az egyik „rebellis” megye volt. 1839-ben viharos tisztújításra került itt sor, a főispánnak úgy kellett elmenekülnie, a következő évben már katonaságot rendeltek ki a tisztújításra. A főispán gróf Mailáth Antal kancellár volt, és – a vármegye monográfusa szerint – hogy a kancellár „a vármegye ügyeibe ezentúl is közvetlenül beleavatkozhasék”, 1841 végén Péchy Manót nevezték ki főispáni helytartóvá.²⁴

Főispáni helytartóként valószínűleg keménykezű, hatékony hivatalnoknak kellett lennie, ha egyik ellenlábasa, a karrierje kezdetén álló Andrassy Gyula később Erdély kormánybiztosául szemelte ki. A rendek többek között azt kifogásolták, hogy Péchy – a kormány utasításainak megfelelően – a törvényszéken is elnökölt, de ő ragaszkodott ebbeli jogához.²⁵ 1847-ben ismét viharos választások voltak, és a fiatal Andrassy lett Zemplén megye képviselője Lónyay Gáborral együtt. Péchy ekkor így jellemezte a nádornak írt levelében Andrassyt: „Andrassy Lónyayval együtt nem szónok, s így agitálni nem is fog; különben is nagymértékben arisztokrata, szelíd jellemű, nem heves és nem darabos; gr. Széchenyi ő exc[ellenciá]lja, kit a nevezett gróf különösen tisztel és kit úgyszólván mintául tűzött ki, igen sokban és sokat hathat rá.”²⁶ Ha Péchy nem bizonyult is jósnak Andrassy politikai pályáját illetően, valószínűleg a kapcsolat korrekt maradt közöttük, hiszen mindketten „nagymértékben arisztokraták” voltak. 1848 májusában pedig éppen Andrassyt nevezte ki az új kormány Zemplén megye élére.

A következő 1843–44. évi országgyűlésen Péchy Manó a főrendiház tagjaként vett részt. Valószínűleg ekkor kerülhetett be a Széchenyi István köré csoportosuló fiatal arisztokraták körébe is, bár erre nincsenek adataink. Széchenyivel azonban kétségkívül kapcsolatban állt, és

²² Uo. 175–176.

²³ Dénes Iván Zoltán: *A konzervatív hagyomány az újkori magyar politikai gondolkodásban.* = Uő: *Az önrendelkezés érvényessége.* Bp. 1988. 35.

²⁴ Borovszky Samu (főszerk.): *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város.* Bp. 1905. (Magyarország vármegyéi és városai) 472–474.

²⁵ Uo. 475.

²⁶ Wertheimer Ede: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora.* I. Bp. 1910. 13.

neki jó véleménye volt Péchyről. Ezt igazolja néhány naplóbejegyzése, valamint az a tény, hogy 1848-ban Széchenyi kiállt Péchy főispáni kinevezése mellett.

Egy angol utazó a következőképpen próbálta meg az 1843–44-i diéta „pártbeosztását” felvázolni: – az ún. konzervatívok vagy osztrák párt (mintegy 65 taggal – ide tartoztak a püspökök, zászlósurak, egyes főispánok, mint Andrássy György, Károlyi Lajos stb.); a haladó konzervatívok vagy centrális párt (mintegy 17-en – a kormányhivatalban levő emberek közül Péchy Manó, Vay Miklós, a függetlenek közül Dessewffy Emil) és az ellenzék vagy liberálisok vagy nemzeti párt (42-en – köztük Batthyány Lajos, Eötvös József, Széchenyi, Wenckheim Béla és mások).²⁷

Bár Péchy nem adminisztrátori minőségében volt hivatalosan jelen az országgyűlésen, de kétségkívül ez is hozzájárult a részvételéhez, hiszen a kormányzat minden lehetséges támogatóját igyekezett mozgósítani. Péchy barátja, Splényi Béla, aki maga is némileg hasonló helyzetben volt, a következőképpen írt erről: „A kormány most már félt, hogy ha a követek tábláján többséget is kap, választások folytán, mit még akkor remélt, kisebbségben maradhatna a mágnások tábláján. Korteskedtek hát a mágnások közt, és a hivatalnok mágnások elnökeik által figyelmeztettek, hogy a kormány szívesen látná, ha jogaikkal élnének.”²⁸ Ami a diétán való magaviseletüket illeti: „A felszólításban ugyan semmi nyílt felhívás nem volt, hogy mily tevékenységet várnak, és a bécsi udvari kamara személyemhez intézett elnöki válaszában, melyben a kért szabadság az országgyűlésre megadatott, más nem állott, mint hogy az elnök meg van győződve, hogy a kormánynak az ország javára célzó törekvéseit támogatni fogom. De azért világos volt előttem, hogy egyszer ott lévén, pártfegyelemből sem válogathatok sokat, hogy mit pártoljak és mit nem.”²⁹ A megjelenés még így sem volt magától értetődő: a mintegy 750–800 főrendi meghívott közül személyesen csak 151 fő jelent meg, 275-en pedig követet küldtek maguk helyett. A hivatali rangjuknál fogva meghívottak közül (94) is csak kétharmad jelent meg.³⁰ Amúgy közhelyszerű megállapítás, hogy aki valamilyen hivatali pályán mozgott, az aulikus volt és konzervatív.

Az 1843–44. évi országgyűlést nagy várakozás előzte meg: „Az agitatio nagy volt az egész országban a közelgő országgyűlés folytán. Ezen országgyűléstől minden hazafias érzelmű pártkülönbség nélkül sokat és az eddigi országgyűlésekhez képest rendkívülit várt, nagy reformokat minden irányban. A nemzet felvilágosodott része Széchenyi István, Deák, Eötvös, Szalay által évek oltá politikailag neveltetve és különösen az ellenzék Kossuth által még ugyan nem vezetve, de serkentve a modern eszméket a politikai és polgári szabadság és egyenlőség lehető kiterjesztésével valósítani törekedett. Ehhez mint egyik főkövetelés tartozott az egyenlő teherviselés és következőleg a nemeseknek a nem nemesekkel egyenlő megadóztatása.”³¹ A konzervatívok a „bocskoros nemesekkel” szövetkeztek, ezeket hangolták a nemesi adózás és általában a reformok ellen. De a helyzet bonyolultabb volt, sokan támogatták azt a nézetet, hogy a házi- és hadiadót továbbra is a nem nemesek viseljék. „Sok, különben szabadelvű, úgy Széchenyi is, gyakorlatilag e véleményhez csatlakozott, mert a domesticára nézve attól féltek, hogy a megyebeli kisebb, de fő befolyású birtokosok túl fogják terhelni a nagybirtokosokat. A

²⁷ Joseph Andrew Blackwell *magyarországi küldetesei 1843–1851*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Haraszti-Taylor Éva. Bp. 1989. 50–53.

²⁸ Splényi: i. m. 560.

²⁹ Uo. 561.

³⁰ Váczy Ilona: *A magyar arisztokrácia politikai aktivitása és pártállása az 1843–44. évi országgyűlésen*. = Nagy Miklós (szerk.): *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből (A XV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjat nyert dolgozatok)*. Bp. 1982. (Tudományos Diákköri Füzetek 11.) 289–291.

³¹ Splényi: i. m. 565–566.

bellicára nézve pedig nem alap nélkül attól tartottak, hogy vég nélküli megterhelésüket a bécsi kormány kezébe adják.³²

Természetesen Péchy Manó is hozzászólt ehhez az országgyűlésen tárgyalt egyik legfontosabb kérdéshez, és az ókonzervatívokkal szemben egy haladóbb álláspontot képviselt. A konzervatív arisztokrácia jobbjai is felismerték ugyanis, hogy a meglevő állapotok nem tarthatók fenn hosszú ideig. Péchy egyik beszédében hangsúlyozta, hogy a kiváltságos osztályok eddigi állásától „a legműveltebb nemzetek is csak gondos óvatossággal és minden érdeket kímélő tekintettel váltak meg; ahol pedig ez nem így történt, csak a forradalom volt képes a statusquót megváltoztatni”. Mint kortársai jelentős része, ő is elsősorban Angliát tekintette követendő példának; épp az angol példa mutatja, hogy az adózás csak szilárdítja az arisztokráciát. „Én az arisztokráciát egy törzskökhöz hasonlítom, mely ha a körülötte sarjadozó ágakba éltető nedveket nem lövellhet, fanyar marad és elszárad” – mondta 1844. október 28-i szónoklatában. Határozottan kiállt a közteherviselés mellett, annyiban módosítva az alsóház javaslatát, hogy szerinte a felállítandó országos pénztárhoz nemcsak a nemeseknek, hanem a nemteleneknek is hozzá kell járulniuk, hogy a teherviselés minden tekintetben közös legyen.³³ Széchenyi, aki egyik fő eszméjének diadalát várta, aznap díszruhában jelent meg az országgyűlésen, ahogy az országgyűlési napló írja: „díszes öltönyben, több rendjelekkel és hazafi örömtől derült arccal annak előtudatában, hogy a közös teherviselés elve elfogadtatik a többség által”.³⁴ A kérdés azonban ezzel még nem jutott diadalra. Az országgyűlés még hosszasan tárgyalta, a következő ülésen például Péchy is megszavazta Széchenyi indítványát az országos pénztár körülményeit illetően. A törvényjavaslat végül is azon bukott el, hogy az alsó- és felsőház nem tudott megegyezni sem az összeget, sem az elvek egy részét illetően. November elején Széchenyi kétségbeesve óvja a főrendeket: annak ellenére, hogy úgy tűnik, az alsóház csak az anyagiakért harcol, a haza nevében kéri, mégis vitassák meg még egyszer a tárgyat, és fogjanak össze. Erre többek között Péchy válaszolt: ha csak a rendek által ajánlott összegről volna szó, elfogadná Széchenyi ajánlatát, de az alsóház a főrendek törvényhozói jogát és állását támadta meg.³⁵ Végül is Széchenyi szerint az alsóház magatartásán bukott el a javaslat.

Egy másik fontos kérdésben is állást foglalt Péchy, amelyik legalább ennyire felizgatta a kedélyeket: a magyar nyelv ügyében. Az ekörül folyó vita egyik legelkeseredettebben vitatott pontja az volt, hogy a magyar hivatalos nyelvhasználat Horvátországra is kiterjedjen-e, és ha igen, milyen mértékben. A túlzóan nacionalista állásponttal szemben Széchenyi tartott szép beszédet a méltányosságról. Ugyanezt az álláspontot képviselte Péchy Manó is: nem lehet figyelmen kívül hagyni, „hogy akkor, midőn a magyar nyelv terjesztéséről tétetik szó, Magyarország állapotját és külföld viszonyait tekintetbe kell venni, nehogy természeti jogától, nemzeti nyelvének terjesztésétől túragadtatva olyat tegyen: mi némileg a kényszerítésnek színét viselné s a méltányossággal ellenkeznék”. A magyarosodást nem mint „mindenáron megvalósítandó célt” kell kitűzni. Ha az anyagi és szellemi jólét terjedését veszik elsősorban figyelembe, akkor azok is kedvezőbben viszonyulnak majd a kérdéshez, akik most nincsenek szimpátiával a magyar nyelv iránt. Nem szabad elfelejteni, hogy a kapcsolt részek is törvényes jogokkal és nem-

³² Uo. 566.

³³ *Felső Felső Ferdinánd osztriai császár, Magyar és Csehországoknak e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik évi május 14-kén rendeltetett magyar-országgyűlésen a méltóságos fő-rendeknél tartott országos ülések naplója*. VII. Pozsonyban, Pesten, 1844. CCLV. ülés, 1844. okt. 28. 135.

³⁴ Uo. 119.

³⁵ Uo. CCLXXI. ülés, 1844. nov. 10. 316.

zetiséggel bírnak, akárcsak ők, ezért a méltányossággal és törvényességgel nem fér össze, hogy Horvátország belviszonyaiba beavatkozzanak.³⁶

A legszebb éveiben járó Péchy ezen az országgyűlésen volt a legaktívabb. Amikor Pozsonyban tartózkodott, majdnem napi rendszerességgel felszólalt az üléseken. Néha érdemi kérdésekben, néha csak egy-egy pontosítás vagy álláspontja kifejezésének érdekében.

Péchy általában a kormányzat álláspontját képviselte. Egy-egy kérdésben azonban néha nem volt tanácsos egyenesen elutasítani az alsóház kérését, ezért a kormányzat körmönfontabb módszerekhez folyamodott, mint például az országgyűlési szabad sajtó ügyben. Ezt a taktikát jól érzékelteti Péchy hozzászólása. Miután leszögezte, hogy szerinte is a sajtószabadság a „polgárosodott világnak legfontosabb kérdése”, de szerinte anormális állapot lenne, ha ezt éppen azzal kezdenék, hogy az országgyűlésre nézve sajtószabadságot vezetnének be, ahol a legkényesebb kérdéseket tárgyalják, és különben megmaradna a régi állapot. Szerinte tehát a sajtószabadságot általában kellene szabályozni, erre nyújtsanak be a rendek törvényjavaslatot, és azt hajlandók lennének tárgyalni.³⁷ Péchy és társai a két véglet között lavírozó álláspontja az ókonzervatívoknak sem volt ínyére. A liberális Teleki László viszont éppen azt vetette a felsőház szemére, hogy a legfontosabb tárgyakat csak formai szempontból tárgyalják. Hiszen „ki azt akarja, hogy ne legyen a dologból semmi, igen helyesen cselekszik, ha a hírlapok tárgyát a sajtószabadság általános kérdésével köti össze”, ez „»holnapután, kiskedden, bornyúnyúzó pénteken«-féle halasztás, mi az ő rendszerökbe annyira beillik”.³⁸ A kormány „oszlopai” – Apponyi György, Mailáth János, Cziráky János, Széchen Antal stb. – támogatták Péchy javaslatát, amelyet a többség el is fogadott.

1847-ben Péchy ismét a felsőház tagjaként volt jelen Pozsonyban. Az idők sokat változtak, ezúttal V. Ferdinánd – zajos éljenzés közepette – rövid magyar mondattal nyitotta meg az országgyűlést, de a következő évben bekövetkező hatalmas változásokat még senki nem láthatta előre. Pozsony utoljára adott otthont magyar országgyűlésnek, de még egyszer utoljára néhány hónapig itt összpontosult a magyar politikai elit és az arisztokrácia egy része. A város pezsgett és profitált. A házbérek magasak voltak – az ingyen szállás az 1843–44. évi országgyűlés óta megszűnt –, a bútorok bére, az ellátás szintén. Nyilván ez egy olyan gazdag főúrnak, mint Péchy, nem okozott gondot, de neki rangjához megfelelően kellett reprezentálni. A látogatások és bemutatkozások fontos részét képezték a pozsonyi tartózkodásnak, és heteket vettek igénybe. Az ebédek, estélyek, a színház szintén élénkítették a követek életét. A szemtanú Splényi a következőképpen örökítette meg egy István főherceg által adott ebédet: „Fényes világítás mellett, mindenütt a legszebb virágok az asztalokon, a tányérok ezüstből, az evőkészülék aranyozott ezüstből, két-két vendég mögött mindig egy-egy szolga állt, ki rögtön észrevette, ha kenyér, víz vagy más kellett. Ezen máshoz tartozott egy kitűnő punch à la romain is, melyből, amint valaki kiürítette a poharát, a szolga újra öntött.”³⁹

A felsőház padjainál is nagyobb jelentőségű helyszín volt a konzervatív kaszinó. Az ellenzék és kormánypárt ugyanis nem csak az országgyűlésen, hanem a társasági élet terén is elkülönült egymástól. Természetesen a konzervatív kaszinó volt a díszesebb, jobban ellátott: „Casinónk igen díszes volt, volt társalgási terem, játszósobák, étterem, olvasóterem, biliárdterem. Ebben a honi lapok mind, a külföldi nagy lapokból a német, francia és angolt lehetett találni a legnevezetesebbeket, bécsi lapok akkor, ha politicaikat értünk ezalatt, nem existáltak a

³⁶ Uo. I. köt. (1843) XXII. ülés, 1843. júl. 13. 159–160.

³⁷ Uo. CCXLVIII. ülés, 1844. okt. 18. 34.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 592.

hivatalosokon kívül, mert politikai nyilvános élet Ausztriában nem volt.”⁴⁰ A kaszinó tagjai itt ebédeltek, olvastak, tárgyalták meg a híreket, dolgozták ki a stratégiát. „A párti közszellem fenntartására tudniillik csütörtökön közös ebéd volt határozott áron, szép világítással, virágokkal, champagne-nyal, melyet külön kellett fizetni.” Az ország különböző részeiből érkezett követek, főurak itt ismerkedtek meg egymással: „A Casinóban megismerkedtem minden conservatív, vagyis – mint általánosan a pártbeliek az egész országban négy-öt év olta nevezettek – »pecsovics« notabilitással.” Splényi szerint a konzervatívok „főemberei” Széchenyi Antal, „kit a párt vezérének lehetett nevezni” és apja, Miklós, a budai kamara elnöke, Ürményi József, Somsich és mások voltak; míg Péchy gr. Forgách Antallal, a későbbi kancellárral, gr. Andrássy Györggyel, Zichy Henrikkel és másokkal együtt „kisebb jelentőségű, de buzgó tagjai” voltak a pártnak. A kaszinóban rendszeresen megfordultak a Helytartótanács és a kancellária tanácsosai is, akik a „pártfegyelemről” is gondoskodtak a maguk módján. Így állítólag Szentiványi egy a kormány ellen szavazó konzervatív követet a következőképpen vont kérdőre: „vajon miért jöttél te ide, azért, hogy megtapsoljanak, vagy azért, hogy hivatalt kapjál?” Széchenyi bár ekkor konzervatívnak számított, nem volt a kaszinó tagja, és a két párt között magányos maradt.

A fontosabb kérdéseket a pártok előzetes értekezleteken tárgyalták meg: „A conservatív párt főrendi tagjainak külön pártconferentiája volt egy erre különösen szolgáló, több teremből álló helyiségben. A főrendiek értekezletének fontosságát nem lehet mostani mértékkel mérni, akkor e conferentiákban feküdt az országgyűlés egész működésének súlya.”⁴¹ Azt források híján nem tudjuk, hogy Péchy mennyire volt aktív a konzervatív kaszinóban, az országgyűlésen azonban jóval visszafogottabban szerepelt, mint 1843–44-ben.

A visszavonultság éve

Péchy korán felívelő pályáját azonban 1848 megtörte. A későbbi „megszépítő emlékezet” szerint a forradalom kezdetén feliratkozott a kassai lovas nemzetőrség tagjai közé, de a továbbiakban nem vett részt az eseményekben. A kassai nemzetőrök között azonban Péchy Manó neve nem szerepel. Míg konzervatív pályatársai egy része az ellenforradalmi erők oldalán kötelezte el magát, ő semleges igyekezett maradni. Fivére, Konstantin a honvédseregben harcolt, és a szabadságharc leverése után egy ideig emigrációban élt.

Péchy óvatosságot mutatja, hogy a neoabszolutizmus éveiben sem kompromittálta magát hivatalviseléssel, még a forradalom idején visszavonult családi birtokaira. Nem tudni, hogy ez mennyiben volt egyéni döntés, és mennyiben annak a következménye, hogy a neoabszolutizmus rendszerében jórészt a konzervatívok is háttérbe szorultak.

Visszavonultságában valószínűleg birtokügyeinek intézése jelentette fő foglalatosságát. Az új idők azonban birtokára is betörték: az úrbéri pátens nyomán Boldogkőváralján is zavargások voltak. A hivatalos verzió szerint „a boldogkőváraljai udvartelki zsellérek mindazonáltal ezen legfelsőbb rendeletnek vakmerően ellenszegülve, a törvények szentségét lábaikkal tapodva folyó év április 24-én előre tett összebeszélések után gyűlést tartani és éjjel 11 órakor a bíró házához menvén a jegyzőt arra, hogy nékiek szabadságlevelet írjon, erőltetni, melynek nem sikerültével közelhatározottsággal annak jelöl, hogy inkább meghalnak, mintsem úrra menjenek, neveket leírni s nevek alá keresztet húzni vakmerően bátorkodtak”. A törvényszék elé idézve majdnem mind megjelentek, „a kiküldetésnek okát magyarázó főszolgabíró előtt

⁴⁰ Uo. 579.

⁴¹ Uo. 584.

murmogni, lármát ütni, a csendre intő főszolgabírónak intése ellenére néha-néha ezen szavakkal: »nem megyünk«, felkiáltani, [...] aszerint magokat a felséges császár és király legfelsőbb parancsának, a törvénynek és felsőbb rendeleteknek vakmerően ellenszegülni bátorkodtak”.⁴² „Ezen vakmerő és nagy beszámítást érdemlő merények elkövetésének méltó megfenyítése tekintetéből” roppant súlyos büntetéseket szabtak ki: a három főbűnös másfél évi vaskélyóban eltöltendő börtönbüntetést és 150 korbácsütést, 19-en egyévi börtönt és 100 botütést, 42 zsellér pedig háromhavi börtönt és 50 botütést kapott.⁴³ Péchy viszonya tehát saját zselléireivel nem lehetett a legjobb. Neveltetéséről semmit nem tudunk, de a parasztságról kialakult képét valószínűleg serdülőkorának egyik nagy eseménye, a koleralázadás is meghatározhatta. És bár a fenti perben Péchy nem szerepel, de a szigorú büntetésekkel alighanem jómaga is teljes mértékben egyetértett. A kiváltságok részleges elvesztését amúgy sem lehetett könnyű elfogadni, ismerte nemcsak társadalmi helyzetét, hanem világnézetét is. 1861-ben felesége nyújtott be többször is panaszt Kassa város tanácsához, mivel sérelmezte, hogy nemesi jogait semmibe véve a hetivásárookra élelmiszert szállító enyickei fuvarosait rendszeresen megvámolják.⁴⁴

A nagypolitikában főhősünk jó ideig nem vett részt. A rendszer a konzervatívokkal szemben is bizalmatlan volt, őket is szemmel tartották. A kassai zsandárparancsnok, Gabler terjedelmes kimutatást készített a kerületében lakó ókonzervatívokról, köztük Péchyről is, akiről meglehetősen lekicsinylő véleménye volt, de valamennyiükről megjegyezte, hogy a polgári elemet csőcseléknek tekintik.⁴⁵

Péchy nevét az 1850-es évek elejének konzervatív memorandumainak aláírói között is csak az első esetben találjuk. 1850-ben a konzervatívok emlékiratot intéztek az uralkodóhoz, amelyet a Pester Morgenblatt mellékleteként tettek közzé április közepén. A Dessewffy Emil kezdeményezte és szerkesztette emlékirat élesen elítélte a forradalmat, éspedig már a kezdetétől fogva, így a márciusi törvények jogosságát sem ismerték el, bár hangsúlyozták a reformok szükségességét. A fennálló helyzettel azonban ők sem voltak elégedettek. A dinasztiahoz való hűségük kinyilvánítása mellett elítélték az új, idegen intézményeket. A megoldást az alkotmány, a régi törvények és az ország határainak, azaz az 1847-es állapotok visszaállításában látták. Az emlékiratot a konzervatív tábor vezéregyéniségei írták alá, kezdetben 23-an, majd csatlakozott Széchen Antal és Somsich Pál is. A memorandum azonban sem az uralkodó, sem a magyar közvélemény tetszését nem nyerte el.⁴⁶

A későbbiekben azonban Péchyt – bár a konzervatív táborhoz tartozónak tarották – nem találjuk ott például a császár magyarországi látogatása kapcsán született újabb kérvény aláírói között. Úgy tűnik, más téren sem próbált meg közéleti szerepet vinni, nem volt semmilyen fontosabb gazdasági vagy más jellegű egyesület, szervezkedés irányítói között sem, bár több egyesület is a konzervatívok befolyása alatt állt. Csak az Októberi Diploma nyomán, 1860 decemberétől vállalt ismét hivatalt, Abaúj vármegye főispáni tisztségét. Péchy 1848 előtti hivatalnokoskodásának színhelyére Vay Miklós kancellár Andrássy Gyulát, a későbbi miniszterelnököt javasolta. A főispánok többsége a konzervatív táborból került ki, így Péchy Manó kinevezése nem okozhatott meglepetést. Ez azzal is magyarázható, hogy a többiek számára súlyos lelkiismereti kérdést jelentett az Októberi Diplomára való eskü. Bár az 1860. december 17-re összehívott primási értekezleten való részvételt, ahol a 48-as alap volt a vita tárgya, lemondta, Péchy ko-

⁴² Kassai Területi Levéltár (Štátny oblastný archív Košice), a továbbiakban KL, Abaúj-Torna vármegye II. 66. lt. szám, 8. doboz, 1857/2817.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Kassa Város Levéltára (Archív mesta Košice). Kassa város közgyűlési jegyzőkönyvei. 1861/1927.

⁴⁵ Berzeviczy Albert: *Az abszolútismus kora Magyarországon 1849–1865*. II. Bp. 1922. 29.

⁴⁶ Uo. I. 159–160.

molyan vette feladatát. 1861 elején Vay kancellárnak írásban terjesztette elő azt a konzervatív tábor megerősítését szolgáló, bár kompromisszumos javaslatát, hogy az országgyűlés némi elhalasztásával előbb a kormányzatot kellene átalakítani úgy, hogy Vay elnökleite alatt alakítsanak felelős magyar minisztériumot, had- és pénzügyminiszterrel és egy államtitkárral a külügyek számára, majd ez a kormány készítse elő a választásokat, és igyekezzék magának többséget teremteni, mivel jelenleg az országgyűlésen az ellenzékkel találják szembe magukat.⁴⁷

Mint tudjuk, a kompromisszum ekkor nem született meg, a kormányzatnak és a magyar politikai elitnek még nagyon is különböző elvárásai voltak. Ez utóbbi jelentős része csalódott reményeiben, és nemcsak a liberálisok, hanem a konzervatív tábor egy része is. Sennyey Pál, a Helytartótanács tanácsosa május 12-én Szögyény-Marich Lászlóhoz írt levelében élesen bírálta a kormányzatot, tarthatatlannak látta a politikai rendszert, és levonta a következtetést, hogy tévedtek, amikor azt gondolták, az alkotmányos formákat bizonyos kereteken belül helyreállíthatják. Egyúttal közölte lemondási szándékát, maga helyett többeket is javasolva: „Én nagyon ajánlom Zsedényit: Bécsben nálatok, meggyőződés szerint, sokat árt, itt a legjobb szolgálatokat teendi. Utána: Szentiványi Vincét, kit címmel és jómóddal talán meg lehetne nyerni; végre Péchy Manót, ki sok tekintetben talán ajánlhatóbb a két elsőnél; de nem tudom, elfogadná-e. És ha igen, bír-e elég routinnal. Az alaki kérdés (felirat vagy határozat) nagyon döntő.”⁴⁸ A kinevezésből nem lett semmi, de Péchy Manó úgy látszik, derekasan védte megyéje érdekeit. Mailáth György tárnokmester ugyancsak májusban kritizálta Plener pénzügyminiszter utasításait, „mert az adót erőszakkal behajtani és a megyei közigazgatás költségeire teendő utalványozást attól feltételezni, hogy az adó idejekorán és pontosan befizettség: ez kiáltó ellentmondás. Helyesen mondja Péchy Manó hozzászólásában, hogy miután az adó Magyarországon egy megyéjében sem fizetett be idejekorán és pontosan és a jelen körülmények közt az ez iránti biztosítékot senki magára nem vállalhatja, azon megyék jönnek jelenleg legrosszabb helyzetbe, melyek a háziadó kivetését eddig hátráltatni elég mérsékeltek voltak.”⁴⁹ Péchy különben többször is sürgetett segílyt a megyéje számára, és ennek érdekében igénybe vette a konzervatív tábor fő méltóságviselőinek segítségét is.⁵⁰

A helyzet azonban egyre jobban elmérgesedett. 1861 őszén a katonai adóvégrehajtás nem szünetelt, sőt az adó behajtására újabb szigorú rendeletet hoztak, a kancellária október 18-án elrendelte a főispánoknak, hogy kötelesek közreműködni az újoncozásban, és segítséget kért az adóbehajtásban is. Ez még a leglojálisabb főispánoknak is sok volt. Scitovszky hercegprímás jelezte, semmi kilátás, hogy az elkeseredett vármegyék közreműködjenek az újoncozásban, és tanácsolta az adó és újoncozás elhalasztását. Az uralkodó nemtetszése ellenére a főispánok

⁴⁷ Uo. II. 190.

⁴⁸ Id. Szögyény-Marich László országbíró: *Emlékiratai*. III. 1860–1861. Bp. 1918. Függelék. 316–317. Sennyey Pál levele Szögyény-Marich Lászlóhoz. Pest, 1861. május 12.

⁴⁹ Uo. 321–322. Mailáth György tárnokmester levele Szögyényhez. Buda, 1861. május 21.

⁵⁰ „Péchy Manó nagyon sürgeti megyéje számára a kért segílyt, kérek, nyerd ki – hacsak lehet – felséges urunktól erre az engedélyt, s ha sikerül, telegraphirozd meg Péchynek.” Vay Miklós levele Szögyényhez. Golop, 1861. május 31. Szögyény-Marich László: *i. m.* 344–345. De korábban is voltak próbálkozásai: „Ugyanily érdekes volt a reá következőt miniszteri Conferencia, melyben a megyéknek, nevezetesen Abaújnak adandó előlegezés iránti vitánk jött szónyegre. Én – persze – sürgettem, s Tóni is pártolt, de a többiek mind ellene voltak. El akarták határozni, hogy magyar költségekre a központi kincstárból már mi se adassék, miután az ország már 18 millióval tartozik, semmi sem jó be, s újabban is 40 000 frt küldetett le országgyűlési s más szükségletekre. Kemény kijelentések történtek. Schm. illúsióknak mondá Deák és Eötvös beszédeit s a naponta történő nyilatkozatok után hinni, hogy kiegyenlítésről és békés megoldásról szó lehessen. Magyarország szerintük már most is insurrectióban van, s ellenségnek tekintendő, melyet még segíteni akarni – képtelenség. Elhatározatott, hogy csak azon megyéknek adatik előleg, melyek maguk kivetést nem tettek, s melyekben az adószedés kielégítő folyamatban van. Mily értelemben aztán Péchynek telegraphíroztam.” Szögyény László levele Vay Miklóshoz. Bécs, 1861. január 28. *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Lévy József bevezetésével. Bp. 1899. 380.

nagy része a hercegprímáshoz hasonlóan válaszolt, „még az erősen konzervatív érületű gr. Péchy Manó is”.⁵¹ A többi magyar főtiszttel együtt hamarosan ő is lemondott hivataláról, ezt majd 1865-ben foglalta el ismét. Azonban amikor a főtisztek 1861-ben lemondtak, az uralkodó az örökös főispánok mellett egyedül neki hagyta meg a cím viselésének jogát, egyben legmagasabb elismerését is kifejezve.⁵²

Lemondása után közéleti szerepe nagyrészt a kassai magyar színjátszás támogatására korlátozódott. Az időközben megözvegyült⁵³ Péchy szívügyének tekintette a színházat, egy ideig a színpártoló egyesület elnöke is volt. Kolozsvári éveiben is különös gonddal fordult a színház ügyei felé; kapcsolatait megmozgatva az uralkodónál is közbenjárt az államsegély rendszeresítése érdekében a kolozsvári magyar színház részére.

Péchynek a provizórium idején is jó kapcsolatai voltak. Zichy Herman kancellár Péchy sógorának, Zichy Henriknek az öccse volt; 1864-ben pedig a kancellár egy másik öccse, Rudolf vette el Péchy egyetlen lányát, Jacqueline-t feleségül. Ennek ellenére hősiünk nem vállalt hivatal, birtokára visszavonulva várta a jobb idöket.

A kiegyezés körüli évek

1865-ben aztán egyre-másra mutatkoztak a változás jelei. Amit a kortársak még nem tudhattak, már január elején tárgyalt a minisztertanács a magyar országgyűlés összehívásáról, és ezt a monarchia érdekében állónak tekintették. Az országgyűlés összehívásának és a katonai bíraskodás felfüggesztésének előkészítésével Zichy Herman kancellárt bízta meg az uralkodó. Zichy javasolta a Helytartótanács jogkörének helyreállítását is. Áprilisban Augusz Antal tárgyalt Deák Ferencsel az uralkodó megbízásából, és megjelent Deák híres húsvéti cikke. A konzervatív Apponyi György köreiből szintén kidolgoztak egy kiegyezési tervet. 1865 nyarán újabb jelentős lépések történtek a kiegyezés irányában. A Schmerling-rendszer bukásának Magyarország számára is fontos következményei voltak. Júniusban az uralkodó felmentette Zichy magyarországi és Nádasdy Ferenc erdélyi kancellárt, helyettük Mailáth Györgyöt, illetve Haller Ferencet nevezte ki. A Helytartótanács hagyományos hatáskörét visszaállították, élére Sennyey Pált állították. A megyék élére új főispánokat neveztek ki, köztük Péchy Manót Abaúj vármegyébe. A mérsékelt konzervatívok szintén Deákban látták a kiegyezés biztosítékát, így jelentős részük a Deák-párt sorait növelte. Ezt tükrözte az országgyűlés összetétele is.⁵⁴ A kiegyezés előszeként az uralkodó 1865 decemberére ismét összehívta az országgyűlést. Péchy Manó mint gróf és mint főispán ismét a felsőház tagja volt.

1865 decemberében Kolozsvárra az erdélyi országgyűlést is összehívták, azonban rövidesen az uralkodó el is napolta, miután ez ismét megerősítette az uniót, és megválasztották a magyar országgyűlésbe az erdélyi képviselőket.

A magyar országgyűlés többsége Deák álláspontját tette magáévá. Deák 1866. február 22-i beszédében a kiegyezés feltételeként a 48-as törvények elismerését, felelős kormány kinevezését és a törvényhatóságok helyreállítását nevezte meg. Az uralkodó március 5-i leiratában viszont azt kívánta, hogy előbb revideálják a 48-as törvényeket. A képviselőház március 19-én közfelkiáltással elfogadta az újabb feliratot, amelyben ragaszkodtak a felelős minisztériumhoz

⁵¹ Szögyény-Marich László: *i. m.* 344–345.

⁵² KL. Abaúj vármegye tiszti széke, 44. doboz (lt. szám 77.), 2. sz. Abaúj vármegye tisztkarának levele Péchyhez.

⁵³ Felesége 1861-ben halt meg.

⁵⁴ A becslések alapján a képviselők a következőképpen oszlottak meg: Deák-párt 180 képviselő, balközép 94, konzervatív 21, szélsőbal 20.

és a megyei autonómia helyreállításához. Ilyen körülmények között próbált meg Péchy Manó közvetíteni az alsóházi többség és az uralkodó nézetét képviselő, a felsőházi többséget kitevő konzervatívok álláspontja között.⁵⁵ Azt Péchy és a mérsékelt konzervatívok is elismerték, hogy a 17 éve felfüggesztett alkotmány túrheteren helyzetet teremtett, és égetően szükséges a rendkívüli állapot megszüntetése. Abban viszont, hogy hogyan képzelik a kibontakozást és hová kell visszatérni, eltértek az álláspontok, bár Péchy Manó és a konzervatívok jelentős részének véleménye is sokat változott 1849–50 óta. 1866 tavaszán azonban teljesen más helyzet volt. A kiegyezés ekkor már reális alternatíva, ennek gyors előmozdítása volt Péchy beszédének is a célja.

Az „olvadás” idején, 1865 augusztusában nevezték ki ismét Péchy Abaúj megye élére, a sikkasztással megvádolt Lány József helyére, aki ellen leváltása után hamarosan csödeljárás indult. Kinevezése után körlevélben vázolta programját: „...a rendet, a személy- és vagyónbiztonságot minden törvényes eszközökkel fenntartani és fenntartatni, a törvényes igazságot minden rang, vallás, osztálykülönbség és kedvezés nélkül, gyorsan és részrehajlatlanul kiszolgáltatni és kiszolgáltatni, végre a közigazgatásnak szeplőtlen kezelését főispáni törvényes hatalmamnak minden kivethető erejével eszközölni és eszközöltetni hazafiúi és főispáni legszentebb kötelességemnek tartandom.”⁵⁶

Péchy, bár betegeskedésére hivatkozva nem utazott Bécsbe az esküt letenni, nagy lendülettel fogott neki a rendcsinálásnak: megvizsgálta a pénztárakat, kimutatást kért egyenként a törvényszéki bírák tevékenységéről, az alispán útján megrótta a tisztviselőket a hátrálékos ügyek miatt.⁵⁷ Megütközéssel látta ugyanis, hogy „a közigazgatási ügykezelés nem a lehető legjobb beosztással vezetettik”, a pénztárat szabálytalanul kezelik, az árvaszéki ügykezelést „menthetetlen hanyagság” jellemzi, az árvák vagyona a „legnagyobb botrányra” nincs összeírva és lajstromozva, a törvényszéknél szintén hiányosságok vannak. „Az ilyen szabályellenes, hanyag, rendetlen és mulasztásteljes eljárást továbbá nem tűrni fő kötelességemnek elismervén” – írta Péchy –, és a hiányosságok megszüntetésére két héttel a hivatali beiktatása után már szabályrendeletet állított össze.⁵⁸ Ugyanakkor a megye érdekében Sennyey Pál főtárnokmesternél kieszközölte, hogy Abaúj megye számára havonta nagyobb összeget utaljanak ki.⁵⁹ Sennyey október elején köszönetet mondott azért, amit „a kormány iránti figyelemből tett, és eléggé nem méltányolható azon áldozatát, mely szerint Abaúj vármegye kormányzatának élére állott, a legfelsőbb szolgálat és a haza közügye iránti sikerdús eredmény jutalmazza”.⁶⁰

Ugyanilyen hévvel látott hozzá Kassa város ügyeinek rendbetételéhez is, ugyanis abaúji főispánként Kassa város főispánja és egyben királyi biztos is volt. Október végére zárt körű értekezletet hívott össze a város tekintélyesebb személyiségeiből, ahol vázolta feladatát: „Kassa városa közigazgatási és törvénykezési zilált ügyeinek részint a közszolgálat s a város anyagi érdekében olyannyira kívánatos célszerű szervezése, részint a kor igényeinek kellőleg megfelelő [...] intézkedéseknek megállapítása”.⁶¹ Az állapotokat vizsgálva úgy látta, „törvénykezési és közigazgatási zilált állapota leginkább onnét ered, hogy mind a két szakmába olyannyira elagott, tétlen és alkalmatlan hivatalnokok léteznek”, ezért szükség van „erélyes, új, becsületes és

⁵⁵ Gróf Péchy Manó. Felvidék 1866. ápr. 22. (4. évf. 31. sz.).

⁵⁶ KL Abaúj vármegye (Abovská župa). Tiszti szék. 124. doboz, lt. szám 239, 1865/5907.

⁵⁷ KL Abaúj vármegye (Abovská župa). Főispáni helytartó (Hlavnožupansky miestodržiteľ). Csak példaképpen néhány irat: 1865/108, 109, 158.

⁵⁸ Uo. 1865/78.

⁵⁹ Uo. 1865/21, 101, 217.

⁶⁰ Uo. 1865/253.

⁶¹ KL Kassa város főispánja (Hlavný župan mesta Košice). Királyi biztos. Iratok. 1865/33.

tiszta lelkű tisztviselőkre”.⁶² Úgy tűnik, ezt a célkitűzését komolyan is vette, mert a főbíró és egyben az úrbéri törvényszék elnökét, illetve a főügyészt hamarosan felmentették, és más hivatalnokokat is nyugdíjaztak.⁶³ Érthető hát, hogy a tisztviselők egy része körében Péchy nem örvendett osztatlan népszerűségnek. Hivatalnoki buzgalmát jelzi az is, hogy személyesen ellenőrizte a törvényszéki ügyeket, a rabok helyzetét, de foglalkozott különböző segélyezési és egyéb ügyekkel is.⁶⁴

Ennél jóval fontosabb volt a kormányzat számára az országgyűlési követválasztás ügyében működő központi választmány megválasztása. Konzervatív álláspontjához híven javasolta a főtárnokmesternek, hogy hagyják ki az 1861. évi választmány azon tagjait, akik lemondtak, illetve „kik túlzó gondolkodások módjáról esmeretesekek lévén, attól lehetne tartani, hogy alkalmat szolgáltatnának oly túlterjeszkedésekre, melyeket a mostani viszonyok között kerülni az óvatosság szempontjából tanácsos”. Végül is a gyűlés „higgadt légkörben” folyt le, és csak egyetlen óvás hangzott el „igen szelíd modorban” a provizórium rendszere ellen.⁶⁵ Péchy nemcsak szigorát érezte a várossal, hanem igyekezett hatáskörét kihasználva segítségére is lenni. 1866 novemberében Kassa polgármestere köszönetet mondott, hogy „a városi törvényszék költségeinek megtérítését vagy annak fejében nyerendő előleget szorgalmazó törekvésünkben önszántából kegyteljes támogatásban részesített bennünket”.⁶⁶

Péchy Manó mint erdélyi királyi biztos

A kiegyezés előtti pályafutása tehát egy tipikus „főispáni” karrier; semmi sem mutatott arra, hogy valaha is ennél jelentősebb állást fog elfoglalni. A kiegyezés kapcsán ismét napirendre került Erdély uniója. Erdély kormányzása ezentúl a felelős magyar minisztérium feladatává vált, de a tényleges kormányzás mechanizmusait még ki kellett építeni.⁶⁷ A magyar mellett ugyanis az erdélyi Udvari Kancelláriát is feloszlatták 1867 februárjában, és felmerült a Kolozsvárt székelő Főkormányzók felszámolása is. Erdély helyzetét az is bonyolította, hogy az 1865. évi kolozsvári országgyűlést az uralkodó csak elnapolta, de végleg még nem oszlatta fel, táptalajt nyújtva ezzel a szászok és románok reményeinek. A kényes helyzet áthidalása gyors beavatkozást igényelt a magyar kormány részéről. Erdély integrálásának átmeneti időszakára egy kormánybiztost neveztek ki gróf Péchy Manó személyében.⁶⁸

Hogyan került Péchy Manó Erdély élére?⁶⁹ A kérdésre a pontos feleletet nem ismerjük, a források erre nem adnak választ. Sajnálatos módon Péchy Manónak személyi jellegű iratanyaga nem maradt fenn,⁷⁰ így csak a sejtéseinket fogalmazhatjuk meg. Valószínűleg erdélyi politi-

⁶² Uo. 1865/1.

⁶³ Uo. 1865/30.

⁶⁴ Uo. 1865/21.

⁶⁵ Uo. 9, 14.

⁶⁶ Uo. 1866/179.

⁶⁷ A korszakra nézve lásd Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918)*. = Kőpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. III. köt. Bp. 1987. 1624.

⁶⁸ A korai minisztertanácsi jegyzőkönyvek vázlatossága és hiányossága miatt Péchy Manó kinevezésének előterjesztése és jóváhagyása hiányzik.

⁶⁹ Lásd erre Pál Judit: *Az erdélyi kormánybiztos kinevezése 1867-ben*. = *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 2003. 417–432; Uő: *Kiegyezés és unió*. = Pál Judit–Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 2004. 344–355.

⁷⁰ Eddigi kutatásom nyomán egyik számba jöhető levéltárból sem került elő ilyen jellegű iratanyag. A boldogkőváraljai családi kastély a második világháború után a szokásos sorsra jutott. A Péchy-levéltár megmaradt iratai a Magyar Országos Levéltárba kerültek, ahol 1956-ban elpusztultak.

kust erre a nagyon kényes állásra eleve nem akartak kinevezni. Alkalmasabbnak látszott a feladat elvégzésére egy kívülálló, akit személyes kötődései, rokoni-baráti kapcsolatai nem befolyásoltak. Ezzel remény szerint a sértődéseket, a különböző erdélyi érdekcsoportosulások intrikáit is mérsékelni lehetett. Péchy Manó már többször bizonyította az uralkodóház iránti lojalitását, de a Deák-pártnak is hűséges, megbízható embereként is ismerték. Politikai pályafutása mutatja óvatosságát, tapintatát, amelyre nagy szükség volt. Egyénisége korántsem csillogott, de szürkeségét kárpótolta, hogy mintaszerű hivatalnok volt. Ahogy halálakor az Abaúj vármegye közgyűlésén tartott megemlékezésen a megyei főjegyző írta: „Erdélynek az anyaországgal való uniója még csak a törvényben volt meg, de tényleg nem. A haza politikai integritásának helyreállítása sürgős, fontos és a sok széthúzó, ellenséges elem között kifogástalan hazafiságot, gondos körültekintést, finom tapintatot, kitűnő kormányzati gyakorlatot, de emellett vas erélyt is igénylő feladat volt. S mindezen tulajdonságokat gróf Péchy Manóban találta meg a kormány.”⁷¹ Feltehetőleg az Andrássy családdal való kapcsolatai is hozzájárultak ahhoz, hogy a kormány figyelme éppen őra irányult, amikor a királyi biztosi kinevezés szóba került. És talán azt is figyelembe vették, hogy ekkor már egyedül álló özvegyként (egyetlen leánya férjnél volt) családi kötődések sem akadályozták a kiküldetés elvállalásában.

Bár kezdetben maga Andrássy is – valószínűleg, hogy ne rémítse el – mindössze egy évet jelölt meg kiküldetése várható időtartamául, Péchy Manó öt évig állt Erdély élén. Kezdetben királyi biztosként a Főkormányzók elnöki teendőit is ellátta, 1869-től pedig, a Főkormányzók feloszlatása után, az ennek helyébe lépő „Királyi Biztosság”⁷² vezette. Péchy számára kezdetben – úgy tűnik – a legfájdalmasabb Abaúj megye kormányzásának átengedése volt. Bár a főispáni cím használatát meghagyták neki, megyéjét minden igyekezete ellenére sem sikerült megtartania.

A királyi biztos elsőrendű feladata volt Magyarország és Erdély egyesülését a gyakorlatba ültetni, valamint lehetőleg megnyugtatni a kedélyeket, csillapítani a nemzetiségi és vallási sürölődásokat. Úgyszintén feladatai közé tartozott, hogy az erdélyi állapotok részletes tanulmányozása nyomán javaslatot terjesszen a kormányhoz a szükséges intézkedések iránt, főképp ami a hivatali személyzetben szükséges változtatásokat illeti, és lépéseket tegyen, hogy Erdélyben is minél előbb sor kerüljön a törvényhatóságok alkotmányos szervezésére.⁷³

Erdélybe számára teljesen ismeretlen terepre érkezett. Főispáni titkárát, Harsányi Józsefet vitte magával az erdélyi királyi biztos személyi titkárának,⁷⁴ mint ahogy indokolta: Erdélyben nem ismer senkit, viszont szüksége van egy föltétlenül megbízható emberre. Úgy tűnik, kezdetben nagyban támaszkodott Groisz Gusztáv helyismeretére és tapasztalatára, aki a Főkormányzók alelnökeként Péchy Kolozsvárra érkezéséig ideiglenesen a kormányzói teendőket is ellátta.⁷⁵ Groisz azonban hamarosan Budapestre került a belügyminisztériumba, Péchy Manó pedig lelkiismeretesen hozzáfogott az erdélyi viszonyok tanulmányozásához.

Az első benyomás – úgy tűnik – kölcsönösen jó volt. Zeyk Károly, az erdélyi magyar politikai elit egyik jeles tagja, a kiegyezés után belügyminisztériumi államtitkár így jellemezte Péchy egy magánlevelében: „Gr. Péchy, gondolom, meg fog tökéletesen felelni hivatásának, igen eszes, ügyes és okos ember, aki máris sok ösmereteket szerzett magának, úgyhogy én mi-

⁷¹ *Abaúj-Torna vármegye törvényhatósági bizottsága 1890. évi október hó 13-ik napján tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. KL Abaúj-Torna vármegye. III. 103. doboz, 637. sz.

⁷² Hivatalosan ugyan ilyen intézmény soha nem létezett, de a Főkormányzók „csökevénye” még 1872-ig fennmaradt, és a korszakban is gyakran így nevezték.

⁷³ Lásd a királyi biztos hatáskörének leírását: MOL K 26. Miniszterelnökségi iratok, 1867/36.

⁷⁴ MOL F 271. Erdélyi királyi biztos. Titkos elnöki iratok. 1867/2.

⁷⁵ MOL K 26, 1867/36.

dőn legelőbb beszéltem vele, csak bámultam, mennyire ösmeretes viszonyainkkal máris, s hogy kérdéseit úgy teszi fel, mint teheti csak az, ki tudja, hol fekszik a baj.”⁷⁶

Jelen írásnak nem célja a Főkormányzók és a Királyi Biztosság tevékenységének bemutatása, így Péchy Manó hivatalviselésre csak nagyon vázlatosan fogok kitérni.⁷⁷ Mint láttuk, fiatal kora óta a vármegye levegőjét szívtá, és kiterjedt közigazgatási tapasztalattal rendelkezett. Erdély sajátos viszonyai azonban idegenek voltak számára, és az embereket sem ismerte. A tájékozódás mellett hamarosan hozzáfogott a tényleges munkához, hiszen a Főkormányzók elnöki teendőit is el kellett látnia. Az Októberi Diploma kiadása után először az Erdélyi Udvari Kancelláriát, majd 1861 áprilisától a Főkormányzókot is visszaállították. A növekvő bürokráciát jelzi, hogy az ügyforgalom ekkor már duplája volt az 1840-es évekének.⁷⁸

A lavírozás a különböző érdekek között nehéz feladatnak bizonyult. A hatalomra került magyar liberálisok többsége előtt egy központosított nemzetállam ideálja lebegett, ezt azonban nem igazán lehetett összeegyeztetni az erdélyi autonómiák rendszerével. A rendszer mindenképpen elavult volt, a rendi társadalom felszámolásával együtt anakronisztikussá vált, és a gyakorlati közigazgatást is igen megnehezítette. Volt olyan vármegyéje Erdélynek, amely több mint egy tucat darabra tagolódva volt szétszórva és beékelődve más törvényhatóságok közé. A szászok is rendi kiváltságaik bástyája mögé vonultak vissza, körömszakadtáig ragaszkodva a szász egyetem autonómiájához. A kormány és a magyar politikai elit úgy érezhette, hogy a modernizációt képviseli, amikor a középkori eredetű autonómiák tarka szövevénye helyett egységes közigazgatás mellett kardoskodik. Egyelőre azonban a közigazgatás átszervezését elnapolták, a kormány a királyi biztoson és a megyék élére állított új főispánokon keresztül próbálta meg a törvényhatóságokat kézben tartani. Az unióval szemben ellenséges magatartást tanúsító szász ispánt 1868 februárjában leváltották, helyére a lojális Moritz Conrad lépett. Ez azonban nem oldotta meg a problémákat. Másfél év múlva maga Péchy javasolta Conrad leváltását, mivel „a törvény által adott hatalom a már alakult viszonyokon nem volt képes változtatni, s őszintén be kell vallani, hogy a Conrad Mór személyisége nemcsak nem kedvelt, hanem gyűlöltté vált” a szászok előtt.⁷⁹ Péchy és tanácsadói a kialakult viszonyokért elsősorban Teutsch püspököt és az ő szellemi irányítása alatt álló ószász pártot tették felelőssé, és úgy vélték, hogy megfelelő személy kinevezésével megoldhatók a problémák.

A szász elit nagyobbik része a legális eszközöket felhasználva tiltakozott, és igyekezett a szász önkormányzatot átmenteni, a csalódott románok viszont 1869 márciusában a politikai passzivizmus mellett döntöttek. Úgy értékelték, hogy a dualizmus átmeneti kísérlet, és a kivárára játszottak. A központosítás és egységesítés nemcsak a szász, hanem a székely autonómiát is érintette. Jellemző a székelyek ambivalens viszonyára Péchy kormánybiztos egyik megjegyzése, miszerint a „székelyek székely jogaikra nézve, ha és amennyiben azokat a magyar kormány az átalakítás pillanatában ez idő szerént tekintetbe nem vehetté, bár érvényben állónak tartják, azokra mindamelllett féltékenyek nem lesznek”.⁸⁰

A magyarok és székelyek lelkesedése mögött is tehát sokféle – sokszor egymással ellentétes – érdek és elvárás húzódott meg. Ezt részben tükrözik az egyes törvényhatóságok felirataiban is, amelyekben a törvényhatóságok újjászervezését sürgették az 1848-as törvények szellemé-

⁷⁶ Zeyk Károly levele Torma Károlyhoz, keltezés nélkül (1867-ből). OSZK Levelestár.

⁷⁷ Erről bővebben lásd Pál Judit: *Az Erdélyi Főkormányzók és a „Királyi Biztosság” működése (1867–1872)*. Levéltári Szemle LVI. évf. (2006) 4. sz. 23–34.

⁷⁸ Trócsányi Zsolt: *Bevezetés. = Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp. 1973. 5–28.

⁷⁹ MOL F 270. Erdélyi Királyi Biztosság. Elnöki iratok, 1869/1149.

⁸⁰ Uo. 1867/20.

ben.⁸¹ A másik visszatérő kérés a neoabszolutizmus idején bevezetett törvények hatályon kívül helyezése volt, ezt azonban sem a kormánybiztos, sem az igazságügyminisztérium nem támogatta.

A közigazgatás átszervezése és a központosítás kérdésében megoszlottak a vélemények. Nemcsak a szászok ragaszkodtak a régi állapotokhoz, hanem az erdélyi magyar elit egy része is. Megmutatkozott ez például az új törvényszékek felállításakor. A körzeteket sokszor a célszerűség figyelmen kívül hagyásával, a régi közigazgatási beosztásra való tekintettel alakították ki. Magának Péchynek a véleménye szerint „Erdély jól felfogott érdekében az unio fenntartása és állandósítása életkérdéssé vált, elkerülhetetlen szükségesnek tartom, éspedig magának az unio consolidatiójának érdekében, hogy a centralisatio és a közigazgatási unificatio csak annyiban terjesztessék ki Erdélyre, amennyiben azt a törvényhozás és kormányzás egységének, szóval az unio consolidatiójának biztosítása szükségessé és kívánatossá teszi”.⁸² Péchy álláspontját azonban végül is nem fogadta el a kormány.

A választójog kérdése a korszak végéig megoldatlan maradt. Andrássy szívesen látott volna több román képviselőt a parlamentben, de a választójog kiszélesítése több akadályba is ütközött. Jellemző maga a kérdésfeltevés is. Erre csak egy példa: az 1871. szeptember 20-i minisztertanácson arra keresték a választ, hogy „minő változtatást lehetne az országgyűlési képviselőválasztásra nézve Erdélyben fennálló 1848-ik évi II-ik törvénycikkely határozványain oly irányban tenni, hogy Erdély román ajkú lakói, kik az említett törvény által a választói jog gyakorlásában a többi nemzetiségekhez képest háttérbe szorítvák, megnyugtattatnának, anélkül azonban, hogy a választói jog gyakorlatának terjedtebb alapra fektetésével részükre nyújtandó kedvezmény által a kormány s Deák-párt érdekei veszélyeztetnének”.⁸³ Nem csoda, hogy a válasz negatív volt. Szlávay, a belügyminiszter álláspontja diadalmaskodott, aki nem akarta át-dolgozni a kész törvénytervezetet. Egyetlen ponton jött szóba a választójog kiterjesztése, az 1848 előtt honoratorként számon tartott kategória esetében.

A kormánybiztos állás feltételezte ugyanakkor – ha nem is nyíltan – a kormány érdekeinek előmozdítását a választások alkalmával. Ez különösen az 1869. évi választások alkalmával érhető tetten. A miniszterelnök pénz is küldött a választások előkészítésére, ezt – mivel „az ily kiadások azonban közvetlen a kormány s közegei útján nem levén eszközölhetők” – Péchy átadta helyettesének, Nagy Eleknek, aki egyben a Deák-párt pénztárnoka is volt.⁸⁴ A választást azonban nem is annyira pénzzel, mint inkább nyomásgyakorlással és különféle kombinációkkal nyerték meg. A főispánokon keresztül a kampányt Péchy és a királyi biztosi hivatal fogta össze.

A Főkormányzék fenntartásának kérdésében (is) megoszlott a magyar politikai elit véleménye. A radikálisabbak a Főkormányzék azonnali felszámolását szerették volna, hogy az unió visszafordíthatatlan legyen. A többség azonban úgy vélte, előnyösebb Erdély számára, ha egy központi hatóságon keresztül képviseltetik érdekeiket; ez megkönnyíti a közigazgatás hatékonyabb működését, de ezt igényli a birtokviszonyok rendezetlensége is.⁸⁵ Péchy 1870 végén már javasolta a Királyi Biztosság felszámolását, hivatkozva arra, hogy a kormánypárt tekintélyes része a megszüntetés mellett van, „hogy így Erdélynek is kormányzása minden tekintetben a központból kiinduló egységes, nem pedig kivételes legyen, s a különállás iránt némelyekben még lappangó vágyak és törekvések alapja elvonatván, a lehető politikai válságok az uniót tel-

⁸¹ Lásd például Marosvásárhely szabad királyi város bizalmi feliratát 1867. május 4-ről. MOL F 270, 1867/11.

⁸² MOL K 26. Miniszterelnökség, 1871-IX-1817.

⁸³ MOL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1871. szeptember 20.

⁸⁴ MOL F 271. Erdélyi Királyi Biztosság. Titkos elnöki iratok. 1869/3.

⁸⁵ MOL F 270, 1867/480.

jesen valósultnak találják”.⁸⁶ A felszámolás mellett szóló érvek között felsorolja Péchy, hogy létrejött a közvetlen érintkezés az erdélyi törvényhatóságok és a magyar kormány között (a királyi biztosnak amúgy sem volt közigazgatási hatásköre), a törvényhozást már egységesítették, a bírósági szervezés megvalósult, és a szomszédos országokban sincs olyan állapot, ami indokolná egy királyi biztos fenntartását, amely „rendkívüli állapotot feltételez”. Ami úgyszintén fontos, az összeköttetés is megjavult Erdéllyel: kiépült a vasút Kolozsvárig, és a távirdai állomások is jelentősen megszorodtak, „következésképp most már a magyar királyi kormány abban a helyzetben van, miszerint az erdélyi terület kormányzását is minden királyi biztosi közvetítés mellőzésével hátramaradás vagy akadály nélkül közvetlen maga vezetheti”.⁸⁷ A felszámolásra azonban majd csak másfél év múlva került sor.

1872. július 15-én a miniszterelnök kezdeményezte a királyi biztos felmentését és az intézmény megszüntetését, mivel „a legfontosabb kérdések megoldást nyervén”, az amúgy is ideiglenes hivatal felszámolandó. Tétélesen fel is sorolják ezeket a „legfontosabb kérdéseket”:

„A két ország törvényhatóságilag és kormányzatilag egyesítve van.

Erdélyben a bíróságok és törvényhatóságok szervezése keresztül vitetett, s ez utóbbiak működésüket a budapesti kormánnyal közvetlen érintkezésben teljesítik.

A Királyföldnek még hátralevő szervezése nehézségekre nem fog okot szolgáltatni.

A politikai, vallási és nemzetiségi súrlódások élüket vesztették.

A földtehermentesítési ügy szorgos munkálkodás folytán annyira haladt, hogy a földtehermentesítési igazgatóság még az év folyamán Budapestre felrendelhető.”⁸⁸

Erdély egyesítését tehát a kormányzat befejezettnek tekintette. Péchy szeptember végéig még hivatalban maradt, utána megbízatása megszűnt. Fölösleges is talán hangsúlyozni, hogy a politikai és különösen a nemzetiségi súrlódások korántsem vesztették élüket, és még sok fejtörést okoztak a későbbi kormányoknak is.

Péchy Manó, a képviselő

A királyi biztosi hivatal megszüntetése után Péchy kapcsolatai Erdéllyel meglazultak, ha nem is szűntek meg teljesen. 1872-től ugyanis három cikluson keresztül Kolozsvár országgyűlési képviselője volt. A parlamenti élethez Péchy tehát 1872-ben, erdélyi megbízatása végeztével mint Kolozsvár képviselője tért vissza, hogy ezután élete végéig hű maradjon az országházhoz. Ez azonban egy teljesen más országgyűlés volt, mint amihez ő 1848 előttről szokva volt. Az egyik alapvető különbséget az jelentette, hogy míg 1848 előtt a törvényhatóságok (azaz megyék és szabad királyi városok) küldtek követeket a diétára, és ezeknek tartaniuk kellett magukat a követutasításhoz, addig az 1848. évi törvények nyomán a képviselők a választókerületet, pontosabban a „nemzetet” képviselték, és nem utasítás – az utasítást egyenesen tiltotta a törvény –, hanem saját belátásuk, illetve lelkiismeretük szerint kellett állást foglalniuk egyes kérdésekben. A törvény a korabeli liberális felfogás következtében nem beszélt pártokról sem, eszerint tehát egyének választottak egyéneket.⁸⁹ Ennek ellenére a képviselők pártokba csoportosultak, bár a korszak nagy részében a parlamenti pártok még nem a mai értelemben vett szervezett tömegpártok voltak. Nem volt székház, apparátus, tagnyilvántartás. Működésük jelentős része a választások idejére koncentrált, illetve a képviselők a pártklubban éltek pártéletet.

⁸⁶ MOL F 270, 1870/1815.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ MOL K 150. Belügyminisztérium. Általános iratok. 1872-I-1.

⁸⁹ Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Bp. 1999. 87–123.

A Deák-párt a Lloyd-palotában gyűlt össze, a balközép a Nádor utcai Tigris Szállóban (innen nevezték őket „tigrisek”-nek). A pártértekezleteken a klubban megtárgyalták a politikai kérdéseket, és sokszor itt dőltek el a jelentős kérdések.

A felszólalás jogát az országgyűlésen szigorúan korlátozták; egy-egy ügy kapcsán minden képviselő csak egyszer szólalhatott fel, másodszor csak személyes megtámadás okán kérhetett szót.⁹⁰ Nyilván nem hősünk ellen találták ki a hárszabályt, nem ő beszélt agyon az üléseket. Első mandátuma alatt Péchy jóformán ki sem nyitotta a száját a parlamentben. Nem tudni, hogy a Királyi Biztosság fáradalmaiból pihente-e ki, vagy más okra vezethető vissza, hogy csak néhány kérvény benyújtása erejéig szólalt fel. Péchy a látszat ellenére nem volt a szónoklatok nagymestere. Jobban kedvelte a szűkebb körű tanácskozásokat, a hivatali munkát. Nem csoda, ha a korszak egyik vicclapja 1873 decemberében a következőképpen élcelődött Péchyről: „Meg nem szólalásig híven van eltalálva. Gf. Péchy ti. nagy szónok, de senki sem hallott még beszédet tőle, sőt szomszédjai az országházban azt állítják, hogy egy-egy, a nyirkos időjárás által okozott hápogásnál vagy tüsszenésnél egyéb nyilatkozatát sem ismerik, mely nyilatkozat ugyan náthás állapotainkat jól illusztrálja, de nem tartozik a szónoklati remek sorába.”⁹¹ Mindenképpen érdekes, hogy akkor sem szólalt fel, amikor vitás erdélyi kérdésekről volt szó, tehát ahol eljátszhatta volna a „szakértő” szerepét. Így például egyszer sem kért szót abban a nagy vitában, amely az erdélyi választójog kérdése körül 1874 júliusában zajlott. Ez már a Deák-párt bomlásának időszaka volt, lehet, ez is hozzájárult hallgatagságához, elbizonytalanodásához. Úgy tűnik, pénzügyi szakember hírében állt, hiszen 1873 decemberében – kritikus pénzügyi helyzetben – beválasztották a 21 tagú pénzügyi bizottságba, amelynek feladata volt javaslatokat tenni: milyen gyökeres intézkedések és reformok szükségesek az ország pénzügyeinek rendezésére.⁹² Mellesleg a sajtóban szárnyra kapott hírek szerint később, 1879-ben Péchynek is felajánlották volna a pénzügyminiszteri tárcát. Úgyszintén tagja volt az alapok és alapítványok jogi természetének megvizsgálására kiküldött tizenötös bizottságnak, és ami ennél jóval fontosabb, 1874-re a delegáció tagjává is megválasztották.

Visszatekintve, 1875-ös képviselői beszámolójában politikai nézeteit is összefoglalta.⁹³ Beszéde elején megjegyezte, hogy „én mindig a tettek embere szerettem lenni, soha nem voltam barátja a nagy szavaknak és hangzatos phrasisoknak” – ez részben magyarázza, hogy parlamenti szereplése is különösebb hatás nélkül maradt. A politikai frázisok és hangzatos szónoklatok korában Péchy száraz egyénisége nem vívta ki a népszerűséget. Leszögezi azt is, hogy álláspontja alapkövét a kiegyezési törvény képezte. Képviselőként két fő feladatot tűzött maga elé: az államháztartás egyensúlyának helyreállítását és reformok bevezetését. Az előbbi a korszak égető kérdése volt, hiszen az 1873-as pénzügyi válság Magyarországon is komoly gondokat okozott. Az adó behajtása úgyszintén nehéz feladat elé állította a kiegyezés utáni kormányokat. Az államháztartás egyensúlyba hozatala tehát egy sor népszerűtlen intézkedés elfogadását jelentette, mivel az előző időszakban Péchy értékelése szerint a kormányok túlköltektek, az ország teherbírását jóval meghaladó beruházásokat végeztek. A túl gyors fejlődés is káros – fejti ki Péchy –, mivel akadályozza a „haladás processusát”.⁹⁴ Anglia példájára hivatkozik, ahol szintén takarékossgal sikerült kilábalni az 1848 utáni pénzügyi krízis-

⁹⁰ Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Bp. 2005. 95–100.

⁹¹ *Gf. Péchy Manó*. Borsszem Jankó 1873. dec. 28.

⁹² *Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdett országgyűlés képviselőházának naplója*. Szerk. Nagy Iván. Hiteles kiadás. Budán 1872. VIII. köt. 188. tül. – 1873. dec. 22. 388.

⁹³ *Kolozsvár országgyűlési képviselői, gr. Péchy Manó és Hajós János beszámoló beszédek és Sámi László válasza Kolozsvár polgársága nevében*. Kolozsvárt 1875. A továbbiakban az idézetek ebből a kiadványból származnak.

⁹⁴ Uo. 8.

ből. Anglia mint mintaaország egyaránt divatos volt a liberális és a konzervatív politikusok körében.⁹⁵

Konzervatív nézetei még jobban kidomborodnak a másik kérdés taglalásánál. Szükség van a reformok mielőbbi bevezetésére: „ha államiságunkat mielőbb konszolidálni és biztosítani komolyan akarjuk, a szükséges reformok életbe léptetését többé elodázni nem lehet, nem szabad”, de ezt nagy körültekintéssel kell tenni, mert „oly ábrándos és a mi viszonyainkba bele nem illeszthető reformok, melyek a nemzet geniusával, ősi jellemével és természetével merőben ellenkeznek, meglehet, hogy az experimentációk meddő számát szaporítani alkalmasak lehetnek, de a népre állandó jótékony hatást gyakorolni sohasem fognak”.⁹⁶

A reformok lényege: „egy szerves közigazgatás és egy jó, olcsó és gyors igazságszolgáltatás”.⁹⁷ Ennek útját Péchy a helyi autonómiák megőrzésében látta, kiküszöbölve a túlzott centralizáció hátrányait: „az outhonomia visszaállítását már csak azon oknál fogva is kívánatosnak tartom, mert a központi kormány a népnek valódi érdekeit és a vidék szükségleteit az autonóm kormányzás útján sokkal alaposabban tanulmányozhatja, azokat ily úton és módon sokkal behatóbban felösmerheti, és azokat a közmegelegedés eszközölhetése tekintetéből sokkal gyorsabban kielégítheti, mert ezt különben a központból tehetné, ahonnt a vidéki helyi viszonyok és érdekek vagy igen későre, vagy sokszor éppen nem észlelhetők, pedig egy helyes kormányzásnak valódi titka, főleg egy ily polyglott országban, mint amilyen a miénk, leginkább abban rejlik, ha a kormány a népnek valódi érdekeit és jogos aspirációit kellőleg tanulmányozhatja, ha azokat behatólag felösmerheti, és ha azokat mindég kellő időben gyorsan kielégíteni tudja és komolyan akarja is.”⁹⁸

Ezt Erdély tekintetében is alkalmazandónak tartotta, mivel meggyőződése: „miszerint valamint egy részről az uniót és annak állandó biztosítását minden separatisticus tendenciák kárhuzatásával mind az anyaországra, mind az erdélyi részekre életkérdésnek tartom, úgy más részről az unificatiót mind a két országrészre véghetetlen károsnak látom, mert Erdélyben igen sok fontos és organicus kérdések egészen más fejlődési processuson mentek keresztül és jöttek létre, mint Magyarországon, méltányos tehát, sőt elkerülhetetlenül szükséges, hogy azok a helyi viszonyok szerint oldassanak meg, – mert különben ilyenén kérdések nemcsak hogy célszerűleg nem fognak megoldatni, hanem csakis a folytonos megelegedetlenséget fogják szítani”.⁹⁹

Az organikus fejlődésre való hivatkozás tipikusan a konzervatívok eszköztárából való, és nem igazán illett bele az új állam központosító elképzeléseibe. Azonban, mint tudjuk, a Deák-párt semmilyen szempontból, így ideológiailag sem volt egységes. Péchy amúgy erdélyi kormánybiztosként is többször az erdélyi sajátosságok figyelembevételére hívta fel a kormány figyelmét.

A fontos erdélyi kérdések között is kiemelkedő jelentőségűnek tartotta a vallások szabadságát és függetlenségét, és üdvözölte, hogy bár a katolikus egyházi autonómia Magyarországon nem jött létre, Erdélyben, ahol volt már alapja, életbe lépett. Szintén igen fontos a nemzetiségek jogos és méltányos igényeinek biztosítása. És bár szerinte a nemzetiségi törvény ez irányban fontos lépést jelentett, ha az erdélyi képviselők előre egyeztetnek, talán szerencsésebben lehetett volna megoldani. Továbbá említette egy nemzeti bank felállítását, a vasúti fővonalak kiépítését és a Romániával való kapcsolat megteremtését, az iparos osztály sorsának javítását,

⁹⁵ Uo. 11–12.

⁹⁶ Uo. 12.

⁹⁷ Uo. 14.

⁹⁸ Uo. 15.

⁹⁹ Uo. 19.

az úrbéri kárpótlások ügyét – bár elismeri, hogy ezt nem a legkedvezőbbben intézték, de az erdélyi képviselők törvényjavaslatot terjesztettek be, hogy a székely telepítvényesek ügyében legyenek tekintettel a sajátos viszonyokra. További témák: a bányaugy, erdei, mezei, rendőri, cselédi rendtartások, a helyes adóreform, amelynek alapja a földadókataszter, a katonaság állami laktanyákba való elhelyezése, a népoktatás fejlesztése, a kolozsvári egyetem felvirágzása és egy szerves közigazgatás kiépítése. Ez utóbbi kérdésben Péchy szerint az eddigi tervezet hibás volt, de az erdélyi képviselőknek sikerült megakadályozni keresztülvitelét, mivel ilyen fontos munkálatot nem lehet központi irodákban az illetékesek megkérdezése és statisztikai adatok nélkül elkészíteni.

A feladatok megoldása érdekében még a törvényhozás elején indítványozta, „miszerint az erdélyi képviselők politikai, párt és nemzetiségi különbség nélkül koronként jöjjenek össze, hogy a speciális erdélyi kérdéseket előbb saját értekezletükben tüzetesen megbeszélhessék, és hogy azoknak miképpen megoldása iránt különös megállapodásra juthassanak”.¹⁰⁰ Ezt az erdélyi értekezletet azonban csak a törvényhozás végére sikerült összehozni, pedig Péchy szerint ezáltal elkerülhetővé váltak volna az erdélyi választási cenzus tárgyában lefolyt keserű viták, sikerült volna a Királyföld szervezését éles viták nélkül lebonyolítani, és a közigazgatás átszervezésére is sokkal jobb javaslat született volna célszerű területiális kikerekítések révén. Amikor végre sikerült összehívni, ez az értekezlet foglalt állást például a csendőri intézmény fenntartása mellett Erdélyben. Péchy szerint hasonló értekezletekre a jövőben is szükség lesz az érdekek összehangolása szempontjából.

A következő, 1875–78. évi országgyűlésen ismét Kolozsvár képviselőjeként volt jelen, és most már szembeütő a változás az előző ciklushoz képest. Az 1875. év nagy változása a Deák-párt és a Tisza Kálmán vezette balközép közti fúzió volt. A tárgyalások nem mentek egyszerűen. Még amikor megszületett a kompromisszum, sem volt könnyű, akárcsak az új kormány összetételét elfogadtatni a Deák-párttal. Csengery szerint a döntő pártértekezleten Péchy Manó volt az egyik első hozzászóló, aki jónak látta a fúziót. Az új kormányt aztán több hozzászólásával is támogatta; ezek részben pénzügyi kérdések körül forogtak, részben közigazgatási problémák kapcsán kért szót. Tisza Kálmán elődeinél sokkal hatékonyabban tartotta kezében a pártfrakciót, igazi pártfegyelmet valósított meg. Igazából a párton keresztül a kormány irányította az országgyűlést.¹⁰¹ Ennek a „mamelukhadnak” volt az egyik használható tagja Péchy Manó.

Az 1875-ös fúzió fordulatot hozott a magyar belpolitikában: egy új elit lépett színre, új stílus és kormányzati módszerek honosodtak meg.¹⁰² A régi Deák-párti elit egy része belefáradt a kormányzásba, és kiábrándultan visszavonult, de a fiatal értelmiségi elit is elvesztette a modern liberális államba vetett hitét.¹⁰³ Péchy azonban nem annyira politikus, mint inkább bürokrata volt, megszokta a végrehajtó szerepet. Ha ki is ábrándult az új rendszerből, örök kormánypárti szerepkörét nem cserélte fel. Reflexió, önkritikus nyilatkozat helyett továbbra is a kormánypárt megbízható mamelukja maradt.

1875 novemberében például a költségvetési vita kapcsán Péchy volt a kormánypárt egyik vezérszónoka, ennek kapcsán az államháztartás egyensúlyáról értekezett. Kritizálta az előző kormányzat pénzügyi politikáját, és szigorú takarékossgot javasolt, többek között Anglia

¹⁰⁰ Uo. 16.

¹⁰¹ Kozári: *i. m.* 149.

¹⁰² Lásd erről Cieger András: *Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében (1867–1875)*. Századvég. Új folyam. 1999 ősz, 14. sz. 79–107.

¹⁰³ Ezt a kiábrándulást elemzi Nemeskürty István: *A kőszívű ember unokái. A kiegyezés utáni első nemzedék 1867–1896*. Bp. 1987.

1848-as példájára hivatkozva. Beszédében hangot kapott konzervatív felfogása is: hiba volt szerinte, hogy azt hitték, az évszázados elmaradást néhány év alatt be lehet hozni, de „ha az állam intézményeit nem rohamosan, nem anyagi erőnk túlbecsülésével, hanem fokozatosan fejlesztjük”, akkor ki lehet lábalni a kritikus pénzügyi válságból. Kállay Bénivel vitatkozva kifejtette, hogy ha már adóemelésre van szükség, akkor igazságosabb a földadó emelése, mint egyéb adót kivetni. A luxusadót különösen kárhóztatta, mert szerinte ezzel csak vegzálják az embereket, amúgy pedig se nem méltányos, se nem igazságos, azonkívül Magyarországon az iparfejlődést is gátolja. Ehelyett javasolta, hogy a késedelmes adózókat róják meg még 1 százalékkal, mivel nem teljesítik az állam iránti kötelességüket.¹⁰⁴

A baloldallal is vitatkozott (ők a közös hadügy terén akarták lefaragni a költségvetést), és védte a kiegyezés alapjait. Ezt „magasabb politikai szempontok nem engedik”, a Monarchia tekintélyének és hatalmi állásának kockáztatásával nem lehet a hadügyi költségvetést csökkenteni. De még ennél is élesebben kelt ki a jobboldal ellen, ahol egykori elvaráta is ültek.

Válaszul az egyik baloldali képviselő a gazdag főúr nézőpontját támadta, valamint javaslatát a késedelmi kamatok bevezetéséről: „Én úgy ismerem Péchy Manó képviselő urat, hogy ő a financierek egyik legnagyobbika Magyarországon, és igen nagy úr, s azért oly nagy úr és oly jeles financier, mert sohasem nyújtózkodott túl a pokrócon. A t. képviselő úr nagyon könnyen beszélhet, hogy ez csak 10–12 firt-tal lesz több, mert sohasem volt azon kétségben, hogy megszorult volna pénz dolgában [derültség], vagy hogy valaki oly fizetést vetett volna reá, mely jövedelmeiből nem lett volna fedezhető.”¹⁰⁵ Végül természetesen a kormánypárt megszavazta a benyújtott költségvetést.

A következő évben szintén felszólalt a költségvetési vita során, méltatva a kormány eredményeit a nehéz helyzetben. Nézete szerint ha azt akarják, hogy az állam a jövőben tekintélyvel, súllyal és eréllyel lépjen fel, akkor minden beruházásnál, vállalatnál számot kell vetnie a saját erejével. Ezt ne gyengítsék folytonos pártviszályokkal, rendeljék alá a személyes ambíciót a közérdeknek, működjenek közre a konszolidációban.¹⁰⁶ Úgyszintén felszólalt a Romániával kötött nemzetközi szerződés támogatása érdekében: „Szerintem Magyarországnak mint kiválólag termelő országnak mindent el kell követni, hogy nyers- és iparterményeit a kelet felé a világ piacára kivihesse.”¹⁰⁷ Elismeri ugyan, hogy Erdély iparára nézve ez esetleges hátrányt jelenthet, „azonban meg vagyok győződve, hogy ezen eshetőleges hátrányt az iparnak bővebb fejlesztése jövőre és idővel compensálni és kárpótolni fogja”. Egy támadásra válaszolva ismét leszögezte: „az ilyen országos nemzetgazdászati előnyöket biztosító szerződéseket particuláris és vidéki érdekeknek feláldozni nem lehet, nem szabad”.¹⁰⁸

Majd ez után az Erdéllyel szemben meglehetősen nyers állásfoglalás után felvázolta, hogy szerinte hogyan lehet Erdélyen segíteni: „oly intézkedések által, melyek különösen az erdélyi birtok- és hitelviszonyokat rendezni minősítve lesznek”, mert enélkül „Erdélynek anyagi érdekei kipótolhatatlan veszteséget fognak szenvedni”. Péchy felsorolja a „pregnans és acut” problémákat Erdélyben: a gazdaság pang, nincsenek gazdasági tanintézetek, tehát szakképzett gazdatisztek sem; Kolozsmonostoron felállítottak néhány éve egyet, de ez nincs kellően felszerelve. A tagosítások és szabályozások még a kezdeten tartanak. Erdélyben nincsenek olyan törvények, amelyek ezt gyorsan előmozdítanák. A legelők nincsenek elkülönítve, ezért a mar-

¹⁰⁴ *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* Szerk. Nagy Iván. Hiteles kiadás. Budán 1876. I. köt. 27. ülés, 1875. nov. 15. 275–278.

¹⁰⁵ Uo. Németh Albert beszéde. 279.

¹⁰⁶ Uo. IX. köt. 191. ülés, 1876. dec. 15. 239.

¹⁰⁷ Uo. III. köt. 57. ülés, 1875. dec. 17. 229–230.

¹⁰⁸ Uo.

hatenyésztés nem fejlődhetik. Majd tovább folytatta a panaszokat: „Erdélyben a telekkönyvekbe több száz parcellákra terjedő rendezetlen birtokrészek szoktak felvételni; ezt pedig nem a hiányos telekkönyvezések okozzák, hanem a rendezetlen birtokok, amiért is senki azokra pénzt kölcsönözni nem hajlandó. [...] Méltóztassanak felvenni, hogy Erdélyben mai napig sincsenek erdei törvények, pedig az erdők képezik Erdélynek legfőbb kincsét. A közös erdők és községi erdők a folytonos pusztítások, tolvajlások és korlátlan legelések következtében a nemzetgazdaszatnak kipótólhatatlan kárára máris elpusztulnak.” Kifogásolta, hogy Erdélyt „mint a bányászatnak tulajdonképpeni hazáját”, megfosztják a bányai igazgatóságtól is. Végül kérte a parlamentet és a kormányt, hogy az erdélyi birtok- és hitelviszonyok rendezéséhez „elvégre komolyan és erélyesen” fogjanak hozzá.

Péchy Manó tagja volt a közigazgatási bizottságnak, és ebbeli minőségében hozzászólt a közigazgatási törvény vitájához is, még a részletes vitára való bocsátás előtt. Először az elvi álláspontokat vette számba: a centralizációt, illetve az önkormányzati rendszert.¹⁰⁹ A merev centralizációt ugyan elutasította, mert költséges és ellenkezik a hagyományokkal, de úgy vélte, hogy az 1848 előtti megyerendszert sem lehet visszaállítani, tehát a kormány szellemében egy köztes megoldást támogatott, amely a parlamentáris rendszerbe beilleszthető, olcsóbb és egyszerűbb, és az állami és törvényhatósági tisztviselők együttműködését teszi lehetővé. Szívéből beszélt azonban, amikor az intézmények organikus fejlődéséről a konzervatív felfogást ecsetelte: „Felednünk nem lehet, hogy a politikai institúciók olyanok, mint a tropicus éghajlat plántái, melyek fényesen díszlenek ugyan ottan, ahol a talaj és az éghajlat organikus életöknek kedvező; ellenben eltörpülnek, elsatnyulnak, sőt életképtelenné válnak ott, ahol sem a talaj, sem az éghajlat organicus életöknek nem kedvez. Olyan institutio tehát és olyan rendszer a legjobb és leghelyesebb, mely mindazon kellékeknek megfelel, melyeket egy államnak organicus élete nem nélkülözhet.”¹¹⁰ A százados tradíciókat azonban kompromisszumra kell kényszeríteni, kiegyenlíteni az éles ellentétet a felelős parlamenti kormány és a municipális autonómia között, a teendőket el kell különíteni és szabatosan körvonalazni. Ahogy fogalmaz: szükséges szakítani azzal az abnormitással, hogy a kormány felelős teendőire nézve, de a végrehajtással megbízott közegekkel föltétlenül nem rendelkezik, másrészt pedig a megyék fontos ügyekre döntő befolyást gyakorolnak, anélkül hogy személyes felelősség terhelné őket. A törvényhozásnak ki kell mondania, hogy mindazt, ami a központi kormány hatásköréhez tartozik, intézzék a központban úgy, hogy semmiféle közeg aktív vagy passzív ellenállása ne paralizálhassa. Ami pedig a községi autonómiához tartozik, azt végezzék a községek, de őket illesse a személyes felelősség terhe. A túlkapások megelőzése végett azonban a kormány ellenőrizze a municipiumokat azon teendőkre nézve, amelyek az autonóm hatáskörhöz tartoznak. Egy alkotmányos kormány csak is ilyen feltételek mellett kormányozhat sikerrel, enélkül „a közigazgatás gépezetének mérvadó tényezőit ezentúl is a folytonos dilettantismus, particularismus és rendszertelenség fogná képezni”, és ezáltal a parlamentarizmus tekintélye devalválódnék, és a kormányzás is lehetetlenné válnék. Valószínűleg egykori közigazgatási tapasztalatai is ezt mondatták vele, hiszen ő tulajdonképpen mindig is a kormányt képviselte főispánként a megyei választott tisztviselőkkel szemben.

Beszédében védelmébe vette a felállítani tervezett közigazgatási bizottságokat, amelyeket különösen a baloldal támadott. Szerinte „ha ezen hatóságok élére munkaképes, erőteljes és szakavatott főispánok és alispánok fognak állíttatni, kik szakképzettségöknél fogva minden irányban kellő ellenőrködést gyakorolni nemcsak akarni, hanem tudni is fognak: ezen rendszer

¹⁰⁹ Uo. IV. köt. 69. ülés, 1876. jan. 14. 14–16.

¹¹⁰ Uo. 15.

meg fog a célnak felelni”. Kiállt viszont a megyei tisztviselők választása mellett, hiszen szerinte, ha a megyék megszűnnek saját választott tisztviselőik által igazgatni, részvétlenségbe fulladna a közigazgatás. A szabad királyi városok érdekében viszont jelezte, hogy hajlandó megszavazni a módosításokat. Különben ennek a beszédének kéziratos vázlata töredékesen fennmaradt az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában,¹¹¹ tükröként a korabeli gyakorlatnak, amely szerint a képviselők kénytelenek voltak előre bemagolni a hosszú beszéd bonyolult körmondait, mert a korabeli szabályok szerint a parlamentben tilos volt beszédet felolvasni.

A közigazgatási törvény vitája során többször is felszólalt. Így például a kisebb szabad királyi városok kiváltságainak megszüntetése mellett emelt szót, mert ez szükséges, ha „egy szerves, egyöntetű, egységes, egybevágó közigazgatást akarunk”. Védte a közigazgatási bizottság mundériját is, hiszen Kállay Béni kritikájával szemben az nemcsak a népességszámra reflektált, hanem a kulturális viszonyokra, vagyonna, adómenyiségre is. „Hogy pedig ezen kisebb királyi városok többé nem életképesek és többé nem fenntarthatók: ezt bizonyítja már a tapasztalás; mert a kormányzás teendőit szaporítják, a kormányzást nehezítik, és egy helyes közigazgatás kellékeinek nemcsak meg nem felelnek, hanem azt még meg is bénítják, és az államot költségekkel terhelik.”¹¹² Végére is – szögezte le – „ahol magasabb szempontok, magasabb államérdekek állanak elő: ott az egyes melléktekinteteket nemcsak az egyes polgároknak, hanem a hatóságoknak is alárendelniük kötelességük.”¹¹³

Szintén ott találjuk Péchy nevét a törvényhatóságok területének szabályozásáról folyó vita résztvevői között, és ezúttal ismét erdélyi témákat érintett. A kikerekítés szerinte az erdélyi részekre életkérdés, „mert Erdélyben a territorialis viszonyok oly abnormisak, hogy azok mellett egy helyes közigazgatás, egy olyan, mely a közkívánalmaknak és a kor valódi érdekeinek megfelelő, alig képzelhető”.¹¹⁴ És ismét visszatér a speciális, helyi nézőpontok alárendelésének szükségességére: a kikerekítés Erdélyben is behozható, de csak akkor, ha „csakis a magasabb szempontok és országos érdekei fognak döntő súllyal bírni, nem pedig az alig figyelembe vehető provincialis vagy specialis érdekek”. Magyarországon a megyék ragaszkodnak ősi területükhöz és elnevezésükhöz. „Azonban a dolog Erdélyben egészen másképp áll; ott nem kötik az illetőket ősi reminiscenciák a territorialis határokhoz, mert ott különböző epochákban, különböző kormányok alatt nemcsak részletes, hanem általános kikerekítések is foganatosítottak, és így Erdélyre nézve egy általános kikerekítés már csak a megváltozott közjogi viszonyoknál fogva is teljesen indokolva van.” A megyeszékhelyeknek egyben a törvényszék, az adóhivatalok, katonai zászlóaljok, sorozást nyilvántartó hivatalok székhelyeinek is kell lenniük, mert csak így lehet egyöntetű és kifogástalan közigazgatást teremteni és a különböző hivatalok egybevágó, korrekt működését biztosítani. Helyesli, hogy a törvényjavaslat szerint a minisztérium átszatholja a községeket, mert különben a petíciók özönével árasztanak el a törvényhozást.

Éz alkalommal a törvény részletes vitájába is beleszólt Kraszna és Közép-Szolnok egyesített megyék székhelye kapcsán. Szerinte nem baj az, amitől több képviselő félt, hogy az új megyében a románok lesznek többségben: kívánatos, hogy szellemileg és anyagilag gyarapodjanak, „hogy annál inkább okuk legyen ragaszkodni a magyar államhoz és a magyar alkotmányhoz, és hogy ezt annál inkább okuk legyen tisztelni és becsülni”. Mégis kívánatos, hogy a megyeszékhely Szilágyosmlyó legyen, ahol a virilisták és az értelmiség többsége lakik. „Akármit mondjunk, t. ház, az erdélyi részekben – és ezt több évi tapasztalataim alapján állíthatom – fősúlyt kell mindenkor fektetni arra, hogy a különböző nemzetiségek közt politikailag

¹¹¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Annalecta 4730. Péchy Manó beszédének töredéke.

¹¹² Uo. VI. köt. 134. ülés, 1876. máj. 19.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo. VII. köt. 142. ülés, 1876. máj. 30. 11.

is szükséges egyensúly bármi oknál fogva meg ne zavartassék, mert annak fenntartása nemcsak közigazgatásilag, hanem politikailag is felette kívánatos és véghetetlenül szükséges.”¹¹⁵

Háromszék egyesítését Brassó vidékével sem közigazgatási, sem politikai tekintetből nem tartotta sem indokoltnak, sem szerencsésnek. Nem lehet tagadni, hogy „Brassó vidéke akár kulturális, akár vagyoni, akár rendezett állapotok tekintetében az erdélyi részekben mindig kiváló helyet foglalt el; ebből is kitetszik tehát, hogy Brassó vidéke jól és helyesen adminisztráltatott és kormányoztatott”, most pedig a kormány a főispán révén még inkább ellenőrzése alatt tudja tartani. Háromszék szintén életképes, tehát nincs szükség az összeolvasztásra.

Az örök kormánypárti Péchy a fúzió után a szabadelvű pártban folytatta tevékenységét, a nyolcvanas évektől már mint Kassa város képviselője. Úgy tűnik, Tisza Kálmán a parlamentben pénzügyi és közigazgatási törvénytervezetek általános vitájában használta őt fel mint a kormánypárt álláspontjának egyik kifejtőjét és védelmezőjét. Péchy ekkor alapozta meg lelkes mameluk hírnevét is. A „hűséges mameluk” csak egyszer mondta fel a pártfegyelmet, amikor Bosznia okkupációja nyomán néhány társával együtt időlegesen kivált a pártból. 1878-ban Péchy néhány képviselőtársával együtt ideiglenesen elhagyta a kormánypárti padsorokat, de nem érezhette túl jól magát ebben a számára szokatlan pozícióban. Ez lemérhető parlamenti aktivitásán, pontosabban ennek hiányán is. Majdnem egész ciklus alatt hallgatott. Jellemző, hogy 1879 nyarán még a Bosznia-Hercegovina közigazgatásáról szóló törvényjavaslat vitájában sem vett részt – annak ellenére, hogy éppen e kérdés kapcsán hagyta el a kormánypártot –, pedig heves vita folyt. Fontosabb kérdéseknél ezután a kormány ellen szavazott.¹¹⁶

Péchy csak akkor törte meg a hallgatást, amikor a kolozsvári egyetemet kellett megvédelmeznie. Mednyánszky Árpád képviselő ugyanis azt találta mondani, hogy „a kolozsvári egyetem inkább paródiája az egyetemnek, mint mintaképe”. Erre Péchy védelmébe vette az intézetet. Majd a költségvetési vita során külön is felszólalt az egyetem érdekében. Kezdetben hangsúlyozta: „Nincsen szándékomban élénk színekkel ecsetelni azon hazafias lelkesedést, mellyel annak idejében a tisztelt törvényhozás a kolozsvári kir. egyetem felállítását felkarolta; nincsen szándékomban bővebben fejtegetni, milyen nagy vívmánynak tekintette annak idejében a tisztelt törvényhozás, és pedig részint nemzetiségi indokoknál fogva, részint magának az erdélyi uniónak érdekében, egy az erdélyi részekben felállítandó egyetemnek biztosítását és állandósítását.”¹¹⁷ A szívhez szóló szavak ellenére azonban a kért összeget nem szavazták meg. Lehet, a kormánypárt tagjaként eredményesebben tudott volna lobbizni választókerülete érdekében.

1879 májusában éles vita bontakozott ki a parlamentben egy Erdélyt érintő közigazgatási kérdés kapcsán. Csak a szóban forgó személyi érdekek magyarázhatják a hosszas és szenvedélyes vitát egy látszólag jelentéktelen ügy kapcsán, ti. hogy mi legyen az 1876. évi közigazgatási reform által kreált új megye, Kisküküllő székhelye: Erzsébetváros vagy Dicsőszentmárton. A vitában jóformán mindenki megszólalt, akinek Erdélyhez valami köze volt. Az eredetileg a törvényben szereplő Erzsébetváros helyett végül is Dicsőszentmárton lett a székhely, amelyet

¹¹⁵ Uo. 145. ülés, 1876. jún. 2. 78–79.

¹¹⁶ Így például 1879-ben a „hitelműveletek útján fedezendő állami kiadásokról szóló törvényjavaslatot” mindössze 14 szavazattal sikerült a kormánynak vitára bocsátania. Péchy ekkor is az ellenzékkel szavazott. *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Szerk. P. Szathmáry Károly. Hiteles kiadás. Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1879. II. köt. 59. ülés, 1879. febr. 7. 406.

¹¹⁷ A továbbiakban kifejtette, hogy bár az egyetem több éve fennáll, de a kérelmezések dacára „sem nyert olyan célszerű berendezést és fejlesztést, mint amilyen szükséges, hogy ezen fontos nemzeti intézet magasztos rendeltetésének és hivatásának megfelelőhessen”. Márpedig az ilyen indokolatlan fukarkodás sokszor a befektetett tőkét is veszélyezteti. Majd ecsetelte a vegytani laboratórium tarthatatlan helyzetét, és kérte, hogy szavazzák meg az új vegytani épület költségeit. Uo. IV. köt. 91. ülés, 1879. márc. 20. 315–316.

állítólag a megye értelmiségének többsége is akart. A dolog pikantériája, hogy ez volt az egyetlen eset, amikor sor került a törvény megváltoztatására, pedig a megye főispánja Tisza Lajos, a miniszterelnök Tisza Kálmán testvére volt.¹¹⁸

A felemás helyzetet Péchy nem bírta sokáig, és végül is visszaoldalgott a kormánypárti tábor megszokott langymelegébe. Még egy utolsó szereplését ismerjük, amikor Tisza Kálmán őt használta fel Bartha Miklós újságíró nagy port felvert esete kapcsán. A neves ellenzéki újságíró ugyanis 1880 novemberében két közös hadseregbeli katonatiszt „saját lakásában megrohanván, rajta súlyos és életveszélyes sebeket ejtett”. Bartha előzőleg megírta, hogy a két tiszt „magyar kutyáknak” nevezte az önkénteseket, de igazára hivatkozva nem volt hajlandó elégtételt adni a tiszteknek, akik erre otthonában összekaszabolták az újságírókat. Az közös hadsereggel amúgy is ellenszenvező közvélemény megtorlást követelt. Tisza, hogy a dolog méregfogát kihúzza, az öreg lojális Péchyvel intéztetett magához interpellációt. Természetesen ő Tisza választát minden további nélkül elfogadta.¹¹⁹

Péchy neve néhányszor felmerült a politikai kombinációkban is: belügyminiszterként, illetve 1879-ben pénzügyminiszterként jött szóba.¹²⁰ Sőt állítólag egyszer miniszterelnökként is felmerült a neve: „Gróf Lónyay és Szlávy bukása után fölvirradhatott volna az ő miniszterelnökségére is az idő: de ő nem lépett ki tartózkodó állásából. Midőn létrejött, őszinte örömmel csatlakozott a fusióhoz.”¹²¹ Végül is további politikai szerep nem várt rá, inkább csak a Nemzeti Kaszinó egyik megbízható tagja volt, ahol a kandalló mellett „a legélvezetteljesebb modorban” mulattatta magát.

Az idős Péchy Manó és családja

Magánéletében sok csapás érte. Gyermekei közül több csecsemő korában meghalt, egyetlen fia pedig tízévesen lett egy baleset áldozata.¹²² Felesége a veszteséget soha nem heverte ki, hosszú betegeskedés után 1861-ban elhunyt. Felesége halála után nem nősült újra, bár gáláns kalandjairól több célzást is találunk. A legnagyobb port talán egy Kassán játszó fiatal színésznővel, Nagy Lujzával való kapcsolata verte fel. Az illető hölgygel 1866 nyarán Kolozsváron is megfordult, ez aztán – Lónyay Menyhért naplója szerint – a puritán Mikó Imrét arra indította, hogy Péchy Manó királyi biztosi kinevezését erre a „botrányra” való hivatkozással helytelenítse. Egyetlen lányával, Jacqueline-nel sem lehetett felhőtlen a viszonya, ez még késő öregkorában is mesélte unokáinak traumatikus élményét, amikor apja visszatérve nyugati utazásából csalódottan vette tudomásul, hogy a balesetben nem lánya, hanem fia halt meg. Jacqueline

¹¹⁸ A vitához Péchy is hozzászólt Erzsébetváros érdekében, mivel szerinte nem helyes egy törvény módosítását kérni, mielőtt az nincs végrehajtva. Ha megváltoztatják, az bő alkalmat nyújt a gyanúsításokra. Felsorolta Erzsébetváros civilizációs előnyeit is, hiszen szerinte mégsem lehet a megyeközpontot „egy volt úrbéres faluba” áthelyezni. Amúgy pedig ez az egyik ritka alkalom, amikor erdélyi helyismeretere hivatkozott, mondván, hogy ő mindezt saját tapasztalatából tudja, „mert midőn az erdélyi részekben több évekig mint k. biztos és kormányzó működni szerencsém volt, bőséges alkalmam volt magamnak mindezekről kellő tudomást szerezni”. Éppen ennek kapcsán róta fel Mocsáry Lajos – aki különben egy véleményen volt vele – Péchy egyik szerencsétlen tévedését, anomáliának tartva, hogy olyanok döntenek, akik nem ismerik a helyi viszonyokat. Péchy ugyanis arra hivatkozva, hogy ő erdélyi kormányzó volt, előadta „bona fide”, hogy a dicsőszentmártoni megyeházán 7 szoba van, közben kiderült, hogy ez a kiegyezéskori állapot volt, és épp az ő királyi biztossága alatt bővítették az épületet. Uo. VI. köt. 126. ülés, 1879. máj. 16. 216–217, 223.

¹¹⁹ Uo. XIV. köt. 297. ülés, 1880. nov. 15. 359–361.

¹²⁰ A Bolond Istók 1879 decemberében a következő rigmust közölte erről: „Csípj egy embert szógám Csernátóni, / Kire lehet pénzügyet rátóni! / Veti pányvát jó Péchy Manóra, / Hajh, az nem is hederint a szóra!”

¹²¹ *A budapesti társaság*. Bp. 1886. 384.

¹²² Nagyanyjával kocsizott ki, amikor a lovak elragadták a kocsit és a kis Gábort halálos baleset érte.

Péchy sógoráéknál, Zichy Henriknél és Meskó Irénnél nevelkedett Moson vármegyében, amíg Zichy Henrik öccse, Rudolf – Széchenyi István mostohafia – 1864-ben elvette feleségül. Hét gyermeke született, de kisebb gyermekeit már nem láthatta, mert fiatalon megvakult. Péchy Manó még megérhette, hogy egyik unokája, Zichy Eleonóra Andrássy Gyula fiához, Tivadarhoz ment feleségül (ennek halála után pedig ifj. Andrássy Gyulához). Ennek egyik lánya, Péchy Manó dédunokája, Andrássy Katinka aztán Károlyi Mihály feleségeként mint a „vörös grófnő” híresült el.

Az öreg Péchy már nem sok vizet zavart a parlamentben. Képviselősege vége felé, 1882-ben Mikszáth így jellemzett egy unalmas ülésnapot: „Egynéhány olyan képviselő volt csak jelen, aki elszántságból jár a Házba, vagy aki már annyira megszokta délelőtt itt lenni, mint az egyszerű asszony a mindennapi verést. Madarász, Hegedüs László, az öreg Péchy Manó, gróf Forgách Antal gubbaszkodtak ott.”¹²³ Mindenképpen az idős Péchy az elszánt képviselő típusává vált, aki időtöltésből van jelen: „Apró-cseprő ügyek végeztek. Tegnap dolgoknak a farka. A takarékpénztár-javaslat részletes tárgyalása sat. Az ülés azok közé tartozott, mikor még Péchy Manó is unja magát, s azt mondja, hogy de ez már nem sikk, s megy a sikk után.”¹²⁴ Öregkorára Péchyből majdhogynem vicclapi figurává vált. A vicclapok kedvelték az öreg „Manót”, víziló alakjában gyakran visszatérő alakja volt a mamelukok által uralt „nílusi mocsárnak”. Ime, hogy jellemezte Szatmári Mór az idős politikust: „Péchy Manó maga volt az elzárkózottságnak valóságos megtestesülése. Nagy fejű, hatalmas termetű ember. A közönség csak a vicclapok karikatúráiból ismerte. Jankó János mindig víziló képében rajzolta meg.”¹²⁵ Élete vége felé már nem vállalt több mandátumot, visszavonult a felsőházba, de ez már inkább amolyan csendes „elfekvő” volt számára. Szintén Mikszáth örökítette meg alakját: „Imitt-amott szemembe tűnnek ismerősek, akik az enyéim voltak valamikor. Ott könyököl fakó egykedvűségben Péchy Manó, alkalmasint itt alszik valahol a nagy Karátsonyi Guidó is.”¹²⁶

Péchy Manó 1889 nyarán halt meg Boldogkőváralján, családi kastélyában. Ekkor azonban már jó ideje egy régi korszak ittfeljött emléke volt, a politikát már más generáció, más stílus, más erkölcsök uralták. Életútja azonban jó példa arra, hogy a kiemelkedő politikusok mögött ott állnak a lojális bürokraták, akik rendszereket kiszolgálva, átívelve, ezeket tulajdonképpen működtetik.

Manó Péchy – a Model Clerk. Manó Péchy, presented in detail in this article, was the Lord Lieutenant of Transylvania in the period after the Compromise of 1867, and as such he had the duty to "conduct" the integration of Transylvania into the Habsburg Monarchy. Péchy, however, was not just a clerk, but a prototype of the conservative bureaucrat, loyal and pliant to the new political system, and in that having an important effect on shaping this period.

Péchy was born in a newly-advanced ministerial aristocratic family in Boldogkőváralja (Abaúj county). He started his political career as deputy of Abaúj County in the assembly of 1839-40. His political pragmatism und conservative commitment und loyalty eamed him promotion to the post of Lord Lieutenant-Governor for Zemplén County between 1841 und 1848.

The year 1848 was a breaking point in Péchy's career. He retired to the country und renounced any office-holding activity in the years of the neo-absolutism. Péchy returned for a short time to his previous public career in December, 1860, when he became the Lord Lieutenant of Abaúj County. In 1861, however, he retired from office until 1865. One might say that Péchy's career before 1867 is for a typical Lord Lieutenant.

After 1867 the union of Transylvanian to Hungary was re-enacted. For the transition period of the integration, Count Manó Péchy was appointed as Lord Lieutenant. One can assume that the prime minister, Count Gyula Andrássy himself, nominated him for this position.

¹²³ Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. 65. köt. Pesti Hírlap 1882. *A T. Házból*, dec. 20.

¹²⁴ Uo. 1883. jan. 19.

¹²⁵ Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Bp. 1928. 13.

¹²⁶ Mikszáth Kálmán: *Ahol az ember a bárónál kezdődik. Parlamenti karcolatok*. 70. köt. 1885.

First of all, his main duty was to put Transylvania's integration into practice und to set people's minds to ease concerning the ethnic und religious conflicts. This did not prove to be an easy task. Péchy was not familiar with the particular Transylvanian social und ethnic realities. Thus, the maneuvering between different parties und interests was difficult.

The majority of the Hungarian liberals that came into power had a strong belief in the idea of a centralized nation-state. This model, however, could not be combined with structures of Transylvanian autonomies.

The office of Lord Lieutenant gradually lost its significance after the end of the Gubernium in 1869. Then, in 1872, the government declared the union of Transylvania settled. Afterwards Péchy kept up links with Transylvania, being a Member of Parliament for Cluj from 1872 for three terms, although his connections to the Transylvanian policy became more und more slack.

The fusion in 1875 between the two main political parties, led by Ferenc Deák und István Tisza, was a turning point in Hungarian political life. A new elite was born that brought a new governing style und concept. Still, Péchy kept his ministerial attitude und loyalty to the governing elite until his death. His path of life shows clearly that behind every successful politician there are the loyal civil servants who operate the political systems by their services that span different regimes.

Plótinosz pillantása

Szemlélődés és fizikai látás

1

Theophrasztosz, az érzékelés kérdéskörének antik szakértője *De sensu et sensibilibus* című munkájában az *aiszthészisz* megvalósulásának Arisztotelész előtti elméleteit két csoportra osztotta.¹ Az elsőbe, amelynek tagjai szerint a hasonlót csupán a hasonló által ismerhetjük meg, Parmenidészt, Empedoklész és Platón sorolta, a másodikba pedig azokat, akiknél a percepció valamilyen ellentét, kontraszt eredménye, Anaxagoraszt és Hérakleitoszt.

Ami kimondottan az ókori látáselméleteket illeti, ezeknek főként az első csoport által elfogadott hasonlósági elv (*homoiosz homoió*) képezte alapját, melyet elsőként Empedoklész fogalmazott meg költői formában: „Mert földdel látjuk a földet, vízzel a vizet, / aithérral az isteni aithért, aztán tűzzel a megsemmisítő tüzet. / Szeretetet szeretettel, a viszályt meg szomorú viszályal.”² Arisztotelész megelőzően tehát a látást általában az elemek azonossága, illetve hasonlósága által magyarázzák, mely folyamat során mi magunk is hasonlóvá leszünk az érzékelthez. Továbbá a látást a tekintet aktivitása vagy legalábbis az objektummal való együttes működése jellemzi egy fény-, illetve látósugár radarszerű kibocsátásának formájában.³

Arisztotelésznél a látás elemzése a látott objektumból indul ki, hiszen az aktualitás elsődleges az érzékszerv potencialitásához képest. A szem passzivitása, amely mint érzékszerv *meszotész*, közép a megtapasztalható ellentétes minőségekhez viszonyítva, valamely közvetítő (*metaxü*) bevezetését teszi szükségessé, ami a látást aktualitásához segítheti hozzá.⁴ Ennélfogva *De sensu et sensatojában* határozottan elutasította mindazokat a régebbi elméleteket, amelyek a látás magyarázatában fénysugár kibocsátására hagyatkoznak,⁵ és emiatt nála a látó és a látott azonossága vagy hasonlósága sem feltétele többé a vizuális percepciónak. A tárgyhoz képest a lehetőség és az egyensúly állapotában lévő érzékszerv, akárcsak idáig, nála is „hasonlóbbá” válik a látás során az objektumhoz, a folyamat maga azonban többé már nem a szubjektum többé-kevésbé spontán aktivitásán múlik, hanem a köztes fény (*phósz metaxü*) aktualitásának a közreműködésén.

¹ Theophrasztosz: *De sensu et sensibilibus*. 1. Lásd Kirk, Geoffrey S.– Raven, John E.– Schofield, Malcolm: *A preszokratikus filozófusok*. Bp. 1998. 382.

² Empedoklész: *fr.* 109. Kirk–Raven–Schofield: *i. m.* 447. Arisztotelész értelmezésében (*A lélekről*. I, 404b 12–13) az érzékelés elve Empedoklésznél a lélek strukturális elemei és az érzékelt objektum közötti hasonlóságon alapulnak.

³ Vö. Empedoklész: *fr.* 84; Platón: *Timaios*. 45b sk. A szelíd fényt nyújtó tűz a nappal teste, melynek a szemünkből kiáradó tiszta tűz rokona. Kiömlőlvén a szemből, mint hasonló a hasonlóval, egyesül vele, s ha megérint valamit, továbbítja a benyomást a lélekhez.

⁴ A peripatetikus látáselméletet az aktualitásnak a potencialitással szembeni elsődlegességére vonatkozó általános metafizikai alapelv mellett (vö. *Metafizika*. IX, 8, 1049b–1050a) bizonyos empirikus megfigyelések is támogatják: a szemmel közvetlen kontaktusban lévő tárgy nem látható, ami szintén a közvetítő szükségességére utal (*A lélekről*. II, 7, 419a 11–14); míg a tüzet fényben is, sötétben is látjuk, a saját fényvel nem rendelkező tárgyakat csak fényben (uo. 23–24). A tűz ugyanis rendelkezik egy olyan erővel, mely a fényt ki nem bocsátó tárgyakból hiányzik: hogy a potenciálisan átlátszót (például a levegőt vagy a vizet) aktuálisan is átlátszóvá tegye. A potenciálisan átlátszó testek aktuális átlátszósa nem más, mint a fény maga.

⁵ Arisztotelész: *De sensu et sensato*. 437b 14–25. Hasonló kritikáját találjuk a noetikus sugaraknak a *De memoria et reminiscentiában* (425b 15–18), ahol a szerző ezen elmélet ihletforrásaként a látósugár tanát jelöli meg. Vö. Caston, Victor: *Aristotle and the Problem of Intentionality*. Philosophy and Phenomenological Research LVIII(1998). 2. 249–298. 260.

Plótinosz, aki a kozmikus szimpátia tanát vallotta, az érzéki világot olyan élőlénynek tekintti, amelynek részeit a világlélek (*psükhé tu pantosz*) hatja át, és ebből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy annak részei nem a közöttük fennálló kontaktus, hanem hasonlóságuk (*he homoiotész*) által kerülnek egymással viszonyba.⁶ Ez a gondolat azonban az érzékelés *metaxüjét* is érinti, melyet Plótinosz a kozmikus *szümpatheióra* vonatkozó elgondolásánál fogva elutasít.

A vizuális percepció problémáját, miután a IV, 4, 23-ban későbbre halasztotta annak vizsgálatát, hogy a tárgynak az érzékszervet vajon érintenie kell-e, Plótinosz *A lélekkel kapcsolatos nehézségek* (III), *avagy a látásról* (*Enneászok*, IV, 5) című értekezésében elemzi, mely egyfajta függelék a két előző, hosszabb traktátushoz. Bizonyos korábbi látásméletek kritikai tárgyalása során két fő kérdést érint: vajon a tárgy és a szem közötti közeg játszik-e valamilyen kauzális szerepet a látásban, illetve hogy a vizuális percepció vajon egy ilyen *metaxü* folyamatos módosulásának tulajdonítható-e.

A *metaxü* görög szó fogalmi használata Arisztotelésztől ered.⁷ Az antik látásméletekben ez a terminus egy a szem és az érzettárgy közötti médiumnak a látásban játszott szerepére utal. Nemcsak a közeg empirikus meglétére, amit természetesen Plótinosz sem tagad, hanem arra is, hogy ez a közeg egyszersmind az érzettárgy által befolyásolt közvetítő.

Az értekezés első sorai szerint arról kívánunk dönteni, hogy lehetsége-e látás olyan közvetítő nélkül, mint amilyen a levegő vagy más átlátszó test.⁸ Az előbbi említése Démokritosz elméletét idézi, Démokritosz ugyanis Theophrasztosz beszámolója szerint azt a nézetet vallotta, hogy a levegő bizonyos benyomást szenved el a tárgytól, melyet aztán folyamatosan továbbít a szemnek.⁹ A *diaphanesz szóma* kifejezés ezzel szemben az arisztotelészi elméletre céloz, mely ragaszkodik hozzá, hogy a szem nem közvetlenül az érzettárgytól, hanem közvetve, a *metaxü* közvetítésével szenved hatást.¹⁰ Arisztotelésznél a szín közvetítése az átlátszó közegben mintegy pillanatnyi változás eredménye, Plótinosz ellenben olyan elméletet bírál, miszerint a levegőben hátrahagyott nyom később fokozatosan terjed tovább.¹¹ Feltételezhető emiatt, hogy értekezése során Plótinosz valamely doxográfiai forrást követ, talán Aetiosz szövegét, akinek leírásában Theophrasztosz tanítványa, Sztratón és az ő követője, Arisztarkhosz nézetei meglehetősen közel állnak ahhoz, amire utal,¹² lehetséges azonban az is, hogy Arisztotelész lélekfilozófiai értekezésére Aphrodisziaszi Alexandrosz kommentárján keresztül reflektál. Tény, hogy a *metaxü* szükségességére vonatkozó elgondolás a peripatetikus eszmekörhöz tartozik.

Plótinosz három fő ellenérve a következő.¹³ Ha a vizuális percepció a szem és az érzettárgy közötti közvetítő folyamatos módosulása által valósulna meg, nem a tárgyakat magukat, hanem csak az érzékszervvel közvetlen kontaktusba került levegőt láthatnánk, hasonlóan ahhoz, aho-

⁶ Plótinosz: *Enneászok*. IV, 4, 32.

⁷ Arisztotelész: *A lélekről*. II, 7, 419a 20; II, 9, 421b 9; III, 12, 434b 28; III, 13, 435b 16. Ugyanennek a kifejezésnek a használata (például a *Metafizika*. I, 6, 987b-ben) bizonyos, az ideák és az érzékelhető dolgok (*ta aisztheta*) között elhelyezkedő entitások megnevezésére (mint amilyenek a matematika és a geometria tárgyai) jelen összefüggésben kevésbé mérvadó.

⁸ Plótinosz: *i. m.* IV, 5, 1, 1–4.

⁹ Ebben a folyamatban azonban a szem is viszonylag aktív. Theophrasztosz: *i. m.* 50. Lásd Kirk–Raven–Schofield: *i. m.* 604.

¹⁰ Arisztotelész: *i. m.* II, 7, 419a 17–21.

¹¹ Vö. Emilsson, Eyjólfur Kjalar: *Plotinus on Sense-Perception. A Philosophical Study*. Cambridge 1988. 40.

¹² Aetiosz: *De placitis philosophorum*. IV, 13, 7–8.

¹³ Plótinosz: *i. m.* IV, 5, 2–3.

gyan a tűz melegét is az általa felmelegített, bőrünket érintő levegővel kontaktusba kerülve érezzük. Ez a magyarázat a látást egy a tapintással analóg jelenséggé tenné, amittől azonban nyilván különbözik. Továbbá a peripatetikus elmélet segítségével nem tudjuk magyarázni, hogyan láthatunk például távoli fényeket a sötétben, anélkül hogy ez esetben az állítólag elengedhetetlen közvetítő meg lenne világítva. Végül, ha az érzettárgy mechanikusan továbbít valamilyen anyagi természetű módosulást a levegőben, ennek a lenyomatnak ugyanakkorának kellene lennie, mint a tárgynak, ahonnan ered. Csakhogy a benyomás ama része, mely a szemet érinti, nem lehet nagyobb, mint maga a szem. Ezért ez az elmélet nem képes számot adni róla, hogyan láthatunk a szemünk nagyságát meghaladó tárgyakat egészsként.

A szem belső fénye és a külső fény viszonyának a kapcsán Plótinosz két olyan főbb elméletet említ, mely jelentőséget tulajdonít a köztes fénynek (*phósz metaxü*).¹⁴

Az első szerint a *pszükhé* a közvetítő fényt egyfajta közlekedőeszközként használja, hogy a tárgyhoz kijusson. Ezáltal a külső fény áttelekesültté (*empszükhon*) válik, mint amilyen a szem belső fénye is, mely esetben a vizuális percepció valójában nem is közvetítő által valósul meg, mert semmi sem kerül az érzékszerv és a tárgy közé, hanem inkább a tapintás analogonjává lesz. Egyszerűsöd ez az elmélet az értekezésben a legrészletesebben kifejtett, mert a szerző rákérdez, hogy egyáltalán miért kellene azt feltételeznünk, hogy a léleknek szükséges ily módon önmagán kívülre kerülni. Két alternatívát vet fel: mert van valamilyen test (valószínűleg levegő), mely a térintervallumban akadályként viselkedik a látásnak (*szóma en tó diasztémati*), vagy egyszerűen csak azért, mert létezik térintervallum (*diasztéma*).

Előbbi esetben azt kellene feltételeznünk, hogy csak akkor láthatnánk, ha ezt az akadályt eltávolítottuk. Utóbbiban pedig, hogy a tárgy egészen passzív, amit azonban Plótinosz sem fogad el. Általában véve ha egy hatni tudó objektumunk és hatást elszenvedni képes érzékszervünk van, egyáltalán miért kellene még közvetítőket tétélezni? Ez az állítólagos „közvetítő” csak akadályt jelentene. Ezekhez a megfontolásokhoz hozzátehetjük azt is, hogy a Nap, a csillagok vagy egy éjszakai tűz fényét néha sötétben is meglátjuk, mielőtt még a minket körülvevő levegőt megvilágították volna, vagyis az észlelés olyankor történik meg, amikor az, aminek a peripatetikus tanítás szerint egyesülnie kellene az érzékszervvel, még csak nem is érintette.

Ha ellenben a *phósz metaxü*t csupán a szem és a tárgy közötti térintervallum létezése miatt vezetjük be, a tárgyat a folyamaton belül passzívnak tekintjük. Márpedig, mondja Plótinosz, a tapintás érzéke (mely a megcáfolandó elmélet alapján a látás analógiája lehetne) nemcsak arról tudósít minket, hogy egy tárgy közel van, hanem más érzéki minőségeit is továbbítja, úgyhogy azt feltételezhetnénk, hogy ha nem jönne közbe akadály, ez az érzékünk távolságilag is működne. Más szóval talán úgy tűnik, hogy a pusztán ellenállás teljesen passzív „viselkedésmódja” a tárgynak, de mivel a tapintás érzéke által más minőségeket, például hideget vagy meleget is észlelünk, és ez utóbbiak észlelése csak ellenállás által nem magyarázható, a megtapintott tárgynak valamilyen értelemben aktívnak kell lennie.

A *phósz metaxü*t működtető második elmélet szerint a *pszükhé* a szemben marad, és a közvetítő fényt egyfajta pálcaként (*hószper baktériasz*) használja, hogy az érzettárgyat megérintse vele, mely esetben az észlelés erőszakos, a dolog ellenállásán alapuló tevékenység volna. Ezt az elméletet Plótinosz úgy cáfolja, hogy ha a látás ilyen közvetett érintésféle lenne, ezeket a tárgyakat már előzőleg közvetítő nélkül is észlelnünk kellett volna, mert így csupán olyan közvetett tudomást nyernénk róluk, mint amilyet az emlékezet és diszkurzív gondolkodás szolgáltat.

¹⁴ Uo. IV, 5, 4.

A köztes fény elméletének ez a második verziója, a bot-hasonlat,¹⁵ miszerint a lélek az ér-zékszervben marad, és a fényt eszközként használja, hogy „megérintse” a tárgyat, sztoikus eredetű. Gordon H. Clark szerint ez az eszközként használt látósugár Plótinosz saját megoldásának legalábbis egyik összetevője,¹⁶ a szerző valójában azonban a *szümpatheian* alapuló sztoikus magyarázatot Platón *Timaiosz*ának látósugarával egyezteteti össze. Ebben a dialógusában Platón feltételezte, hogy a szem fényt bocsát ki, mely a vele egynemű nappali fényvel egybeolvad, s ha így valamely tárgynak vagy egy tárgy által sugárzott fénynek ütközik, jön létre a látás. Argumentációjának eszmetörténeti kontextusa ez esetben a következő volna: „Az újabb keletű filozófusok uralkodó materializmusa fizikai közeget követelt a látás számára, amely testet általában a levegővel azonosítottak. Az epikureusok és a sztoikusok az észlelés folyamatában egyaránt fontos szerepet tulajdonítottak ennek. Ennélfogva, habár Plótinosz a közeg ellen érvel, nem tagadja a fény szerepét, hanem a látás valamely, levegőhöz hasonló fizikai médium általi mechanikus létrejöttét valló nézeteket támadja. A fény azonban közömbös, avagy nem mechanikus közeg.”¹⁷

Közelebbről vizsgálva Plótinosz tényleg vall olyasmit, hogy a szem látósugarat bocsát ki az érzettárgy irányába.¹⁸ Ennek empirikus bizonyítéka gyanánt azt is említi, hogy egyes állatok szeme a sötétben világít. A szem belső fényének létét bizonyítja, hogy az éj sötétjében néha kiléphet onnan. Saját megoldásában azonban a bot-hasonlatra hagyatkozó sztoikus elméletet jelentősen módosítani fogja, szintézist valósítva meg közte és a platóni között.

Fő érve, mellyel a szigorúan értelmezett sztoikus felfogást elutasítja, nem más, mint hogy az észlelést erőszakos (*biaion*) aktussá teszi. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy az állítólag pálcahasználat segítségével nyert ismeretekhez valójában az emlékezet és a következtetés (*mnémé kai szüllogiszmo*) által jutunk. A tárgy újrafelismerése azon esetekben, mikor a vizuális percepció nem működik zavartalanul, mindig egy előzetes közvetlen észlelésen alapul, mely lehetőséget ad rá, hogy bizonyos érzéki minőségeire emlékeink és a bothasználat által szolgáltatott információk „szüllogisztikus” kombinációja útján következtessünk. Már ezen a ponton nyilvánvaló tehát, hogy a látástapasztalat Plótinosz számára az objektummal való közvetlen találkozást feltételez.

Az élő organizmus egymással nem szomszédos részei közötti oksági összefüggéseket, például a betegségnek egyikről a másikra való olyan áttételeit, melyek a közbeeső részeket érintetlenül hagyják, a sztoikusok a panteista módon mindenütt és sehol sem (*udamu kai pantakhu*) jelen lévőnek elgondolt *pneuma* segítségével magyarázták. Mivel a levegőnek és a tűznek ez a keveréke a szervezet egészében jelen van,¹⁹ méghozzá a feszültség (*tonosz*) valamely fokán, mely állandó, a testen keresztül-kasul haladó hullámmozgást eredményez benne, testünkre mint egészre olyasmi is hathat, ami csupán egyik részét érintette. Így például a pneumatikus apparátusnak köszönhetően továbbbíódnak az észleleti állapotok.

Ez a bármely egész részei közötti szimpátia (ami etimológiailag valamilyen hatás közös elszenvetését jelöli) azonban nem korlátozódik a szó köznapi értelmében vett élőlényekre. A kozmosz egységének és elevenségének a görög filozófiában kezdettől fogva jelen lévő gondolata lehetővé tette a sztoikusok számára, hogy szimpátiaelvüket kiterjesszék a mindenség egé-

¹⁵ Vö. Galénosz: *De placitis Hippocratis et Platonis*. VII, 7, 20; Aetiosz: *i. m.* IV, 15, 3; Aurelius Augustinus: *De quantitate animae*. XXIII, 43.

¹⁶ Vö. Clark, Gordon H.: *Plotinus' Theory of Sensation*. *The Philosophical Review* LI(1942). 4. 357–382. 365. sk.

¹⁷ Clark, Gordon H.: *i. m.* 366.

¹⁸ A legmeggyőzőbb szöveghely erre Plótinosz: *i. m.* V, 7, 23–25.

¹⁹ *Stoicorum veterum fragmenta*. II, 773–789.

szére. Az egyetemes *szümpatheia* elvének Plótinosz általi elfogadását az *Enneászok* számos szöveghelye igazolja,²⁰ amihez hozzátehetnénk Porphüriosz testimoniumát bizonyos sztoikus tanok Plótinoszra gyakorolt hatásáról.²¹ Ez képezi nála az asztrológia és a mágia elismerésének elméleti alapját is,²² melyek egyaránt szimpatetikus erőkön, egyrészt azok működésmódjának a kiismerésén, másrészt manipulációján alapulnak. Olyan „tudományos” technikák ezek, amelyekben nincsen semmi természetfölötti vagy természetellenes, mert kizárólag a dolgok közötti immanens kapcsolatokon alapulnak.²³

A sztoikus befolyásnak a kapcsán, amellyel összhangban Plótinosz a kozmoszt *pneuma* által átjárt eleven élőlénynek, *zóon*nak tekinti, felfigyelhetünk arra, hogy majdnem minden olyan összefüggésben, amelyben két jelenség vagy dolog között a viszony közvetlen, mechanikus oksági kapcsolatok által nem magyarázható, a szerző a *szümpatheia* princípiumának megnyilvánulására hivatkozik. A szimpatetikus egység két összetevője, esetünkben a szem és a látott tárgy között a viszony így anélkül is létrejöhet, hogy azok a közbeeső részek, amelyek egymástól elválasztják őket, hatást gyakoroljanak, szenvedjenek, vagy másféleképpen közbelépjenek a viszonyba. A sztoikus Poszeidóniosz szimpátiatanának köszönzése tehát alighanem a legfőbb elméleti indok, amelyből kifolyólag Plótinosz állásfoglalása a peripatetikusnak a közvetítő (*metaxü*) által megvalósított kontaktus (*haphé*) szükségessége terén ellentmond.

Ez a szimpátia, mely a látást létrehozza, nemcsak a viszony két tényezője közötti hasonlóságnak, hanem a kozmosz egységének is köszönhető. A szimpátia viszony kettős feltételét Plótinosz egy hipotetikus ellenvetés cáfolatában tárgyalja.²⁴ Eszerint ha a mi világunk mellett másik is létezne, de nem feltételezhetnénk a két kozmikus rendszert átfogó egységet, mégis képesek volnánk annak saját kozmoszukhoz hasonlóan strukturált részeit, például egy színfoltot észlelni, vagyis a szimpátia csupán hasonlóságon alapul. Plótinosz ennek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy ellentmondás volna azt feltételezni: két dolog egymáshoz hasonló lehet, anélkül hogy egyazon organikus egységhez tartozzék. A vizuális percepcióhoz szükséges szimpátia a két rész hasonlóságának köszönhetően valósul meg, ezek azonban sohasem lehetnek egymáshoz hasonlóak, hacsak már előzőleg nem alakította őket ilyenné egyazon egységesítő elv, világlélek, mely a részeket kozmikus organizmusban egyesíti.

Ugyanakkor a látás szimpátiaelméletében a hasonlót a hasonló által preszókratikus tétel is megőrződik, amennyiben Platón nyomán Plótinosz több ízben is feltételezi bizonyos eleven fény jelenlétét a szemben,²⁵ amit szerinte még látni is lehet, ha a csukott szemünkre nyomást gyakorolunk az ujjainkkal. Saját megoldása, miszerint a látás a szem belső, tevékeny tüze, és a külső fény hasonlóságán múlik, az empedoklészi, illetve platóni álláspont sztoicizáló változatként értelmezhető, mely a közvetítő bevezetését feleslegessé teszi.

²⁰ Lásd ehhez Theiler, Willy: *Plotin zwischen Plato und Stoa. = Les sources de Plotin.* Vandoeuvres–Genève 1960. 63–103. 83. Cornelia de Vogel a következőképpen összegzi a Plótinosz-kutatásnak a sztoikus hatással kapcsolatos álláspontját: „Werner Jaeger és Karl Reinhardt egyaránt felfigyeltek rá, hogy Plótinoszra Poszeidóniosz kozmikus szimpátiatana mély hatással volt. Mások tagadni próbálták ezt a befolyást. Mármost, ezen a ponton Theiler érvelése döntő: nem férhet kétség Poszeidóniosz Plótinoszra és más, későbbi újplatonikusokra (Prokloszra, Philoponoszra, Szimplikioszra és Damaskioszra) és sztoikusokra (Senecára, Epiktétoszra és mindenekelőtt Marcus Aureliusra *koinónia*-elvének formájában) gyakorolt hatásához.” Vogel, Cornelia J.: *On the Neoplatonic Character of Platonism and the Platonic Character of Neoplatonism.* Mind LXII(1953). 245. 43–64. 63. sk.

²¹ Porphüriosz: *Vita Plotini.* 14.

²² A determinista asztrológusok elleni támadása ellenére az asztrológikus divináció (*mantiké*) lehetőségét Plótinosz az *Enneászok*. II, 3, 7-ben elismeri.

²³ Persze a filozófus, aki a szemlélődést előnyben részesíti a cselekvéssel szemben, felette áll ezeknek a *szümpatheia*n alapuló praktikáknak. Vö. Plótinosz: uo. IV, 4, 40–44.

²⁴ Plótinosz: uo. IV, 5, 8.

²⁵ Vö. Plótinosz: uo. I, 6, 9, 31; II, 4, 5, 10; IV, 5, 7, 24; V, 5, 7, 22–30; VI, 7, 1, 2.

Az antik látásemelések terén összességében két különböző, de egymástól korántsem mindig szigorúan elhatárolt alapállást azonosíthatunk: egyrészt a mechanisztikus, mely az észlelés szubjektumának passzivitását feltételezi, másrészt a „radarelmélet”, mely az észlelő aktív mivoltát hangsúlyozza. Elhatárolásuk kritériuma a közvetítő szükségességének elfogadása vagy elutasítása. Ennek alapján az arisztotelészi álláspont inkább az előbbihez, a platóni pedig inkább az utóbbihoz közelít.

Hogy Arisztotelészt, aki ragaszkodott a közvetítőhöz, cáfolhassa, Plótinosz kénytelen olyan elméletet keresni, mely a kapcsolatot ennek kizárásával is biztosítani képes, és erre az egyetemes szimpátia sztoikus tanában akad rá. Eszerint a pillantás intenzitása és valamely médium jelenléte egymással éppen fordítottan arányos.

Am a szimpátiaelv alkalmazása mellett talán nem egészen következetesen Platónhoz is hűséges kíván maradni, akinek *Timaios*zában azt olvasta, hogy a szem fénysugarat bocsát ki. Így amellet, hogy a látás Plótinosz számára részben a kozmikus szimpátia megnyilvánulása, megalapozódik itt másvalami is: nem kevesebb, mint a *spontán szubjektivitás*, a (velünk egyébként rokon természetű) dolgokhoz és világhoz való nem puszán befogadó, hanem aktív viszony, amennyiben a fény szó szerint kilövell a szemből, vagyis a tekintet projekciója.

2

A szemlélődés (*theoria*) a klasszikus görög filozófián belül általában kitüntetett státust élvezett, s az értelmi tevékenységre utaló leírások, ahogyan egyébként a magyar nyelvben is, csak úgy hemzsegték a vizuális metaforáktól („lelki szemek”, az „értelem fénye” stb).²⁶ Arisztotelész *Metafizikája* a létező első elveinek keresésére irányuló öncélú törekvésünket a fizikai látás által okozott élvezettel példázza. Minden embernek természete, hogy törekszik a tudásra, aminek bizonyítéka érzékeink értékelése; „az ember ugyanis hasznavehetőségükre való tekintet nélkül becsüli őket, elsősorban a látás érzékét”.²⁷ Plótinosz azonban még ezt is tetézni fogja, amennyiben egyrészt az összes többi, gyakorlati és létrehozó lelki képességet erre a kontemplációra vezet vissza, másrészt a szemlélődés a végesből való kilépés lehetőségét szolgáltatja majd az egyéni lélek számára egészen odáig menően, ahol a tekintet önmaga tárgyává lesz. Feltételezhetően emiatt is szentel figyelmet *A látásról* szóló fejtegetésében (*Enneászok*. IV, 5) a testi értelemben vett vizuális percepciónak, mert a látás tanulmányozása járul hozzá leginkább az intelligibilis világ és az érzéki hozzá fűződő viszonyának a megértéséhez.²⁸ Plótinosz látás iránti érdeklődése nemcsak azzal magyarázható, hogy annak élessége és közvetlensége illusztrálhatja a legjobban az értelem működését, a *noésziszt*, hanem azzal is, hogy a hiposztázisok kölcsönös viszonyának egyik elve, melyek közül mindegyik a nála magasabb rendű szemlélvén jön létre. Kettős funkcióval rendelkezik tehát: egy pszüchagógikussal (a kontempláció mint a lelket eredetéhez visszavezető aktivitás) és egy kozmológiaival (az érzéki világ, sőt a hiposztázisok közötti kapcsolat részben szintén a szemlélődés által valósul meg.)

A látás kitüntetettsége már *A szépről* írott értekezésének (*Enneászok*. I, 6) első mondatából kiviláglik: *to kalon eszti en opszei pleiszton* („a szép leginkább a látásban található meg”). A visszatérés kiindulópontját az említett szövegben az érzéki szépség képezi kettős, auditív és

²⁶ Lásd Jonas, Hans: *The Nobility of Sight. A Study in the Phenomenology of the Senses*. Philosophy and Phenomenological Research 1954(XIV). 4. 507–519. Hosszabb idézetek helyett a továbbiakban nagyrészt Plótinosz modern értelmezőire fogok hagyatkozni, akiknél a tárgyalt szöveghegyek megtalálhatók.

²⁷ Arisztotelész: *Metafizika*. I, 1.

²⁸ Blumenthal, Henry J.: *Plotinus' Psychology. His Doctrines of the Embodied Soul*. The Hague 1971. 67. sk.

vizuális megnyilvánulási formájában. Ugyanakkor Plótinosz egyértelmű rangsort állapít meg a két érzék között, és az elsőbbséget kimondottan a szemnek tulajdonítja. Ismét Platón hatását érhetjük itt tetten, aki a *Phaidroszban* a szépet a „legszenbetűnőbbnek” (*ekphanesztaton*) nevezte, a szemet pedig összes érzékszerveink közül a legélesebbnek.²⁹ Ami a kétfajta szemlélődés, az érzéki és a szellemi közötti összefüggést illeti, Plótinosz folytonosságukat hangsúlyozza.³⁰ Az értelmileg felfogható kontemplációja az érzéki látástól csupán intenzitásában, fokozatilag tér el: az átmenet nem a kiindulópont, az érzéki szemlélet feladása, hanem elmélyítése által valósul meg. Így a „két világ” végül is azonos, habár a pillantás erejének különböző szintjein helyezkedik el: az értelmileg felfogható kozmosz nem elkülönült szféra, hanem a dolgok belső arca, mely akkor fénylik fel, ha a szemlélődést gátló anyag homályától lemeztelenítjük; ehhez azonban csak a tárgyának az érzéki látás számára bármikor hozzáférhető oldalán keresztül juthatunk el. Megtanulni valóban szemlélni az érzéki világot a testi szemnek szellemi látással való meghosszabbítását feltételezi.³¹ Plótinosz nyomán ezt az anyagon áthatoló pillantást a szeme élességéről híres, a föld gyomráig ellátó argonautáról Lünkeosz pillantásának nevezhetnénk. A platóni ideák világa ebben a megközelítésben nem lesz más, mint az anyagiságától elvonatkoztatott érzéki. A gnosztikus tévedés, a testi természet iránt táplált gyűlölet, melyet Plótinosz a testnek a lélek akadályozását felrovó Platón egyoldalú recepciójára vezet vissza, éppen abban áll, hogy a szemlélő képtelen a benne rejlő szépséget meglátni, félrevonva az anyagi leplet.³²

Az egyéni lélek *hübrisze*, mellyel felhagy a tiszta szellemi életre jellemző kontemplációval, hogy testet öltson, szintén a szemlélődés hatalmával, a tekintet kisiklásával magyarázható. Ilyenkor a lelkek úgymond Dionüszosz tükrében pillantják meg képmásukat alant, és alászállnak, hogy vele egyesüljenek, vonzódván az anyagi visszfényhez, melyet létrehozta, ahelyett hogy a „legszenbetűnőbbet”, a *Nuszt* szemlélnék.³³ Az öntételező lélek ugyanis realitás nélküli képet hoz létre önmaga alatt, melyet aztán céljának tekint, és bálványoz.³⁴ A lélekszárnyak elvesztése és a zuhanás, amelyről Platón beszél, Plótinosz számára a pillantás irányváltását jelenti, melynek során a szemlélődő *pszükhé* figyelmét az a visszasugárzás kelti fel, amit ő maga hoz létre mindazokon a dolgokon, amelyeket megvilágít.³⁵ Valódi feladatától, a test szenvedélymentes megelevenítésétől, amit csupán az intelligibilist szemlélve gyakorolhat, itt egy másodrangú kontemplatív aktus vonja el, mely az anyag negativitásának közegébe taszítja, és a visszfényként létrejött testiséghez köti. A legerősebb kötelék a lélek számára mindenestre a *tekintet* marad. Alacsonyabb rendű képességei, köztük a fizikai látással, az eredeti noetikus kontemplációból származnak: valójában a látás az, ami a szemlélődésből ered, és nem fordítva.

Plótinosz szerint ugyanis a lélek igazi természete szerint nem egy a valóság struktúrájában rögzített helyet elfoglaló entitás,³⁶ hanem olyan vándor, aki aszerint változtat helyet, amit szemlél. Az életformák változatossága is, melyeket élhetünk, úgy magyarázható, hogy a *pszükhé* azzá válik, amit tesz, pontosabban azzá, amire tekint.³⁷ Ez az élénk, csapongó pillantás mégsem adhatja fel soha teljesen a *Nuszhoz* való kötődéseit. Egy részünk a szemlélődés által

²⁹ Platón: *Phaidrosz*. 250d. Vö. Plotino: *Sul bello (Enneade I, 6)*. Introduzione, traduzione e commento a cura di Davide Susannetti. Padova 1995. 79. kommentárjával.

³⁰ Bréhier, Émile: *Filosofia lui Plotin*. Timișoara 2000. 13.

³¹ Hadot, Pierre: *Plotin sau simplitatea privirii*. Iași 1998. 70.

³² Plótinosz: *Enneászok*. II, 9, 17.

³³ Vö. Plótinosz: *i. m.*. IV, 3, 12.

³⁴ Brun, Jean: *Neoplatonismul*. Buc. 2000. 66.

³⁵ Plótinosz: *i. m.*. IV, 3, 17.

³⁶ Vö. O’Meara, Dominic J.: *Plotinus. An Introduction to the Enneads*. Oxford 1996. 102.

³⁷ Plótinosz: *i. m.*. III, 4.

mindig rajta függ: ez képezi a hétköznapi tudat állandó „transzcendentális” hátterét. Folytatván az arisztotelészi hagyományt is, mely leszögezi, hogy az ember számára a legfőbb jó, az *eudaimonia* az istenségéhez hasonlóan a szemlélődő, teoretikus életvitelben áll,³⁸ Plótinosz az egyéni lélek alapvetően dinamikus jellegét arra alapozza, hogy az nem annyira valamilyen stabil szubsztancia, mint inkább egyfajta, éspedig kontemplatív aktivitás, amely végső soron az Egyre irányul. Odüsszeiája végén a jelenlétre halasztódása által utaló diszkurzivitás helyet ad a látó és a látvány egységének a pillantás közvetlenségében. A kontemplatív aktus intencionalitása az Egyhez való visszatérés során nem marad állandó. Míg az anyagtalán formák szemlélésére irányuló lendület a zavaros, tompa látástól egy minél világosabb és tisztább pillantás felé mutat, az Egy tökéletes egységének felfogása a noetikus tárgyak elkülönített látásmódjának elhagyását feltételezi. Saját végcélját így a szemlélődés a legszembetűnőbb meghaladása által éri el. Az első fajta szellemi pillantás, a *Nuszt* megcélzó még egy józan öntudatnál lévő (*emphronosz*), a második, a *Henre* irányuló ellenben már egy szerelmes (*erón*), nektártól megrészegetett (*aphrón*, *methüszosz*) értelem sajátja.³⁹ Ahogyan a közvetítő szükségességét Plótinosz már a fizikai látás kapcsán tagadja a szem aktív fényére és a tárggyal való szimpatetikus viszonyára utalva, a körülhatárolt formák szemlélése a szellemi látás esetében is helyet ad az egyesülés közvetlenségének.

Összevethető ez a felfogás Arisztotelésznek a *nusz khórisztosz*ról, az aktív értelemről (*intellectus agens*) alkotott fogalmával, mely a lélek legmagasabb rendű, különválasztható és személytelen részére vonatkozik; annak ellenére, hogy a fizikai látás közvetítő általi megvalósulása kapcsán Plótinosz éppen arisztotelészi fogantatású elméletet bírál. Mikor az istenség kontemplatív tevékenységét végezzük, a *theória* által hozzá hasonlóan meghaladjuk a közön-séges érzéki és diszkurzív ismereteket. A megismerés mint szubjektum és objektum egyesülésére törekvő folyamat eszméje már a „racionalista” Arisztotelésznél megtalálható két olyan tan formájában, melyek Plótinosz „keletiesnek” mondott énfogalmával rokoníthatóak:⁴⁰ létezik egy aktív, egyetemes értelem,⁴¹ mely azzá válik, amit kontemplál, „mert ő maga lesz a gondolat tárgya abban, ahogyan megragadja és elgondolja a tárgyat, s így azonos lesz az ész és a gondolatban megragadott tárgy”.⁴²

A regresszus lehetőségének tekintett szemlélődés a hiposztázisok kibontakozásában is működik egészen addig, amíg eljut leggyengébb fokára, az érzéki természethez, mely határeset. Mint rendezőelv a Lélek ezt a funkcióját egy örökkévaló rend szemlélése által gyakorolja, de nemcsak a dolgok igazgatása, hanem a *phüszisz* létrehozó tevékenysége is a kontempláció előzetességén alapul. A szemlélő szemlélnivalót hoz létre (*to theórun theóréma poiei*), fogalmaz Plótinosz, ahogyan a geometerek is szemlélődve alkotják meg a mértani formákat.⁴³ Az érzéki világ ennél fogva az anyagban visszatükröződő törvények és elvek előzetes kontemplációjának eredménye, az anyag maga pedig a látás privációja, árnyék. Plótinosznál a cselekvés egyébként is a szemlélődésnek rendelődik alá mint eszköze, mellékterméke vagy pótléka; az *energeia* azonos a kontemplációval, annak aspektusa vagy szükségszerű következménye.⁴⁴ Bármely valódi létező, állítja, kontempláció eredménye, s a szemlélődők produktumai maguk is szem-

³⁸ Lásd Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. X, 7–8.

³⁹ Plótinosz: *i. m.* VI, 7, 35.

⁴⁰ Armstrong, A. Hilary: *The Architecture of the Intelligible Universe in the Philosophy of Plotinus. An Analytical and Historical Study*. Amsterdam 1967. 39.

⁴¹ Arisztotelész: *A lélekről*. III, 4. sk.

⁴² Vö. Arisztotelész: *Metafizika*. XII, 7, 1072b.

⁴³ Plótinosz: *i. m.* III, 8, 4.

⁴⁴ Jean Trouillard: *La purification plotinienne*. Paris 1955. 40.

lélnivalók, amely viszonyok által a kontemplációk láncolata alakul ki, és ennek mindegyik szeme egyszerre szemlélő és szemlélt.⁴⁵ Ha ugyanis a lélek gyengeségéből kifolyólag már nem látja tisztán az általa szemlélt tárgyat, elégedetlenségében a cselekvés felé fordul, hogy testi szemekkel nézze azt, amit elméjével nem képes, s ha bármit létrehozna, az emberek általában véve is azért teszik, mert látni szeretnék.⁴⁶ Ugyanígy jár el a természet, mely a Lélek kontemplatív tevékenységének gyenge változata, a szemlélődő tudat elszunnyadt állapota, álma.

A szemlélődő *phüszisz* eszméjének bevezetésével Plótinosz jelentősen eltávolodik Arisztotelésztől, akinél a természet az érzéki világ immanens mozgásával, és a szemlélődés lehetősége csupán az emberi lélek magasabb fokozatain bukkan fel.⁴⁷ Emellett éppen szemlélődő természeténél fogva nem gondolható el az újplatonistáknál a lélek peripatetikus modorban mindegyik előtt immanensként. Az anyagi szinten gyakorolt tevékenység Plótinosznál nem az elsődleges és alapul szolgáló, hanem csak következmény. A voltaképpeni, szemlélődő lélek anyaggal szembeni folyamatos transzcendenciája összhangban van a szintén korántsem arisztotelészi korolláriummal, miszerint sohasem valósul meg anyag és forma közt teljes egyesülés a dologban. Az összetett létező (*to szüinolon*) komponensei nem egyenrangú felekként járulnak egymáshoz: a formális összetevő kívülről helyezkedik az anyagi fölé. Plótinosznak ezáltal sikerül átmentenie a platóni lélek függetlenségét és fölényét a Sztageirai kritikája ellenére, aki a test immanens formájának, aktusának tekinti. Márpedig nála mindegyik hiposztázis mint *hülé*, vagyis anyagként viselkedik, és kontemplatív erősszal viseltetik eredete iránt, amelyből nem annyira mint potencialitásból bontakozik ki, hanem a saját, tökéletlenebb aktualitását annak egyszerűbb és egységesebb aktusát szemlélve valósítja meg.

The Glance of Plotinus. Contemplation and Physical Sight. Our commentary on the Plotinian tractate *On Sight* presents it as a critique of Aristotle's position concerning visual perception. Physical sight is shown to be only a particular case of the universal sympathy which, according to the Stoic doctrine borrowed by the author, binds together the cosmos, and, therefore, in no need of an intermediary between the eye and the object. But, in addition to Stoic sympathy, Plato's theory of the visual ray from the *Timaeus* is also adopted, which contributes to a unique activist view on the perceiving subject. On the basis of these empirical speculations the analysis proceeds towards an interpretation of the whole of the Neoplatonic system as a metaphysics of contemplation in the framework of which the mutual relationships between the hierarchical hypostases, as well as the individual soul's journey back to the One is explained in terms of theoretical activity.

⁴⁵ Santa Cruz de Prunes, María Isabel: *La genèse du monde sensible dans la philosophie de Plotin*. Paris 1979. 13. Trouillard és Santa Cruz értelmezéseit idézi Laurent, Jérôme: *Les fondements de la nature dans la pensée de Plotin. Procession et participation*. Paris 1992. 90.

⁴⁶ Plótinosz: uo.

⁴⁷ Armstrong, A. Hilary: *i. m.* 94.

Szöveg és tapasztalat határán

Adrian Marino hermeneutikájáról

A hermeneutika szükségessége

Adrian Marino a nyolcvanas években két átfogó, monografikus igényű tanulmányt szentelt a hermeneutika problémakörének. Az 1980-ban megjelentetett *Hermeneutica lui Mircea Eliade* című könyvét néhány évvel később, 1987-ben egy másik mű, a *Hermeneutica ideii de literatură* követte.¹ A két mű és a hozzájuk csatlakozó előtanulmányok megírásával a szerző egy nagy horderejű kísérletre vállalkozott: a hermeneutikai szemlélet bevezetésére és meghonosítására a román irodalomtudományban, tágabban a román szellemi kultúrában.

Marino, Constantin Noica-ra hivatkozva – Noica észrevételeivel, reflexióival egyetértésben –, úgy véli, hogy Mircea Eliade vallástörténeti és vallásantropológiai műveiben a modernitás uralkodó episztemológiai szemléletmódjától eltérő, másfajta szellemi hagyomány kel életre: a *hermeneutikai* hagyomány, amely egészében véve a román kultúra örökségétől és szellemiségétől nem idegen. Ezért az Eliade hermeneutikai teljesítményével való foglalkozás a román kultúra szellemi horizontjában nem egyfajta külsődleges viszonyulást feltételez, hanem egy olyan *hermeneutikai szituáció*ba való behelyezkedést, amelyben az Eliade-féle vallástörténeti vizsgálódások és a „román hermeneutikai hagyomány” kölcsönösen egymásra nyíló horizontjaiban egy egységes értelem-történeti folyamat bontakozhat ki.²

Ez az elgondolás beleilleszkedik a román vezetők értelmiségnek abba a 19. század második felében programszerűvé vált és a 20. század kritikus időszakában újból és újból felerősödő emancipatorikus törekvésébe, amely a román kultúra provincializmusának a megszüntetésére, az egyetemes szellemi körforgásba való bekapcsolására irányult. Marino számára ez a törekvés az irodalomkritikai gondolkodás elméleti horizontjainak és módszertani alapjainak az újragondolásával társul.³ Úgy látja, hogy a pozitívizmus ellensúlyozásának szükségessége egy másfajta szövegelemzési, kritikai és értelmezési módszer bevezetését igényli. Ennek megvalósításához kínálózó újszerű szemléleti keretként merül fel a M. Eliade hermeneutikájára irányuló rekonstrukció szükséglete, mivel ez a román kritikai gondolkodás és kultúra „deprovincializálása” folyamatában egy „második” román „kritikai rendszer”-ként tétélezhető, amely alkalmasnak bizonyulhat egy „román hermeneutikai tradíció” megalapozására.⁴ Ennek

¹ A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. Editura Dacia, Cluj-Napoca 1980; francia fordítás: Gallimard, Paris, 1981; A. Marino: *Hermeneutica ideii de literatură*. Editura Dacia, Cluj-Napoca 1987.

² H.-G. Gadamernek arra az alap gondolatára utalva, miszerint „a megértés végrehajtásában igazi horizont-összeolvadás történik” (vö. H.-G. Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat, Bp. 1984. 217.), Marino C. Noica egyik naplófeljegyzését idézi arra vonatkozólag, hogy a román szellemi hagyományban nem annyira Eliade hermeneutikájáról lehet beszélni, hanem sokkal inkább „Eliade hermeneutikájába behelyezkedve lehet beszélni” („a vorbi întru hermeneutica lui Eliade” – vö. *Jurnal de idei* [VII]. Cronica, 1978/29.). Egy olyan szellemi egymásra találásról és egymáshoz való megfelelésről van szó, amelyben a hermeneutikai aktus mintegy természetes módon kel életre. Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 18–19.

³ Lásd A. Marino ide kapcsolódó szisztematikus munkáit: *Introducere în critica literară*. Editura Tineretului, Buc. 1968 (magyarul: *Bevezetés az irodalomkritikába*. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1979); *Critica ideilor literare*. Editura Dacia, Cluj-Napoca 1974; német fordítás 1976; francia fordítás 1978.

⁴ Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 20, 21, 22. A későbbiekben Marino maga írja a *Mircea Eliade hermeneutikája* című művéről, hogy ennek fő célja a hermeneutikai hagyomány érvényesítése, ha nem éppen feltárása, életre keltése volt a román kultúrában. Vö. A. Marino: *Hermeneutica ideii de literatură*. Előszó. 5.

lehetőségét Marino abban látja, hogy Eliade – szerinte – a vallástörténeti kutatásaival egy szervezett és szisztematikus értelmező reflexió alapjait teszi le, amely – mivel minden hermeneutikai törekvés nyitott folyamat – egyúttal a fontosabb előzetes hermeneutikai megvalósításokat is magába építi. A mítoszok és a szimbólumok értelmezéséhez kapcsolódó vallástörténet területén Eliade hermeneutikai hozadékának számos összetevője igazolni látszik ezt az elgondolást: Eliade hermeneutikai vizsgálódásai szövegeken alapulnak, szövegek által közelítenek szövegekhez, melyek szigorú szabályok és sémák szerint különülnek el és válnak értelmezhetőkké; a rész-egész játékan alapuló értelmezései a totalitás perspektívájára nyílnak; vizsgálódásai folyamatában nem valamiről beszél, hanem – Noica szavaival – valami *közepette* beszél, azaz nem a vallásos jelenségek eltárgyasító kutatásával foglalkozik, hanem a vallásos tapasztalat történeti folyamatába mintegy belehelyezkedve és abban benne állva tárja fel annak belső, szerves értelemösszefüggéseit; vizsgálódásai során mindvégig tudatában van saját történetiségének, s a megértésben mint megélt értelemtörténetben mutatja fel a történeti valóságot.⁵

Marino saját teljesítményét is ebben a hermeneutikai kontextusban szemléli. Amint az a *Hermeneutica lui Mircea Eliade* című könyvének az előszavából kiderül, hermeneutikai szelvényben és módszerek alapján írt „hermeneutikai könyvnek” tekinti ezt a művet, mivel – Eliade elveivel összhangban – ez is szövegek elemzésén és értelmezésén alapul, s a vizsgált szövegek jelentéstartalmának a felfejtésére és tágabb értelemösszefüggésekbe való beillesztésére törekszik folyamatosan. Ezért joggal minősíti Marino saját vállalkozását Mircea Eliade hermeneutikájára irányuló hermeneutikának.⁶

Hasonló szemléleti keretbe illeszkedik A. Marino másik nagy hermeneutikai megvalósítása is, az *irodalmiság* hermeneutikájának, egy hermeneutikai szemléletű irodalomkoncepciónak a kifejtése a *Hermeneutica ideii de literatură* című művében. Itt a szerző egy hosszabb vizsgálódási folyamat kiteljesítéséként újrapeszi, mélységében és kiterjedésében továbbfejleszti azokat a bevezető és kísérleti jellegű hozzájárulásokat, melyeket előzetesen román, német és angol nyelven közzétett ezen a téren. Ezt a teljesítményét Marino az irodalomnak egy, az addigiaktól, a szokásostól eltérő, más módon való elgondolási és megfogalmazási kísérletként definiálja, a teljes komplexitásában és leágazásaiban vizsgált irodalmiságnak egy új perspektívában és egy sajátos módszer szerinti meghatározására és értelmezésére irányuló határozott kísérletként, amely az irodalmiság teljes elemzésére, az összes fő- és származékos jelentéseinek, explicit és implicit értelemösszefüggéseinek a feltárására vállalkozik.⁷ Abból a megállapításból indul ki, hogy az *irodalom* alapvetően és minden lényegi vonatkozásában *litera*, azaz „betű”, s az irodalom „betű szerinti” értelmezései mindig is kiváltságnak örvendtek a hermeneutikai hagyománnyal rendelkező kultúrákban. Marino tudomása szerint az irodalomhoz való viszonyulás aktuális formáiban ennek nincs semmilyen megfelelője. Ezért nem minden kockázat nélküli és nem is csekély módszerbeli nehézséggel járó vállalkozás az olvasót egy olyan újszerű olvasási módra készíteni, melynek során újraalkotja, az olvasás során újraterelemi a művet. Az ebben érvényesülő hermeneutikát meg kell tanulni, azaz „el kell sajátítani”, s csakis e tudás birtokában lehet „kritizálni”. E belátásból kifolyólag saját elgondolását az irodalmiság hermeneutikájára irányuló hermeneutikaként építi fel, monografikus igénnyel és enciklopédikus kiterjesztettséggel. Ebben a különálló részek tanulmányozása az egész egységére, az irodalmiság rendszerszerű egészének a működésére van tekintettel. A feldolgozott anyag lényegre törő szintézise egy olyan hermeneutikai *kontinuum*ba integrálódik, mely az irodalmiság egyre

⁵ Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 16, 17.

⁶ Vö. uo. 9.

⁷ Vö. A. Marino: *Hermeneutica ideii de literatură*. Előszó. 5.

mélyebb és átfogóbb megértése felé előrehaladó nyitott tökéletesedési folyamatként vázolható fel. Ehhez „alapozásul” szolgál a források újszerű olvasata, az érvelés és a bizonyítás kohéziója.⁸

Miért látja mindezt fontosnak Marino a kutatásai adott szellemi és kulturális kontextusában? Ebben az esetben is, akárcsak az Eliade hermeneutikájához kapcsolódó kutatásai során, Marino tekintettel van arra, hogy egy olyan kultúrában jeleníti meg a hermeneutikai szemléletet, amelyben – bár az alapjai és a koordinátái „európaiak” és „egyetemesek” – ez némileg idegenül hat, s egy egész sor támpontra van szükség a megszilárdításához. A hermeneutikai szemléleti hagyomány *hiánya* egyrészt a vele szembeni közömbösséggel, másrészt a pillanatnyi impressziókból táplálkozó, a tanulmányozásában való elmélyülést és a komoly ellenérveket nélkülöző publicitás szintjén megnyilvánuló ellenszenvvel társul. Marino mégis erőteljesen hisz egy „eredeti” román irodalmi hermeneutika lehetőségében. Nem egy kimondottan utópisztikus tervről van szó, hanem az irodalmi kultúra belső szerves követelményrendszeréről, amely arra utal, hogy nem képes megújulni és továbbfejlődni az új szemléleti keretbe illeszkedő eszmék, alapelvek, alapkutatások, sajátos megoldások s az ezekkel járó radikális deprovincializálódás nélkül.⁹

A hermeneutika érvényesítése

A vallásos szimbólumok és mítoszok kutatása, valamint az irodalmi jelenségek kritikai vizsgálata Marino számára egyszerre jelenti a hermeneutikai folyamat megvalósulását és – e jelenségek hermeneutikai természetének feltárása révén – saját hermeneutikakoncepciójának a megalkotási és kifejtési lehetőségét. Eliade vallásantropológiai és vallástörténeti munkásságát vizsgálva számunkra nemcsak annak a fontossága tűnik fel, hogy Marino észreveszi és kimutatja az Eliade szövegeiben latensen benne rejlő és az egész felfogást belsőleg átszövő hermeneutikát, hanem annak is jelentősége van, ahogyan ebben a kutatásban a hermeneutikának egy sajátos, Marino-féle értelmezése érvényesül. Igencsak érdekfeszítő kérdésnek bizonyul az, hogy maga Marino mit ért hermeneutikán, és hogyan érti azt, miközben egy, a román kultúrában életre kelő hermeneutikai hagyomány meghonosításán munkálkodik. A hermeneutikai törekvés lényege Marino esetében is éppen azáltal igazolódik, hogy abban a módban, ahogyan Eliade hermeneutikáját felvázolja, egyúttal saját hermeneutikakoncepciója jelenítődik meg.

Mircea Eliade munkásságában Marino számos olyan vonást mutat ki, melyek igazolni látszanak azt a megállapítást, miszerint M. Eliade és C. Noica „az első román hermeneuták”.¹⁰ Meglátása szerint Eliade a saját kutatásai során egy sor olyan hermeneutikai folyamatot fedez fel, melyek vele párhuzamosan Gadamer-nél és Ricoeur-nél teoretikus szinten is megfogalmazódnak. Természetesen azt is belátja, hogy Eliade nem egy filozófiai érvényű hermeneutikakoncepció kialakításán munkálkodik. Inkább „empirikus” alapon, a tapasztalati jelenségek vizsgálatához fűződő hermeneutikai intuíció és reflexió útján, a „szövegekkel” való közvetlen és hiteles kapcsolatteremtés során bontakoztatja ki a hermeneutikáját. A különféle kultúrákban és történelmi korszakokban fellelhető szövegekből indul ki, az általuk való közvetlen szembesülésből a lényegi hermeneutikai szituációval: a szövegek magyarázatának és értelmezésének szükségességével. Ez a fajta hozzáállás Eliade hermeneutikájának spekulációmén-

⁸ Vö. uo. 6, 7.

⁹ Vö. uo. 7–8.

¹⁰ Vö. uo.

tességet, konkrétságot, technikai, majd hogynem „filológiai” jelleget kölcsönöz. Ily módon az Eliade által gyakorolt hermeneutika a shleiermacheri hagyományhoz kapcsolódik, de valójában a bibliai szövegértelmezéstől az egyetemes mitológiai exegézisig terjedő hermeneutikai folyamatok összességét felöleli.¹¹

Marino úgy látja, hogy Eliade munkásságában egy éppen születőben levő hermeneutikára bukkanunk, amely *in actu* épül fel, a szövegexegézis előrehaladó folyamataként. Ez az észrevétel egy igen lényegi, a hermeneutikának a hagyományos episztemológiai módszereszménytől elütő „nem-módszerességére” irányuló megfigyeléssel társul. Eszerint az Eliade-féle hermeneutika nem igazodik sem dogmatikus elvekhez, sem módszertani prekonceptiókhoz, ehelyett inkább a *work in progress*-szerű „módszer” jellemző rá, a felmerülő problémákkal kölcsönhatásban kidolgozott, velük együtt haladó, folyamatosan pontosított, kiegészített és aktualizált módszertani elvek követése. E spontán, „empirikus” síkon kibontakozó hermeneutika révén – mutat rá Marino – a hermeneutikai folyamat belső strukturális szervezethez és ontológiai megalapozottsága is ténylegesen feltárul.¹²

Az irodalmi hermeneutika fejtegetése kapcsán is a szövegcentrikusság és a módszernélküliség hasonló gondolataival találkozunk Marinónál. Úgy véli, hogy az irodalmiság hermeneutikája egy, az irodalomra alkalmazott sajátos hermeneutikaként valósul meg. A hermeneutika ebből a szempontból nézve továbbra is a szövegek, különösen az irodalmi szövegek „helyes” értelmezésének az elmélete, módszere és gyakorlata marad. Az irodalommal kapcsolatos hermeneutikai tevékenységhez a *szöveg elsődlegessége* szilárd filológiai alapot nyújt; ez a tevékenység szövegek feltárására, olvasására és értelmezésére irányul; szervesen a szövegekhez kapcsolódik a dokumentálás és értelmezés szükséglete is. Ezért – Marino szerint – az irodalmi hermeneutika sokszor összetéveszhetőnek bizonyul a „filológiával” és a „szövegmagyarázattal”. Itt azonban nem annyira előzetesen definiált módszertani szabályok alkalmazásáról van szó, mint inkább egy belső módszeresség érvényesüléséről, melynek végső kifejelete annak a felmutatásaként valósul meg, hogy az irodalom a maga szövegszerű megformáltságainak összességében hogyan határozza meg, elemzi és értelmezi magát.¹³

Marino hermeneutikaszemlélete

Mindezek alapján most már feltehető a kérdés: mit ért Marino hermeneutikán? Milyen hermeneutikakoncepció rekonstruálható Marino esetében, amikor ilyenformán válaszol fel a vallásosság, illetve az irodalmiság hermeneutikáját?

Marino hermeneutikai vizsgálódásait követve mindenekelőtt az figyelhető meg, hogy a „hermeneutika” terminust kettős értelemben használja, s ez egy fogalmi kettősséget is magában hordoz. Egyrészt olyan szemléleti keretet, szellemi beállítódást ért rajta, amely mind elméleti horizontja, mind módszertani megalapozottsága tekintetében alapvetően különbözik a modernítésra jellemző megismerési hagyomány episztemológiai törekvéseitől. Másrészt hermeneutikán magát az értelmezési-megértési gyakorlatot érti, melynek folyamatában ténylegesen feltárulnak a vallásos szimbólumok és mítoszok, illetve az irodalmi műalkotások jelentéstartalmai, értelemösszefüggései. Hermeneutikának minősül tehát az a belátás és vizsgálódás, melynek folyamatában Marino feltárja az Eliade-féle vallástörténeti és vallásantropológiai kutatások, illetve az irodalmi szövegek kapcsán végzett filológiai és értelmezési tevékenység

¹¹ Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 25, 26.

¹² Vö. uo. 26, 28.

¹³ Vö. A. Marino: *Hermeneutica ideii de literatură*. 11, 12.

hermeneutikai tartalmát, de az a gyakorlati folyamat is hermeneutikának minősül, amelyen ez a feltárás végbemegy, vagyis a szent szimbólumok és mítoszok Eliade által végzett értelmező vizsgálata, illetve az irodalmi szövegek olvasói befogadása.

E kétfajta tevékenységi irányban nem nehéz felismerni a hermeneutikai hagyományban benne rejlő s annak a filozófiai hermeneutika megjelenését megelőző egész történetén végig húzódó kettősséget: a hermeneutika egyrészt a szövegek értelmezését megalapozó *szabályok rendszere*, az értelmezés módszertana, másrészt maga a szövegértelmezési gyakorlat, *exegézis*. Ez a kettősség él tovább Marino hermeneutikakoncepciójában is, amikor úgy látja, hogy a hermeneutika – főleg Eliade esetében – egyfelől a vallásos jelentések és minden más természetű jelentés megfejtésének a „művészete”, „módszere”, „tudománya”, másfelől pedig egy konkrét, meghatározott vallásosság szövegeiről és szimbólumairól az összes nép kultúrájára kiterjedő és minden történelmi korszakot átfogó egyetemes mitológia irányába továbblépő exegézis.¹⁴

A jelzett kettősség érvényesülése azonban egy különbözőséget is kitermel magában, s ebben tárnak fel ténylegesen Marino hermeneutikakoncepciójának a jellemzői. Addig, míg Eliade esetében a módszertani komponens az exegézis empirikus síkjába épül be, s az értelmezési folyamat mindenkor belső feltételei és szükségletei szerint alakul, Marinónál – Eliade hermeneutikájára vonatkozólag, később pedig az irodalmi hermeneutika esetében – ez a módszertani összetevő az értelmezési gyakorlatról leválasztott, önálló szervezetszerű és teoretikus kidolgozottságú rendszer formáját ölti magára. Más szóval: Marinónál a hermeneutika az elméleti síkon *újra-episztemologizálódik*, azaz visszaveszi magára azokat a szemléleti jegyeket, melyek meghaladása irányában hat a gyakorlati síkon végbemenő hermeneutikai folyamat. A hermeneutika „hermeneutikája” így nem lesz más, mint a szemléletváltás igényével fellépő, részleteiben kimunkált és rendszerezett episztemológiai viszonyulás ahhoz az élő hermeneutikai folyamathoz, melyre Marino Eliade vizsgálódásaiban rábukkant, illetve amely az irodalmi szövegek olvasói-befogadói értelmezése során végbemegy. Ezen lényegileg nem változtat Marinónak az az egyedülálló felismerése sem, hogy Eliade vallástörténeti és vallásantropológiai vizsgálódásaiban egy, a gadameri filozófiai hermeneutikával szellemi rokonságot mutató „univerzális hermeneutika” eszméje ölt testet.¹⁵

Eliade hermeneutikája

Vizsgáljuk meg, hogy melyek azok az összetevők és jellemzők Eliade vallástörténeti, vallásfenomenológiai és vallásantropológiai kutatásaiban, amelyek következtében Marino – Eliade számos idevágó utalására is alapozva – egy empirikus síkon megvalósuló hermeneutikaként ítéli meg és kutatja ezt a szellemi teljesítményt.

Eliade alap gondolata szerint az ember *homo semnificans*, vagyis olyan lény, aki jelentésekkel telíti a világot, amelyben él. A jelentésnélküliség emberellenes állapot. Az ember alapvető

¹⁴ Marino az Eliade által művelt hermeneutikának a következő két fő irányát tartja fontosnak kiemelni: 1) a hermeneutika mint a szent szövegek értelemtartalmának megalkotása és hagyománya e szövegek által tételezett végső valóság értelmének a feltárására irányuló vizsgálódás; 2) ezeknek az értelemeknek a tanulmányozási módszere, a különböző történelmi korok vallásos értékeinek a felmutatása érdekében végzett módszertani erőfeszítés. Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 30. Az első definíció a szent szövegek exegézisének a bibliai hermeneutikában továbbélő hermeneutikai hagyományához kapcsolja az Eliade-féle hermeneutikai vizsgálódásokat, a második pedig módszertani irányban terjeszti ki ezeket, be(vissza)illesztve a hermeneutikát az episztemológiai paradigmába.

¹⁵ Marino hangsúlyozza, helytelen azt állítani, hogy Eliade hermeneutikájának csupán a mítosz és a szimbólum lenne a tárgya. Valójában egy filozófiai hermeneutika premisszáit hordozza magában. Eliade maga is rámutat arra – írja Marino –, hogy nem egy személyes filozófiai antropológia, hanem egyetemes érvényű „hermeneutikai módszer” kidolgozása állt mindig is érdeklődésének az előterében. Vö. uo. 31–32.

létmódja a jelentésteli világban való létezés. Ez már az archaikus tudat szintjén megmutatkozik. A jelentések mintegy „spontánul” születnek a primitív tudatban. Nem a „fizikai” világból származnak, és nem is „genetikai” eredetűek, hanem a szellem szerves „teremtései”, a nyelv produktumai. A tudat eredeti és organikus jelentéseket kölcsönöz a jelenségeknek. Az emberi szellem nem működhet jelentések megalkotása és feltárása nélkül. Az ember helye a kozmoszban az elsődleges reflexió és kontempláció szintjén e jelentések révén rendeződik el és tudatosul. Innen nézve az emberiség egész szellemi élete nem más, mint jelentéseknek egy átfogó lerakata, egy globális hermeneutikai raktár.¹⁶

A jelentések jelekben és szimbólumokban sűrítődnek s a belőlük felépülő mitológiákban. A világ nyelvként tárul fel, a jelentésképződés élő folyamatoként, sokrétűen artikulált jelentéseket hordozó kozmoszként. A mitologikus és szimbolikus nyelv jóval előtte jár a nyelvnek mint kifejezési és kommunikációs eszköznek. Jelei rejtett eredeti jelentéseket hordoznak, amelyek mágikus, profetikus vagy metafizikai értelemmel bírnak. Minden velük való találkozás *anamnézisz*-szerű, visszaemlékezés az eredeti jelentésre s ennek az emlékezet mélyrétegeiből való előhívása.¹⁷

Az eredeti jelentés szükségképpen rejtett, mivel a létre mint az összes létezőt átfogó és fenntartó, transzcendens végső valóságra utal. Vele kapcsolatban mély, zárt, hermetikus igazságokat közvetít. Ezért az eredeti jelentésekhez fűződő archaikus mentalitás titokzatos, enigmatikus, minden velük kapcsolatos felfedezés beavatást feltételez. A hermeneutika voltaképpen ennek a hozzáállásnak a meghosszabbítása, következménye. Az „abszolút valóságra” utaló eredeti jelentés felszínre hozása csakis a transzcendenciával, a szenttel való kapcsolatremtés révén lehetséges.¹⁸ Ebben a vonatkozásban a hermeneutika nem más, mint a szellem eredendő és spontán alkotása.¹⁹

Eliade úgy látja, hogy a kulturális és vallásos etnográfia dokumentumainak jelentéstartalmaiban, melyek erről az őseredeti szellemi állapotról tudósítanak, egy *archaikus ontológia* húzódik meg és tárul fel a jelentéseket felfejtő vizsgálódás folyamatában. A bennük rejlő „titkok” a modern ember esetében is feltárást, megfejtést, tehát egy *hermeneutikát* igényelnek. Ez egy olyan értelmező vizsgálódásként bontakoztatható ki, amely a modern korban feledésbe merült, elhanyagolt, eltorzult, s ennél fogva értelmezésre szoruló eredeti jelentésekkel szembesít. Az ily módon felépíthető hermeneutika *humanista* diszciplínaként művelhető, melynek forrását és alapját a transzcendens és a tapasztalati, a szent és a profán archaikus egységében gyökerező, az emberi létezést a végső valóságra vonatkoztató egzisztenciális ontológia képezi.²⁰

Értelem és jelentés különbsége

Eliade hermeneutikájára alapozva Marino úgy látja, hogy a hermeneutikai folyamatban a jel, illetve a szöveg jelentéstartalma két síkon szerveződik, amire az „értelem” (sens) és „jelentés” (semnificație) terminológiai megkülönböztetés is utal. Az *értelem* (sens) egy szöveg általános irányultsága, alapvető, lényegi, átfogó jelentéstartalma. A *jelentés* a lényegi értelem valamely lehetséges „konnotációja”, „szemantikai” értelmezése.²¹ Marino úgy véli, hogy ez az

¹⁶ Vö. uo. 43, 46, 48.

¹⁷ Vö. uo. 44.

¹⁸ Vö. uo. 39, 40.

¹⁹ Vö. uo. 47.

²⁰ Vö. uo. 45, 48.

²¹ Vö. uo. 38.

elgondolás analóg azzal a különbségtevessel, melyet P. Ricoeur vezet be az értelem és a jelentés között: a szöveg értelmét (sens) „belső viszonyai, struktúrája” alkotja, a jelentése (signification) viszont a szöveg „megvalósulása az olvasó alany saját beszédében”. Értelme révén a szövegnek szemiológiai dimenziója van, jelentése révén szemantikai kiterjedésre tesz szert.²²

Marino minden arra irányuló igyekezete ellenére, hogy az Eliade hermeneutikájával kapcsolatos felfogását Ricoeur hermeneutikakoncepciójához közelítse, ez az analógia valójában csak látszólagosnak bizonyul. A Marino által adott értelemdefiníció az értelem két „értelmét” ötvözi egybe szinte észrevétlenül: az *irány*értelem és a *szubsztanciális* értelem koncepcióját. E kétféle értelemkoncepció egyikének vagy másikának a vonatkozásában fordulunk oda az értelemes szöveghez egyszer úgy mint az értelmezés folyamatát bizonyos jelentések irányába megnyitó, beállító teljesítményhez, máskor pedig úgy mint meghatározott jelentéstartalommal bíró alkotáshoz. Marinónál a jelentés – úgy tűnik – az utóbbi értelemkoncepcióval áll kapcsolatban, s ezen az alapon határozható meg valamely egyedüli mély értelemnek egy külsődleges értelmezési folyamatban kibontakozó lehetséges „konnotációi”-ként. Az értelem mély, belső, egyetlen és változatlan; a jelentés felszíni, külső, sokféle és változatos.

Ezzel szemben Ricoeurnál a szöveg értelme a szöveg által megnyitott és hordozott *irány*, amelyben a szöveg szándéka (s ez nem azonos a feltételezett szerzői szándékkal!) érvényesül, amelyben a szöveg mond valamit. Az értelemben a szerzőtől és olvasótól mintegy függetlenedett szöveg maga van önmagánál, azaz az értelem a szöveg önmagasága. Az értelem hordozója az a mély szemantika, amely a *strukturális elemzés* során tárul fel. A jelentés viszont a szövegnek az olvasásban megteremtődő *aktualitása*, szöveggé váló megvalósulása a környezetével és a hallgatóságával való kapcsolatában – szöveggé, amely most már úgy önmaga, hogy egyszer mind az olvasó „saját beszéde” is.²³

²² Vö. Paul Ricoeur: *Mi a szöveg?* = Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Bp. 1999. 27.

²³ Vö. uo. 28, 29. Értelem és jelentés viszonyának a Marino általi elgondolása egy másik, ugyancsak nehezen feloldható ellentmondásosságot is magában foglal, a jelentés állandósága és változandósága közötti viszony problémáját: egyrészt a szövegnek önmagával azonos és megismételhető jelentése van, másrészt a szöveg jelentése a megjelenítődései során változik. Ezzel kapcsolatban E. D. Hirsch álláspontjára hivatkozhatunk, mint olyanra, amelyre Marino is utalásokat tesz, s amely egyfajta köztességet képvisel a ricoeuri felfogás s annak a Marino által leegyszerűsített, sematizált változata között (Ricoeurhoz képest azzal a különbséggel, hogy Hirsch a szöveggel szemben újból a szerzőt állítja előtérbe). Hirsch megállapítása szerint a „jelentés” szónak két világosan elkülönülő értelme van: „Különbség van a szöveg jelentése (mely nem változik) és a szöveg mai, nekünk szóló jelentése (mely változik) között. A szöveg jelentése az, amit a szerző jelenteni akart bizonyos nyelvi jelképek használatával. Nyelvi jellegű lévén, ez a jelentés közösségi, azaz önmagával azonos és egynél több tudatban reprodukálható. Reprodukálható lévén, mindig ugyanaz, akárhol és akármikor érti meg valaki. Azonban valahányszor ezt a jelentést felépítik, ennek jelentése a felépítő számára (a jelentősége) más és más.” Észrevehető, hogy Hirschnél az értelem az, amely „jelentés” néven szerepel, míg a jelentés megnevezését inkább a „jelentőség”-re cseréli fel. Vö. E. D. Hirsch: *Gadamer értelmezésemélete*. = *A hermeneutika elmélete*. Második rész. (Vál. és szerk. Fabiny Tibor.) Ikonológia és műértelmezés 3. Szeged 1987. 395. A „jelentőség” Hirsch által bevezetett fogalma viszont egy olyan szemantikai komponens is tartalmaz, amely túlmutat a „jelentés” bevett szemantikai értelmén: a *jelentőséget* úgy említi mint „a jelentésnek a jelen helyzetre vonatkozó jelentőségét”. Vö. uo. Egy másik helyen a „jelen helyzetre” való vonatkozás gondolata a „jelentés magyarázata”, az „ars explicandi”, vagyis az exegézis tulajdonképpeni értelme révén világítódik meg, miszerint az amellet, amit a bibliai exegézis művelői *interpretation*nak neveztek – (Mit *jelent* az illető szöveg?) –, magában foglalja azt is, amit hagyományosan *applicatio*, azaz *jelentőség* néven ismerünk: Mi a haszna vagy értéke az illető szövegnek, azaz miben áll a ránk, a sajátos helyzetünkre *alkalmazható* jelentése? Az egyetlen jelentés, a szöveg értelmének a felfejtésére, a jelentés megértésére irányuló *interpretáció* egyúttal nélkülözhetetlen alapot nyújt „az *applikáció* végtelen számú feladata számára”. Vö. E. D. Hirsch: *Régi és új a hermeneutikában*. = *A hermeneutika elmélete*. Második rész. 433. Itt tehát az értelmezés és alkalmazás szerves összetartozásának az exegézis gyakorlatában rejlő gyökereire történik utalás. Értelmezésnek és alkalmazásnak az illyenszerű összetartozó egysége az egyetemes mitológia exegéziséként elgondolt Eliade-féle hermeneutikának is természetes velejárója. Mégis, az alkalmazás egész problémaköre – melyre egy másik irányból a Marino által is többször hivatkozott gadameri filozófiai hermeneutikának az értelmezés–megértés–alkalmazás egységét megfogalmazó alaptétele is ráirányítja a figyelmet – Eliade hermeneutikájának a Marino-féle rekonst-

Az értelem és a jelentés között Ricoeur által alkalmazott terminológiai különbség lényeges. A jelentés nem az értelem módusza(i)val azonos, mint ahogy azt a marinói fogalmazásmód sejteni engedi. Valójában úgy áll a dolog, hogy a szöveg önmaga felől nézve értelemmel bír, az olvasói beszélésben aktualizálódó szöveg jelentéseket hordoz. Az, hogy a jelentések hogyan kapcsolódnak a szöveg értelméhez, egy további kérdésként merül fel, s ez magának az *értelmezésnek* a kérdése.

Az értelmezés problémája

Az értelmezés problémája kapcsán Marino voltaképpen két, egymással összefüggésben álló kérdésre keres választ.

A jelentés problémaköre felől nézve az értelmezésként felfogható „hermeneutika” kimeríthetetlennek tűnik. A különböző értelmezési kontextusokban egyazon értelem egyidejű, egymásra tevődő, a további értelmezések irányába nyitott jelentések sokaságaként tárul fel. Ilyen körülmények között feltevédik a kérdés: mi képezi az alapját az értelmezés bizonyosságának?

Továbbá Marino úgy véli, hogy az értelmezés tényleges feladata nem abban merül ki, hogy az értelemhez különböző jelentéseket rendel hozzá, hanem abban, hogy a jelentések sokaságát egy világos vagy rejtett, de mindenképpen „igaz”, „elsődleges”, „eredendő” értelemre vezeti vissza. Miként, hogyan teremthet kapcsolatot az értelmezés a jelentések sokasága és az értelem egysége között?

Ezek a kérdések valójában rejtett premisszák hordozói.

Az első – az értelmezés *ontológiai posztulátuma* – olyan, amely Eliade hermeneutikájából közvetlenül kínálkozik Marino értelmezéskonceptiója számára: mindenik jelentés egy alapvető, megmásíthatatlan reveláció abszolút bizonyosságát hordozza. A hermeneutikai értelmezés minden alkalommal helyreállítja, újraalkotja és felmutatja ezt a végső valóságot, mely a jelentés ontológiai alapját alkotja; ennek felmutatásából nyeri az értelmezés a bizonyosságát.²⁴ Az értelmezés nem egyszerűen a jelentés elsajátítása, hanem a jelentésben feltáruló valóság felmutatása és rekonstrukciója; előrehaladó folyamat a jelentéstől az alapjául szolgáló valósághoz.

A második – az értelmezés *hermeneutikai posztulátuma* – a *megértésnek* (ugyancsak Eliade felfogása által inspirált módon) a Marino által belátott természetével függ össze.

Marino a megértés problematizálása során sem tud elszakadni a megismerés képzeihez és gyakorlatához kapcsolódó episztemológiai-módszertani beidegződésektől. Általános hermeneutikai vonatkozásban a megértést az értelmezés végső tárgyának tekinti. Úgy véli, azért tárunk fel és értelmezünk jelentéseket, hogy „megértsük” azokat. Innen nézve a megértés a hermeneutikai aktus végső és legfőbb célja, az értelmezési folyamat lezárulása.²⁵ Valójában azonban ami az értelmezésben történik, az voltaképpen a megértés kibontakoztatása, belső értelemtartalmának a jelentések sokaságában és változatosságában való felfejtése, felszínre hozása. Az értelmezés nem logikai, diskurzív úton vezet a megértéshez, hanem a megértés bontakozik ki és történik meg a maga teljességében az értelmezésben. Értelmezésnek és megértésnek ezt az egymásba hatoló és egymást kiteljesítő egységét Marino is belátja. Ennek alátámasztásá-

rukciójából sajnálatos módon kimarad. Marino értelmezésnek és megértésnek egy olyan szemantikailag kontextualizált egységével operál, amely Eliade hermeneutikáját nem engedi túllépni a szöveg és a leírás határain.

²⁴ Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 52.

²⁵ Vö. uo. 53.

ra Gadamer és Ricoeur megértésfelfogására is hivatkozik.²⁶ Az viszont kérdéses, hogy értelmezés és megértés egysége megvalósulásának a mikéntjét Marino hogyan látja.

A megértés problémája

A filozófiai hermeneutikára való hivatkozások ellenére, mivel Eliade kapcsán a megértés kérdése konkrétan a vallásos jelenségek megértésének problémájaként merül fel, Marino a filozófiai hermeneutika megértéskonceptiójához képest *visszalép* ahhoz a klasszikus felfogáshoz, miszerint a hermeneutika a szövegek megértésének művészettana. Ily módon a megértés problémája Marino számára – Eliade nyomán – a (vallásos megnyilvánulásokat dokumentáló) szövegek implicit és explicit jelentéstartalmai feltárásának a kérdésévé válik.²⁷ Ennélfogva a megértés ebben a kontextusban a *megismerési folyamattal* való kapcsolatai felől mutatkozik elgondolhatóknak. Marino viszont azt is belátja, hogy a megismerés önmagában még nem jelent megértést. A megértés struktúrája közelebb áll az intuíciónak és a revelációnak.²⁸ Ez a belátás viszont a megértés megvilágításában a megismerési folyamattól az *életfolyamat* felé haladó lépések megtételét szükségeli. A vallásos szöveg jelentéstartalma a végső valóság *revelációját* hordozza. A szöveg jelentésének megértése pedig alapfokon e reveláció *intuitív* megsejtéseként, átéléseként, feltárásoként valósul meg. Ebben az alapvető értelmében a megértés: *egzisztenciális* megértés, az ember kozmoszban elfoglalt lényegi helyének a feltárása, az ember és a kozmosz lét- és értelemegeységének a mindenkori helyreállítása.²⁹

A reveláció–intuáció összefüggéseként felvázolt megértéskonceptió természetesen kínálja Marino számára a lehetőséget, hogy a megértésproblémát a heideggeri–gadameri egzisztenciális ontológia megnyitotta perspektívába állítsa, miszerint a megértés a *Dasein* létmódja; megérteni az ember számára annyi, mint alapvető, lényegi módon létezni.³⁰ De ez a pillanatnyi előrelépés a filozófiai hermeneutika irányába Marinónál máris egy jóval nagyobb horderejű visszalépéssel párosul. Megértés és létezés kapcsolatát ugyanis Marino – Eliade nyomán – úgy értelmezi, hogy a megértésben egzisztenciális életkapcsolat valósul meg a megértés tárgyával, ami mindig is egy bizonyos fokú „átélést”, „szubjektív” hozzáállást, „részvételt” feltételez.³¹ A vallásos szövegek jelentéstartalmának megértése egyfajta egzisztenciális kölcsönösségen alapul, azaz a vallásos ember szellemi léthelyzetébe, a jelentésképző diszpozícióiba való belehelyezkedésen, azokban való részvételen egyfelől s e jelentéstartalmaknak a „kongenialitás” jegyében való átvitelén, a saját partikuláris léthelyzetben való bensőséges befogadásán, szubjektív interiorizációján és elsajátításán másfelől.³² Ebben a terminológiai összefüggésben tehát

²⁶ Gadamer: „A megértés fogalma [...] nem módszerfogalom...”; „A megértés magának az emberi életnek a létjellemzője”; a hermeneutika nem a „megértés mesterségének” a tana; „...a megértés és az értelmezés végső soron ugyanaz”; „A megértés végrehajtási formája az értelmezés”. Vö. H.-G. Gadamer: *i. m.* 188, 190, 272.

²⁷ Vö. A. Marino: *i. m.* 54.

²⁸ Vö. uo. 56.

²⁹ Vö. uo. 58, 59.

³⁰ Vö. uo. 60.

³¹ Marino egyúttal azt is jelzi, hogy ez az egzisztenciális alapú megértéskonceptió voltaképpen egy módszertani opciót hordoz magában, mivel a kortárs vallástörténetben és vallás hermeneutikában két iskola, két ellentétes irányzat érvényesül: a) az egyik – amely R. Otto, C. G. Jung, Kerényi K. munkásságára jellemző – visszatér a pozitívizmus szelleméhez, s a megértést alárendeli az oksági magyarázatnak; úgy vélik, hogy minden oksági, tudományos magyarázat redukcionista, a magyarázó folyamat és megértés lezárul abban, hogy kimeríti a problémát; a megértésben tehát redukatív interpretáció valósul meg; b) a másik – amelybe Eliade kutatásai is tartoznak – nem kauzális, hanem ontológiai, egzisztenciális magyarázó rendszert épít fel; követői úgy vélik, hogy a jelentések polivalenciájuk révén kimeríthetetlenek; a megértés tehát egy véglegesen lezárhatatlan, mindig továbbhaladó és bővíthető extenzív interpretáció útján valósul meg. Vö. uo. 62, 63.

³² Vö. uo. 63, 64, 65.

Marino a filozófiai hermeneutika felé nyitó egzisztenciális alapú megértéskonceptiót a hermeneutikai hagyománynak egy előzetes szakaszába, a schleiermacheri-diltheyi terminológiai kontextusba helyezi vissza, egy olyan pszichológiai és életfilozófiai szemléleti keretbe, amely a „kongenialitás” és a behelyezkedés-megélés-elsajátítás-(után)alkotás gondolatán alapul. Ezt látszik alátámasztani az a mód is, ahogyan Marino a megértés lényegét a latin terminus, a *comprehendere* jelentéstartalmán keresztül igyekszik megvilágítani, valamint az *intención* tulajdonított fontosság is a megértés aktusában.³³

Értelmezés és megértés kapcsolata

A reveláció–intuáció kapcsolatán alapuló megértésfelfogás arra is rávilágít, hogy Marino hogyan gondolja el megértés és értelmezés egységének a megvalósulását. Schleiermacherre, Gadamerre, Ricoeurre hivatkozva Marino úgy véli, hogy a hermeneutika sikere a szövegek és cselekvések belső, mély, sokszor rejtőzködő értelmének a jelentések tartalmában való megvilágítása, feltárása révén valósul meg.³⁴ Ez voltaképpen nem jelent mást, mint az intuitív megértés kibontását, explicitálását. A megértő gondolkodás szellemileg azonosulva az intuitív megértés helyzetek revelatív tartalmával értelmezőleg kibontja és szimbolikus, kozmogóniai, metafizikai terminusokban jeleníti meg ezt a tartalmat. Ily módon az értelmezés az átélve történő belátás strukturálatlan, differenciálatlan aktusát strukturált, értelmileg áttekinthető, érthetővé váló értelemösszefüggések rendszerévé szervezi át. Az értelmezés itt nem külsődleges, diskurzív logikai kapcsolatot teremt az adott szöveg vagy élethelyzet végső valóságra nyíló értelme és ennek a jelentések sokaságában képződő revelációi között, hanem az értelem és a jelentés(ek) megélt egységét hozza felszínre. Úgy teremt kapcsolatot az értelem és a jelentések között, hogy a megértés intuitív egységében voltaképpen már differenciálatlanul benne levő összetartozást bontakoztatja ki és alakítja át strukturált értelemösszefüggésekké. Az értelmezésnek tehát, akárcsak a megértésnek, egzisztenciális alapja van. Ebben az is megmutatkozik, hogy az értelmezés nem külsődlegesen kapcsolódik a megértéshez, hanem valójában nem is más, mint maga a fogalmilag, tartalmilag strukturálódó és explicitálódó megértés.

Ami az értelmezés–megértés kapcsolatának a kifejtését illeti, Marino mindvégig az értelmezés problémáját állítja előtérbe, s a megértéssel kapcsolatban felmerülő kérdésekre is hangsúlyozottan ebből az irányból reflektál. Ennek magyarázata talán abban keresendő, hogy a gadameri filozófiai hermeneutikára való számos hivatkozás ellenére elsődlegesen a szöveg hermeneutikai problémájára összpontosít, s ennek kifejtését sokkal inkább Ricoeur írásaiban találja meg. Ezért Ricoeurrel együtt vallja, hogy a hermeneutika az „értelmezés tudománya”, s a „tulajdonképpen hermeneutika” egy sajátos szövegre alkalmazott értelmezés.³⁵ Ebből a nézőpontból Marino számára is úgy tűnik, hogy az Eliade által végzett hermeneutikai vizsgálódá-

³³ A *comprehendere* terminus azt fejezi ki, hogy a megértés az értelem interiorizációja; megérteni egy szöveget annyi, mint bevonni a saját létmódodba (*com-prend*), a világod részévé tenni. „Ahhoz, hogy belsőleg megérthessük ezt a [másik] világot, újra kell élnünk azt.” Vö. uo. 65, 66. Marino rámutat arra, hogy a *comprehendere* eredeti jelentése az angol *to realize* igéhez áll közel: „realizálni”, felfogni, fogalmat alkotni róla, szellemileg elsajátítani, ami feltételezi a probléma újrafeltárását, személyes újraalkotását. Ez egyszerre valósul meg egy intellektuális és szimpatikus, racionális és egzisztenciális kapcsolatként. Vö. uo. 67. Továbbá, a megértés aktusa az eredeti értelem és *intenciók* feltárását is feltételezi, a jelentések feltárását *in statu nascendi*. Abban, amit „realizálunk”, a magunk világában újraalkotunk, az eredeti szerzői „szándék” vagy a szöveg szándéka az elsődleges, meghatározó. A megértés célja: jobban érteni a szerzőt, mint ahogy az magát értette. Vö. uo. 69, 70, 71. Ez utóbbi gondolat félreérthetetlenül a schleiermacheri megértésfelfogásra utal.

³⁴ Vö. uo. 41, 42.

³⁵ Vö. uo. 32.

sok szelleméhez is közelebb áll Ricoeur értelmezés-hermeneutikája, mint Gadamer megértés-hermeneutikája.

Az értelmezés objektivitása

Marino hermeneutikaszemléletének belső ellentmondásosságát támasztja alá mindazoknak a hermeneutikai „kategóriáknak” a kifejtése is, melyekhez Eliade kutatásai nyújtanak alapot. Eliade hermeneutikájának rekonstrukciós folyamatában újabb és újabb elvi és kategoriális támpontokat keres, és számos módszertani feltételt épít ki az *értelmezés objektivitásának* megalapozása céljából. Emiatt egy sor olyan módszertani fogalmat vizsgál meg és próbál némileg átértelmezve, újradefiniálva beerőltetni a hermeneutikai szemlélet kereteibe, amelyek nem a hermeneutikai beállítódás lényegéből származnak, hanem sokkal inkább a strukturalista, rendszerszemléletű vizsgálódások módszertani horizontját terjesztik ki a hermeneutikai vizsgálódásokra is. Ilyenek a morfológia és a tipológia, a rendszer és a struktúra, a rész és az egész, az indukció és a dedukció, az analízis és a szintézis kategóriapárok. Ezek kifejtése egy nagy horderejű erőfeszítést képvisel, amely az episztemológiai és a hermeneutikai szemléletmód egységesítésére irányul, miközben óhatatlanul a hermeneutika episztemologizálásához, a lényegétől való eltávolításához vezet. Az ilyenfajta hibridizálás fenntartása nyilván csak úgy lehetséges, hogy a hermeneutikai beállítódás lényegét tartósan egy új módszertani eszmény hordozójaként tünteti fel, ami egyúttal azt a benyomást kelti, hogy a hermeneutikai vizsgálódások dominánsan *módszertani* jellegűek. Ez a benyomás igazolódni is látszik, amennyiben Eliade hermeneutikáját magából az Eliade-féle vallástörténeti, -fenomenológiai, -antropológiai koncepcióból bontakoztatja ki, s nem egy részleteiben kimunkált, univerzalizált hermeneutikai koncepcióval szembesíti azt. Így Eliade szemléleti beállítódásának a sajátosságai óhatatlanul rányomják a bélyegüket Marino hermeneutikakoncepciójára. A legszembetűnőbbben ez éppen az értelmezés objektivitásának kapcsán mutatkozik meg.

Marinót erőteljesen foglalkoztatja az *értelmezés objektivitásának* kérdése. Ebben érvényesül leginkább Eliadénak az az alap gondolata, miszerint a transzcendens, a lényegi, az igazi és végső valóság, illetve az őseredeti, az abszolút értelemben vett kezdeti egybeesik. Tehát minden értelmező-megértő vizsgálódás akkor éri el ténylegesen a célját, akkor sikerül feltárnia a jelenség valós értelmét, ha sikerül azt végső valóságalapjára visszavezetnie, ami egyúttal a jelenbeli tapasztalatnak, a szöveg aktuális olvasatának egy szakrális és archaikus múltra való vonatkoztatását is feltételezi. A hermeneutikai erőfeszítés – mutat rá Marino Eliade kutatásaira – regresszív és „maieutikus” jellegű, az archaikus magatartás átvitelére, aktualizálására irányul. Ezt Eliadétól vett tételekkel is igazolja.

Eliade elgondolása szerint minden értelmezés egy „középből” indul ki, és köréje szerveződik. Az őseredeti pillanat képezi a megértés stabil, szilárd „középpontját”. A jelenségek mindig kettős formában tárulnak fel az értelmezés folyamatában: egyrészt a történeti sokféleségükben, másrészt az őseredeti létforrásokkal való egységükben.³⁶ Ugyanakkor Eliade úgy véli, hogy a múlt csakis a jelen koordinátaiban és struktúráiban tárható fel és sajátítható el. A hermeneutikai aktust Eliade a múlt és a jelen közötti közvetítésként fogja fel. A hagyomány a múlt meghosszabbítása, élő folytatása a jelenben. Az Eliade által szorgalmazott hermeneutika ebbe a hagyományba integrálódik. A vallásos szöveg értelmezői kortársának lenni ebben a vonatkozásban a regresszív–progresszív, anticipatív–retrospektív perspektívák váltakozásába való

³⁶ Vö. uo. 116, 150, 152.

folyamatos behelyezkedést és ebben való benneállást jelent. A perspektíváknak ebben a játékában az értelmezett jelenség jelentésrendszere találkozik és értelmileg azonosul az értelmező rendszerével, melyet az értelmező azért dolgoz ki, hogy ennek segítségével feltárja és megértse ezt a jelentésrendszert.³⁷ Értelmezői kapcsolatuk során a két rendszer egyfajta „hermeneutikai koherencia” elvei szerint igazodik egymáshoz. Ez a mi számunkra is érthetővé teszi azt, hogy Marino, Eliade hermeneutikáját rekonstruálva, miért látja összeegyeztethetőnek a szemiotikai és strukturalista alapon álló módszertani elveket és terminológiai kereteket a hermeneutikai vizsgálódásokkal.³⁸

Ily módon Marino biztos alapot vél találni az értelmezés objektivitása számára abban, hogy a tényleges megértést szolgáló értelmezés organikus kapcsolatot tár fel és teremt a szöveg szemantikai dimenziójában kiépülő jelentések sokasága és az azokat megalapozó értelmi közép-pont, egyúttal az értelmezési folyamat jelene és az értelmezésben referenciális tartalomként feltáruuló őseredeti valóság között. Úgy véli, hogy Mircea Eliade egész hermeneutikai alkotása egy lényegi elven alapul: a megértés nem jöhet létre az őseredeti mozzanat feltárása, felfejtése nélkül, a jelenségek „eredetéhez” való örök visszatérés nélkül.³⁹ Úgy tűnik, hogy Marino ezáltal egy módszertani igényt egy ontológiai érveléssel támaszt alá: az értelmezés objektivitása azon alapul, hogy feltárja és helyreállítja azt a metafizikai egységet, amely az archaikus ember, illetve a modern társadalomban a vallásos tapasztalatokkal bíró ember létmódját jellemzi, s amelyet a vallásos szimbólumok, mítoszok és rítusok, a hozzájuk kapcsolódó különböző hierofániák jelentéstartalma hordoz. Más szóval, az értelmezés objektivitását az garantálja, ha a fellelhető vallásos dokumentumok jelentéstartalmát sikerül referenciálisan megfeleltetni egy olyan valóságnak, amelyről tudósítanak.

Valójában azonban ez a probléma ennél sokkal bonyolultabb.

³⁷ Vö. uo. 130, 144, 148, 149.

³⁸ Az ilyenyszerű megállapításokra gondolunk: a *tipizálás* maga is egy tipikusan hermeneutikai művelet; a *modell*, *pattern* arra utal, hogy az értelem bele van írva saját archetipusába; a morfológiai tipológiák és osztályozások szinkronikus jellege atemporalitást feltételez; a megértés az értelmezett jelenségek szinkronikus és nem diakronikus olvasatát feltételezi, a múlt és a jelen egyfajta „szinkronizálását” – tehetjük hozzá – az értelmezési folyamatban. Vö. uo. 80, 81, 82. Ugyancsak ebben a kontextusban válik érthetővé, hogy miért foglalkoztatja Marinót az ún. „hermeneutikai koherencia” problémája, amely egyfajta módszertani-szemléleti összeférhetetlenséget hordoz magában, ha annak a mikéntjével járó nehézségekre gondolunk, hogy hogyan lehetne összeegyeztetni az értelmezés folyamatosan máságokból, ellentmondásosságokból építkező és mindig továbbhaladásban levő játékát a logikai ellentmondásmentesség követelményével. Marino viszont azt emeli ki, hogy Eliade hermeneutikájának célja feltárni az alapvető jelentésösszefüggéseket, a struktúrát, azaz a koherens szerkezetű strukturális egészt. Vö. uo. 82, 83. A „hermeneutikai koherencia” itt a szöveg belső rendszerszerű szerveződését, az ezt meghatározó strukturális kapcsolatok latens koherenciáját jelenti. Ugyanis az értelmezés abból a premisszából indul ki, hogy minden hierofánia a végső valóságra vonatkozó koherens kijelentések komplex rendszerét feltételezi, s az értelmezésnek éppen ezt kell feltárnia. Vö. uo. 84, 85.

Marino Eliade hermeneutikájának a rekonstrukciójából nyert strukturalista-hermeneutikai, episztemológiai-hermeneutikai metodologizált hibrid szemléletet később az irodalmiság hermeneutikájára is átviszi. Egy olyan irodalmi hermeneutikában gondolkodik, amely az irodalmiság explicit és implicit értelmeinek a szervezett és rendszerezett feltárását, megvilágítását és értelmezését szolgálja, kettős szinten, a terminológia és a jelentés szintjén. Ez a hermeneutika Marino elgondolása szerint önszabályozó értelmező rendszerként – egyfajta *hermeneutikai modell*ként – valósulhat meg, amely az irodalmi mű betű szerinti (betű = *litera*) szövegű objektív olvasásának elvét az arra vonatkozó elő-értéssel, előzetes „tudással” integrálva, hogy mi az „irodalom”, biztosíthatja a helyes irodalomértés, műértés feltételeit. Vö. A. Marino: *Hermeneutica ideii de literatură*. 13–21.

³⁹ Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 112.

Az archaikus ember

A különböző vallásos dokumentumok, szövegek, hierofániák, melyeket a vallástörténész tanulmányozhat, a pozitívista szellemű episztemológiai modelleket félretéve, egy hermeneutikai perspektívában szemlélve nem olyan *leírásoknak* minősülnek, amelyek a jelenben letűnt korok emberi életformáiról, az ősi társadalmak archaikus létmódjáról tudósítanak. Maga Eliade is minden alkalommal felhívja arra a figyelmet, hogy a helyzet nem úgy áll, hogy az archaikus ember ezektől függetlenül élte a maga életét, s arra, ahogyan élt, ezek egy szellemi szintként fokozatosan ráépültek, ismétlődtek, s a későbbi korokra is áthagyományozódtak. Eliade *Az örök visszatérés mítosza* című munkájának a problémafelvezető soraiban tételesen is megfogalmazza azt, hogy az archaikus metafizikai koncepciók nem mindig öltöttek teoretikus nyelvi formát, bár a különböző mítoszok, rítusok és szimbólumok jelentéstartalmai a végső valóságra vonatkozó, koherens állítások komplexumaként felépíthető metafizikai rendszert hordoznak. A lényeg abban áll, hogy az a *metafizikai pozíció*, melyet e dokumentumok jelentéstartalmai tudósítanak, az archaikus ember világhoz való viszonyának, a léttel szembeni magatartásának a szerves velejárója volt, s ott is és akkor is, amikor a szó még nem bizonyult elégségesnek a kifejezésére, mint *tett* a viselkedés legelemibb, leghétköznapibb, legprofánabb mozzanataiban is megvalósult és megnyilvánult.⁴⁰ Az archaikus ember egy meghatározott metafizikai világértelmezésben élt, miközben a tetteiben, viszonyaiban ez a világértelmezés már mindig is benne élt, s ebben a természetes, szerves lét- és értelmezési folyamatban csapódott ki szellemileg, strukturálódott és tudatosult a nyelvi és szövegszerű képződmények jelentéstartalmaiban. E szellemi képződmények az archaikus ember létfolyamatához és létértelmezéséhez e lét *tudataként* szervesen hozzátartoznak, s maguk is e létértelmezés fenntartói, hordozói, e léthez való viszonynak az értelmén keresztülli alakítói, s ennél fogva az archaikus léttörténés részesei és résztvevői.

Ebben a kontextusban megkerülhetetlen kérdésként merül fel, hogy voltaképpen kicsoda az archaikus ember, a *homo religiosus*. Milyen kép rajzolódik ki róla Eliade vizsgálódásaiban?

Az archaikus ember nem abban különbözik a modern embertől, hogy a mindennapi életfolyamatait egy őseredeti létalapra vonatkoztatja, a modern ember pedig nem. A különbség abban áll, hogy az archaikus ember egy másfajta emberi létmód hordozójaként és megjelenítőjeként lép fel, mint a modern ember. A bizonytalan, veszélyeztetett, esetleges életkörülményei közepette folyamatos létszomj gyötri, minden tettét az állandó törekvés hatja át a léttel, azaz a szenttel, a végső valósággal való kapcsolatának fenntartására, megszilárdítására. Rítusai, mítoszai, szimbólumai erről nem annyira *tudósítanak*, mint inkább szerves *résztevői* és alakítói ennek a létmódnak. Általuk sikerül folyamatosan fenntartani és időről időre megújítani a léttel való kapcsolatát. Ebben a kapcsolatban az archaikus ember a legesetlegesebb létállapotában is összetartozó egységben éli meg a maga létét az örökkévalóval, az egyetemessel. Ezzel szemben a modern ember a maga világbavettségében, viszonylagos létbiztonságában egy olyan létfel-leadség állapotában él, amely révén a véges, történeti létmódjának partikuláris élethelyzeteiben elveszíti az egyetemesség és örökkévalóság kozmikus létdimenzióival való szerves kapcsolatát. A modern vallásos ember számára a vallásos tapasztalatok bizonyos lehetőséget nyújtanak az archaikus ember létmódjának a megélésére. Az alapvető különbség az archaikus ember és a modern ember létmódja között abban áll, hogy addig, míg az archaikus ember létmódja egy metafizikai létértelmezést hordoz és jelenít meg, a modern ember létmódja metafizika nélküli, s ennél fogva nem is szerveződik egy egységes és átfogó létértelmezés jegyében.

⁴⁰ Vö. Mircea Eliade: *Mitul eternei reintoarcei*. = Uő: *Eseuri*. Editura Științifică, Buc. 1991. 13.

A metafizikai létmód

Miben áll az archaikus ember létmódjának a *metafizikaisága*? Eliade szövegeinek figyelmes olvasatából az derül ki, hogy semmiképpen sem egy szubsztanciális értelemben vett ontológiai megalapozottság biztosítja ezt. Nem abban rejlik a metafizikai vonatkozás, hogy a szent mint végső valóság, mint igazi lét biztosítja az archaikus ember számára a mindennapi létezés szilárd alapját. A metafizikai vonatkozás nem a szent révén adott, hanem a mítosz és a rítus által biztosított. Az archaikus ember léte nem attól nyeri a metafizikai dimenzióját, hogy a szentre támaszkodik, hanem attól, hogy a mítosz és a rítus formálja meg ezt az egzisztenciát, s e *forma* lényege abban áll, hogy a mindennapi profán élet jelenségeit összetartozó egységben tartja a szenttel, a valósággal, a léttel.⁴¹ A metafizikai létmód a belső, lényegi formájában különbözik a nem metafizikaitól, abban a formában, amely oly módon strukturálja a létezésnek ezt a módozatát, hogy a partikuláris tapasztalati életmozzanatok az egyetemességre és az örökévalóságra nyíló létdimenziókkal összetartozó egységben élhetők meg. A mítosz, a rítus, a szimbólum és a hierofánia hordozza a létezésnek ezt a fajta megformáltságát; metafizikai létmóddal bírnival azt jelenti, hogy ezeknek mint a tapasztalatot strukturáló és megszövegező életmozzanatoknak az értelemösszefüggéseiben élni.

Most térjünk vissza az időközben felfüggesztett kérdéshez, s vizsgáljuk meg, hogy mit jelent ebben a kontextusban az értelmezés objektivitása. Az előbbiekből már felsejlik, hogy semmi esetre sem egy olyanszerű referenciális kapcsolat érvényesülését jelenti, mint amilyent Marino sejteni enged. Vagyis az objektivitást nem a jelenbeli jelentések sokféleségének a visszavezetése garantálja egy régmúlt, őseredeti léalap értelemegységére. Az értelmezési folyamat még képletesen sem jelent valamiféle visszafelé haladást az időben, nem valósít meg valamiféle visszatérést az őseredeti létállapothoz, s nem is tesz valamiféle kísérletet az archaikus egység helyreállítására a modern ember egzisztenciális körülményei között. Az *archaikus* nem attól érvényes és értékes, hogy régmúlt, letűnt idők valamiféle tökéletes állapota, hanem attól, hogy az *egyetemes* létmódja: a metafizikai létmódnak és létértelmezésnek *ugyanazt* a lényegi, belső formáját, strukturális meghatározottságát és értelemösszefüggéseit hordozza a primitív vallásosság legkülönbözőbb történelmi formáiban, legváltozatosabb hierofániáiban, mítoszai-ban és rítusaiban. Valamely hierofánia pedig nem attól egyetemes, hogy a szentet mint átfogó és végső valóságot jeleníti meg a tapasztalatban, hanem attól, hogy belső, lényegi formájában a szentnek és a profánnak ezt az összetartozó egységét hordozza.⁴² Így, ebben az értelemben nincs amihez visszatérni, s nincs is amit helyreállítani. Az értelmezés objektivitása a létezés alapstruktúráit hordozó és megjelentető egyetemes forma feltárásában, a jelentések sokaságának

⁴¹ Eliade gyakorta hangsúlyozza, hogy valamely profán, tapasztalati mozzanatnak a mítosz vagy a rítus adja meg azt a „formát”, amelyben az valóságossá, szentté, a léttel összetartozóvá válik. Pl. vö. uo. 19.

⁴² Eliade híres *Traitéjében* tételesen is megfogalmazza azt, hogy a szent és a profán, a lét és a nem-lét, az abszolút és a relatív, az örökkévaló és a változó paradoxális egybeesését hordozza és tárja fel minden hierofánia. Az, ami ebben paradoxális, nem a *szent* kövekben vagy fákban való megjelenése, hanem az, hogy *megjelenik*, azaz hogy a kétfajta létmód találkozása *formát ölt*, s e forma *egysége* (egy-sége, lét- és értelemegysége) válik meghatározóvá az „egészen más” (R. Otto) különbözőségével szemben. Vö. Mircea Eliade: *Tratat de istorie a religiilor*. Buc. 1992. 38. Eliade itt arra is kitér, hogy egy hierofániának egy vallásos rendszerben való megjelenése és jelentéstartalmának értelmező vizsgálata és feltárása között csupán a „forma” és a „formula” különbsége áll fenn. A hierofánia mint a lét- és értelemegységet hordozó *forma* minden más értelmezéstől függetlenül is *megmutatkozik*. A forma látható, azaz az összetartozó egységet (az ellentétes lényegegyüttlevésének egységét) mint értelmet is konkrétan *mutatja* magán, s így a maga természetes módján már mindig is értelmezésben levés, még mielőtt az értelmező vizsgálatával és feltárásával külön foglalkoznának. E konkrét megmutatkozástól különbözik az a mód, ahogyan az értelmezés során az összetartozó egységet a verbális hermeneutika analitikus deskriptív nyelvezete kijelentésekben *megformulázza*.

a lényegi forma egységére való vonatkoztatásában rejlik. Ez a konkrét sajátosnak (különösnek) és történelminek a „történelem előttire” nem mint régmúlt előzetesre, hanem mint *univerzálisra* való vonatkoztatását feltételezi; az univerzalitás eme reflexív és spekulatív horizontja adja meg a történelminek az igazi értelmét. A modernitás a metafizikai létmódnak ezt az eredeti egységét szakította szét, ezáltal a létezés metafizikai tartalmait is kiüresítve. A modern ember a létezésnek egy olyan nem metafizikai módozatában kénytelen élni, amelyben a partikuláris és az egyetemes, a konkrét és az absztrakt mintegy kívülről, módszertani és technikai konstrukciók révén vonatkoztatódik egymásra. Eliade hipotézise szerint a modern ember *vallásos tapasztalata* nyithat meg átjárási lehetőségeket a kétfajta létmód között. Ezért az a régmúlt idők őseredeti állapotai iránti nosztalgia nem annyira a modern embernek a történelem visszafordítására irányuló vágyát, mint inkább az igazi vallásos tapasztalat autentikus formáinak érvényre juttatására irányuló törekvéseit táplálja.

A nyelvi közeg

Az archaikus ember metafizikai létmódja és a modern ember nem metafizikai létmódja tehát formájában, *megformáltságában* különbözik alapvetően egymástól. A forma az a belső kapcsolatrendszer, strukturáló közeg, amely a létmozzanatokat értelemösszefüggésekbe szervezi, más szóval: *megszövegezi*. A kétfajta létmód a megszövegezés módjában is alapvetően különbözik, nemcsak abban, ahogy az egyikről vagy a másiktól leíró módon beszélnek, hanem abban is, ahogy egyik is, másik is önmagára reflektál és önmagáról beszél. A mítosz, a rítus, a szimbólum olyan nyelvi közeget alkot, és olyan szövegvilágként szerveződik, amely a metafizikai létmódot hordozza, alakítja, formálja és jeleníti meg. De nem a referenciája, hanem a *nyelvi formája* révén. Ebben a nyelvi közegben a partikuláris létmozzanatok egyetemes értelemvonatkozásokkal kerülnek összetartozó egységbe; s ebben az ezt megformáló és fenntartó tapasztalati-nyelvi-szellemi reflexivitás és spekulativitás alkotja azt az „őseredeti” értelemtartalmat és formai egységet, amelyet a különböző szemantikai szinteken képződő jelentések reuelálnak, s amelyhez a jelentésekre irányuló értelmezői erőfeszítések visszavezetnek. Ebben a belátásban bizonyosodik be, hogy az értelmezői beszéd, amennyiben helyesen (azaz objektíven) beszél, azt beszél el, amiről a mítosz, a rítus, a szimbólum már mindig is szól; azokat az értelemösszefüggéseket szervezi kijelentések rendszerévé, amelyeket a megélt élet formáiként a mítosz, a rítus és a szimbólum is a maga módján megjelenít és felmutat. Ezért nem bizonyul érdemtelennek annak a kérdésnek a felvetése sem, hogy vajon a hermeneutikai perspektívákat megnyitó vallástörténeti és vallásantropológiai kutatások tényleges jelentősége abban áll-e a modern ember számára, hogy egy archaikus, őseredeti valóság metafizikai konstrukcióiról tudósítanak, vagy inkább abban, hogy e metafizikai konstrukciókat hordozó mítoszok, rítusok és szimbólumok szövegvilágát, annak értelemösszefüggéseit értelmezőleg megnyitják a modern ember élet- és szövegvilága irányában. Hermeneutikai szemszögből nézve a helyes értelmezés és megértés ezért nem csupán a vallásos tapasztalat lényegének a feltárását és megismerését eredményezi, hanem egy olyan értelemértékezésbe való szellemi behelyezkedést jelent, amelyben helyreáll a tapasztalat spekulatív, metafizikai egysége. Általa nem annyira a vallásos tapasztalattal kapcsolatos tudásunk, mint inkább a vallásos tapasztalathoz való *hozzállásunk* változik meg.

A megértés köre

Marino az értelmezés objektivitása kapcsán az értelmezési folyamat *körkörösségének* a problémájára is kitér. Eliade kapcsán kimutatja, hogy a megértésünk mindig előzetes értésen alapul, s az exegézis az értelemösszefüggésekre irányuló anticipációt feltételez. Eliadéval együtt úgy véli, hogy azt értjük meg, aminek a megértésére predesztinálva vagyunk saját képzettségünk, kulturális beállítódásunk, valamint a megélt történelmi pillanat révén.⁴³

Marino felismeri, hogy a megértés körkörössége voltaképpen az értelmezési folyamat ellentétes logikai és tapasztalati mozzanatainak játéka, az intuíció és a reflexió, az indukció és a dedukció, az analízis és a szintézis, a rész és az egész, a múlt és a jelen, a szent és a profán közötti folytonos ingamozgásként megy végbe. De a metodológiai hermeneutikaszemlélet logikai-episztemológiai korlátaitól ez esetben sem tud eltekinteni. Éppen a *hermeneutikai kör* vizsgálata kapcsán derül ki igazán, hogy ezek a szemléleti keretek mennyire visszakényszerítik az értelmezés–megértés egész hermeneutikai problematikáját a megismerés terminológiai körébe.

Az episztemológiai és a hermeneutikai szemlélet hibridizálásának egy újabb mozzanataként Marino a hermeneutikai kör alapp problémáját a „hermeneutikai megismerés” kérdéseként tárgyalja. Az a kérdés foglalkoztatja, hogy miben áll a logikailag tautológiának tűnő hermeneutikai kör mozgásirányát követő hermeneutikai megismerés előrehaladása. Létrejöhete-e az értelmezés folyamatában valamilyen új ismeret, ha nem jelenik meg semmi más a konklúzióban, mint ami a premisszában is már benne foglaltatik. A logikai modellt az Eliade által inspirált történetiséggel kombinálva Marino abban látja a probléma meg(fel)oldását, hogy bár a megértés premisszája mindenkor adott, a hermeneuta hozzáállása a sajátos szellemi és történelmi szituációja által, az ebből származó előzetes értesei révén predeterminált.⁴⁴ Így az egyazon értelemmozzanathoz való visszatérés mindenik konkrét esetében az értelmezés körmozgása mindig *másképp* kezdődik. Az viszont – a szemléleti korlátokból kifolyólag – elkerüli Marino figyelmét, hogy egy olyanszerű kérdés, hogy van-e lineáris, előrehaladó mozgás az értelmezési-megértési folyamatban, ténylegesen nem is vethető fel a hermeneutikai beállítódás körülményei között. Az való igaz, hogy egyazon értelem-történelmi folyamaton belül tetten érhető és nyomon követhető az értelmezés progresszív, a feltárt és megértett értelemösszefüggéseken túlnyúló és mindig továbbhaladó mozgása; de a megértés két különböző aktusa – még ha egyazon értelemösszefüggés két különböző újraértelmezési mozzanataként következik is be – nem a haladás értelmében viszonyul egymáshoz, mivel minden új megértési folyamat voltaképpen nem *jobban* értéként, hanem *másképpen* értéként valósul meg ténylegesen.⁴⁵

⁴³ Vö. A. Marino: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. 110.

⁴⁴ Vö. uo. 110, 111.

⁴⁵ Ezt a problémát Gadamer egyértelműen tisztázza azzal összefüggésben, hogy a megértés nem pusztán egy már kézen álló alkotást reprodukáló, hanem maga is *alkotó* viszonyulás. „A megértés – mondja Gadamer – valójában nem jobbanértés, sem a világosabb fogalmaknak köszönhető tárgyi jobbantudásnak, sem pedig annak az elvi fölénynek az értelmében, mely a tudatosságot jellemzi az alkotás tudatalanságával szemben. Elég azt mondani, hogy *másképp* értünk, amikor egyáltalán megértünk.” H.-G. Gadamer: *i. m.* 211.

Az értelmezés korlátai

Az értelmezés objektivitása körül felmerülő számos problémát a jelzett szemléleti keretek között végigvizsgálva Marino eljut az *értelmezés korlátainak* a belátásához. Úgy véli, hogy mindazok a tényezők, amelyek az értelmezési-megértési folyamat egzisztenciális, kulturális, történelmi feltételeivel kapcsolatosak, *szubjektivizálják* az értelmezést. Ezért arra a kérdésre, hogy lehetséges-e objektív értelmezés, nem lehet egyértelműen igenlő választ adni. A hermeneutikai értelmezés objektívnek bizonyul a saját tárgya által megvont határok között: a dokumentumok, ezek értelme és jelentéstartalmai az értelmezés objektivitásának a feltételül szolgálnak. De az értelmező és az értelmezési aktus kontextusa felől nézve ez az objektivitás *szubjektivizálódik*, mint ahogy fordítva is igaz: az értelmezői szubjektivitás is *objektivizálódik*.⁴⁶

Amint az eddigiekben láttuk, a strukturalista és episztemológiai jellegű módszertani beidegződésektől átitatott szemléleti keretben Marino számára mindvégig teljesen természetesnek és kézenfekvőnek tűnik az értelmezés objektivitása kérdésének a felvetése. Az viszont fel sem merül, hogy a tényleges hermeneutikai beállítódás számára vajon egyáltalán van-e valamiféle relevanciája az objektivitás–szubjektivitás terminológiai kettős erőterében felvetett kérdéseknek. Annak az oka, hogy az ilyenfajta gyanúra általában nem terelődik rá a figyelem, nemcsak Marino szemléleti korlátaiban keresendő, hanem abban a módban is, ahogyan Eliade hermeneutikája kapcsán számos kulcsmozzanat megvilágításában Marino Ricoeur hermeneutikai koncepciójára igyekszik építeni.

Valahányszor szükségessé válik, hogy Eliade hermeneutikáját egy univerzalizásra igényt tartó hermeneutikai koncepcióval szembesítse, Marino számára a gadamerinél sokkal kézhez állóbbnak kínálkozik a ricoeuri hermeneutika, amely sok mindent megőriz és továbbfejleszt a hermeneutikai beállítódás szemiotikai és strukturalista előzményeiből s módszertani elkötelezettségeiből. Így Marino az értelmezés objektivitásának kérdése körül is többek között azért találja érdemesnek hosszadalmasabban elidőzni, mert fontosnak véli azt a módot, ahogyan Ricoeur különbséget tesz „objektív” és „szubjektív” értelmezés között. Ebben a hermeneutikai vizsgálódások sikere szempontjából két fontos, korántsem elhanyagolandó feltétel teljesülését látja.

Az egyik azzal kapcsolatos, hogy úgy tűnik, Ricoeurnek sikerült egy olyan kritériumra bukkannia, amelynek érvényesülése minden esetben szavatolhatja az értelmezés objektivitását. Ennek lényege Marino megítélése szerint abban áll, hogy az értelmezőnek folytonosan az értelmezett szöveg referenciasíkjába, illetve az ebből nyíló sajátos horizontjába kell helyezkednie, azaz – Hirsch szavaival – az eredendő és eredeti perspektívát kell érvényesítenie, minden más szempont vagy perspektíva kizárásával.⁴⁷

A másik feltétel az „értelmezések konfliktusával” kapcsolatos. Eliade vallástörténeti kutatásai arra is fényt derítenek, hogy a vallások története a különböző és konfliktusos értelmezések története is egyben. A más-más irányú és szempontú megközelítésekben az értelmezések polivalenciájának elve érvényesül, ami óhatatlanul az értelmezések konfliktusához vezet. A hermeneutikai vizsgálódás sikere érdekében azonban az értelmezések sokféleségének és eltérő érvényességének az összehátróítása is szükségessé válik, amivel az értelmezések hierarchizálása, az új értelmezések valamelyik hagyományos értelmezéstípusba való besorolása is együtt jár. Marino számára úgy tűnik, hogy az értelmezések objektivitásának ricoeuri kritériuma az értelmezések konfliktusában is betöltheti a döntőbírói szerepet.⁴⁸

⁴⁶ Vö. A. Marino: *i. m.* 201, 204.

⁴⁷ Vö. uo. 34.

⁴⁸ Vö. uo. 35, 36, 37.

A szöveg titka

Vessük most össze az objektív értelmezés – Ricoeur vonatkozásában felvetett – problémáját magának Ricoeurnek az idevágó fejtegetéseivel.

Visszatérve a szöveg jelentése és értelme közötti ricoeuri különbségtevéshez, abból az derül ki, hogy a szubjektív és az objektív értelmezés megkülönböztetése Ricoeurnál korántsem abban az értelemben történik, amire Marino utal. Az objektív értelmezés problémája ténylegesen nem a szöveg referenciájának, a szöveg és a világ kapcsolatának a kérdéseként tevődik fel. Ricoeur az objektív értelmezés problémáját a szövegnek az olvasásban való elsajátításától mint szubjektív értelmezéstől különíti el. Az olvasás, még akkor is, ha a szöveg szándékaihoz igazodik, sokat megőriz az *elsajátításként* gyakorolt és felfogott (Schleiermacher, Dilthey, Bultmann) értelmezésnek abból a pszichológiai dimenziójából, miszerint az olvasói megnyilatkozás egy másik – a környezete és hallgatósága irányában *aktualizáló* – szöveget kapcsol a szöveghez, amelyben a szöveg értelmezése az olvasó önértelmezése irányában hosszabbtódik meg; az olvasó a szöveg megértésére törekedve voltaképpen a saját szövegét alkotja, amely önmaga jobb vagy másabb megértését szolgálja. Ez csak abban az összefüggésben érvényes, amelyben a szöveget magát is a szerzői önértelmezés és önmegértés közegének tekintjük. Az értelmezés viszont azért nem állhat meg ennél a pszichológiai folyamatnál, mert a szöveg lényege és értelme nem abban áll, hogy ő egy szerzői szándék közvetítője és értelmezője. Ricoeur azért hangsúlyozza a strukturális elemzés hermeneutikai fontosságát, mert úgy látja, hogy a strukturális elemzés útján tárható fel a szöveg *mélyszerzői*, az a szöveget belülről összetartó és egységbe szervező értelemösszefüggés, amely a szöveg *saját* (a szerzőjétől független) szándékát érvényesíti, s azt a tartalmat artikulálja, amit a szöveg maga mond. A szöveg „szándéka” vagy „akarata” szerint a *saját értelemirányába* von be, „azt akarja”, hogy a vele azonos irányba, az általa hordozott és megnyitott értelemösszefüggésbe helyezkedjünk.⁴⁹ Az objektív értelmezés tehát nem a szövegen kívülről irányul a szövegre, hanem a szövegen *belüli* értelmezés, mégpedig a szövegnek az önmagára irányuló értelmezési aktusa, egy meghatározott irányultságú értelemösszefüggésként való önértelmezése. Az, ami az objektív értelmezésként történik, voltaképpen „az értelem magára vonatkozó munkájaként” megy végbe a szövegben; a folyamatos (ön)értelmezésben levés a szöveg természetes létmódja.⁵⁰ Értelmezőként nem tehetünk mást, mint azt, hogy magunk is részt veszünk a szövegnek ebben az önértelmezési folyamatában.⁵¹ Ebben a vonatkozásban *értelmezni* azt jelenti, „hogy a szöveg megnyitotta gondolati utat választjuk, útra kelünk arra, amerre kelt a szöveg”, azaz a szöveg értelemirányába állunk be, és vele együtt haladunk.⁵² Ilyenkor az explicitált szövegértelmezés, vagyis a „hermeneuta szava” „olyan újramondás, amely a szöveg szavát éleszti újjá”.⁵³

Ricoeur elgondolása az objektív értelmezésről két fontos mozzanatot foglal magában: egyrészt megvilágítja a szöveg titkát, azt a valóságos tényállást, hogy a szöveg tényleges létmódja az önértelmezésben levés; másrészt korrigálódik az a Marino-féle elgondolás, miszerint az ob-

⁴⁹ Vö. P. Ricoeur: *i. m.* 29.

⁵⁰ Vö. *uo.* 32.

⁵¹ Ez a ricoeuri elgondolás rokonítható azzal a gadameri koncepcióval, miszerint „a szöveg fogalma mint a nyelviség szerkezetének központi kategóriája csak az interpretáció fogalmából kiindulva adható meg; hiszen a szöveg fogalmát egyenesen az jellemzi, hogy csak az interpretációval összhangban és belőle kiindulva mutatkozik meg – mint voltaképpen adott és megértendő”. H.-G. Gadamer: *Szöveg és interpretáció*. = (Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Szerk. Bacsó Béla. Bp. é. n. 24.

⁵² P. Ricoeur: *i. m.* 30.

⁵³ *Uo.* 33.

jektív értelmezés a szöveg referenciális síkjába való beállásként valósulna meg. Egyúttal a szövegprobléma ricoeuri megközelítése tényleges rokonságot mutat azzal az Eliade-féle elgondolással, melyet az archaikus ember és annak a metafizikai létmódja kapcsán fejtegettünk.

A ricoeuri szövegkoncepció voltaképpen a szöveg igazi létállapotát, *metafizikai* létmódját világítja meg. A folyamatos (ön)értelmezésben levés, az ezzel együtt járó reflexivitás és spekulativitás, a partikuláris léttartalmaknak az univerzalitás horizontjába való helyzettsége együttesen a metafizikai létmód ismérveit alkotják. A *szöveg titka* abba a *paradoxális* vonatkozásba sűrítődik, hogy bár a szöveg mindig „valamiről” szól, s ez a „valami” a szöveg révén – s a szöveg referenciájaként – mindig egy „világként” tárul fel, a szöveg ténylegesen mégsem ebből nyeri az értelmét, hanem abból a lényegi, belső és univerzális *formából*, amely a világot mint a szöveg referenciális tartalmát és a szöveget mint a világ megjelenítődését egymással összetartozó egységben tartja. A szöveg voltaképpen e partikuláris adottságoknak – a világnak mint tartalomnak és a szövegnek mint jelek egy meghatározott rendszerének – az univerzalitás horizontjával való összetartozásaként valósul meg. A szöveg belső értelemösszefüggése mint a szöveg referenciáját alkotó partikuláris világ és a szövegben megnyíló univerzális horizont összetartozó egysége mint *forma* a szövegen magán minden más értelmezéstől függetlenül is megmutatkozik. A szöveg egy partikuláris világról szól, de egy univerzális nyelvi közegben és nyitott értelmezési horizontban beszélve róla *értelmes* szöveggént tűnik fel a környezetében már azt megelőzően is, hogy valaki az olvasásába fogna. Az objektív értelmezés ennél fogva nem a szöveg referenciasíkjába való behelyezkedésként, hanem a szöveg metafizikai létmódjának a feltárásaként valósulhat meg, abban az önmagát mindig továbbalkotó, továbbépítő lét- és világértelmezésben való részesülő-részvételnél, amely mint folytonos értelmezésben levés a szöveg természetes létállapota. A szöveg nem a világba vetettség élményében, hanem a teremtetés örömeiben részesít. Az viszont kétségtelen, hogy amennyiben az értelmezés a szöveg értelemirányába helyesen áll be, a referenciasíkjában arra bukkan, amiről a szöveg ténylegesen éppen szólni akar: a szöveg metafizikai horizontjában egy világ ontológiai erővonalai rajzolódnak ki. Ilyenkor a szöveg értelemösszefüggései nyílnak meg egy (lehetséges) referenciára és nem egy (valóságos) referencia szabja meg az értelem irányait.

A metafizikai horizontjától és értelmezésben levésének létállapotától megfosztott szöveg ténylegesen már nem igazi szöveg, hanem leíró kijelentéseknek a leírás tárgyához külsődleges szabályok szerint hozzárendelt rendszere.

A szimbólum ereje

Ebben a kontextusban nem tűnik érdemtelennek ide illeszteni még egy olyan problémát, amelyet Ricoeur éppen Eliade szimbólumkoncepciójához csatlakozva vet fel, s amely úgy világítja meg annak a nyelvi közegnek a természetét, amelybe Marino az egész Eliade-féle hermeneutikát helyezi, hogy némileg korrigálja ennek a nyelvi környezetnek és szövegvilágnak a hermeneutika élő szellemiségétől való metodológiai elidegenítését, ami Marino episztemológiai-szemiotikai-strukturalista szemléletű megközelítéseiben óhatatlanul bekövetkezett. A *kettős értelem* problémájáról van szó. Ez nem azonos az értelemnek és a jelentésnek az előbbiekben részletesen vizsgált kettősségével, és nem is redukálható arra.

Ricoeur Eliadénak a kozmikus szimbolizmussal kapcsolatban a *Traité*ben helyet kapó fejtegetéseire és példalozásaira utalva rámutat a szimbólumnak arra a lényegi sajátosságára, ami a nyelvi teljesség feltételét alkotja. A nyelvi teljesség az értelemnek az értelemhez való olyanszerű viszonya alapján áll elő, hogy az egyik értelem valamilyen módon benne lakozik a másik-

ban. A szimbólum létmódja két értelemnek az ilyen *egymásban lakozásán* alapul. „A szimbólum *kötött* – írja Ricoeur –, kettős értelemben, valamihez kötött és valamivel kötött. Egyrészt a szimbólum elsődleges, szó szerinti, érzékelhető jelenségeihez kötött: ez hozza létre homályosságát. Másrészt a szó szerinti értelem kötődik a benne lakozó szimbolikus értelemhez; ezt nevezem a szimbólum reveláló képességének. A szimbólum ennek köszönheti, hogy ereje van – homályossága ellenére.”⁵⁴

A ricoeuri megfogalmazásból az derül ki, hogy a szimbólum esetében is érvényes az, amit a mítosz, a rítus, a hierofánia, illetve a szöveg esetében megállapítottunk: belsőleg megformált, összetartozó lényegi egység, értelemösszefüggés. Mégis megkülönböztetett figyelmet igényel. A szimbólumban egy érzéki-tapasztalati komponens partikuláris értelemhorizontja összetartozó egységbe áll össze egy szellemi komponens univerzális értelemhorizontjával. Ennélfogva az érzéki-tapasztalati nem marad meg tisztán a maga konkrét partikularitásában, hanem olyan értelemhorizontra tesz szert, amelyben egyetemes értelemösszefüggések felé nyílik meg; értelemként túllép a lébeli partikularitásán. Innen adódik a *homályossága*. De fordított irányban is valami hasonló történik: az univerzális és absztrakt szellemi értelem olyan tapasztalati értelemhorizontra tesz szert, amelyben konkrét partikuláris értelemösszefüggések felé nyílik meg, az érzéki-tapasztalati feltárul. Innen adódik a szimbólum *reveláló képessége*. A szimbólum nem redukálható sem az egyik, sem a másik értelemösszefüggésre, hanem a kettő belső formai összetartozásán és egységén alapul: az egymásra megnyíló partikuláris értelemösszefüggések és univerzális értelemösszefüggések strukturális egységbe szerveződése alkotja a belső kohézióját. Ami miatt a szimbólum különleges figyelmet igényel, az éppen ennek az egységbe szerveződésnek a természete. Ugyanis itt nem pusztán formai összetartozásról van szó, mint ahogy ezt a hierofánia vagy a szöveg esetében kimutattuk, hanem az *egymásban lakozás* létmódjáról. A partikuláris és univerzális értelemösszefüggések kölcsönösen egymásba hatolnak, egymás megjelenítőivé és értelmezőivé válnak. A szimbólum kötött, mivel a tapasztalati értelemösszefüggés az univerzálisat értelmezi, az univerzális értelemösszefüggés pedig a tapasztalati. Egyik a másiknak *interpretánsa*, a peirce-i értelemben. Vagyis az egyik értelmezésben feltáruló értelemösszefüggés a másiknak az alkotóeleme és fordítva. Enélkül sem a partikuláris, sem az univerzális értelemösszefüggés külön-külön nem rendelkezne azzal az értelemteljességgel, melyet egymásban lakozásuk révén a szimbólum hordoz. Ebből nyeri a szimbólum az *erejét*.

Mindebben az is megmutatkozik, hogy a szimbólum által megjelenített nyelvi közeg nemcsak kötött, hanem egyúttal *teljes nyelv* is.⁵⁵ Egyszerre terjed ki a tapasztalati partikulárisra és az univerzálisra, az érzéki konkrétúra és az absztrakt szellemire. Nem tud úgy beszélni az egyikről, hogy egyúttal a másikkal is ne beszéljen. Nem tudja úgy szólaltatni meg az érzéki, hogy azt ne az univerzális horizontjában és hordozójaként jelenítse meg, s nem tudja úgy megszólaltatni az univerzális, hogy azt ne az érzékihez tartozóként s abban jelenlevőként tárja fel. A partikuláris tapasztalati értelemnek *metafizikai* dimenziót, az univerzális értelemnek *egzisztenciális* dimenziót kölcsönöz. A szimbólum létstruktúrája ezért *több*, mint a hierofánia vagy a szöveg metafizikai létmódja. A szimbólum homályossága metafizikai homály, de a reveláló képessége egzisztenciális nyitottság. Ezért a szimbólum nemcsak megszólal, hanem *megszólít*. A szimbólumban nemcsak az univerzális értelemösszefüggések nyelvén szólal meg a partikuláris tapasztalat, hanem az univerzális értelem a saját partikuláris egzisztenciám nyelvén szólít

⁵⁴ P. Ricoeur: *Az interpretációk konfliktusa. = A hermeneutika elmélete*. Első rész. Szerk. Fabiny Tibor. Ikonológia és műértelmezés 3. Szeged 1987. 210–211.

⁵⁵ Vö. uo. 211.

meg engem. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a szimbólum létmódja kötött és a kötöttségében teljes létmód: a metafizikai és az egzisztenciális egymásban lakozásának a létmódja. A szimbólum nyelvi közegében élő ember nem lehet más, mint az *egész ember* a maga *teljes tapasztalatával*.

Észrevételek és remények

Végezetül még idekiváncozik két észrevétel Marino hermeneutikai vizsgálódásaival kapcsolatban.

Az a tény, hogy kétségtelen tudományos szakszerűsége és komolysága ellenére Marino hermeneutikai törekvései mégsem érik el a kívánt céljukat egy ilyen területen, mint a vallásos jelenségek kutatása – amelyek természetüknél fogva mondhatni önként kínálkoznak fel az értelmező vizsgálódásnak –, nagy valószínűséggel éppenséggel azzal a „hermeneutikai szituációval” magyarázható, amelyben Marino hermeneutikával való foglalkozása történt. A 20. század hetvenes-nyolcvanas éveinek szellemi közegében ez egy olyan szituációként formálódott, amelynek a terminológiai és módszertani horizontja még nem volt ténylegesen hermeneutikai. Marino egy *nem hermeneutikai* szituáció episztemológiai előzetességstruktúrára alapozva és szemiotikai, strukturalista, rendszerszemléleti horizontjában kísérli meg értelmezni, megérteni és alkalmazni a hermeneutikát. Így már nincs is semmi furcsa abban, hogy ebből kifolyólag ez sokszor nem hermeneutikai módon sikerült. Ettől még azok a lényeges pontok és mozzanatok, amelyeken Marino nem hermeneutikai módon ért(elmez)i félre a hermeneutikát, éppen a félreértés hermeneutikai produktivitása révén igazi hermeneutikai tettek, hermeneutikai eseménynek minősülnek.

A másik észrevételünk szervesen kapcsolódik az előbbihez. A jelzett szituációból kínálkozó nézőpont egy jellegzetes kiindulási alapot és meghatározott irányt kölcsönöz Marino Eliade hermeneutikájára irányuló kutatásainak. Marino az adott strukturalista szemléleti kerettel járó szellemi beidegződésként a szöveget állítja hermeneutikai kutatásainak középpontjába, s a szöveghermeneutikai hagyomány irányvonalaival igazodik. Így Eliade esetében sem tud elszakadni attól a látásmódtól, hogy Eliade hermeneutikájában is szövegekkel van dolga. Ily módon nem látja eléggé be, vagy nem tulajdonít kellő időben jelentőséget annak a ténynek, hogy valójában Eliadénál a szövegexegézisben való előrehaladás magához az élő *vallásos tapasztalathoz* mint hermeneutikai tapasztalathoz való előrehaladást jelent.⁵⁶ Holott Eliade hermeneutikai értelemben ebben alkot nagyot, ebben rejlik hermeneutikájának az igazi lényege: a vallásos tapasztalatnak hermeneutikai tapasztalatként való felvázolásában, kibontásában. Ebben a folyamatban a szöveg, a szimbólum és a mitológia a vallásos tapasztalat nyelvi közegeként jelenik meg, olyan nyelvi univerzumban, amelyben a vallásos tapasztalat világtapasztalatként tárul fel. Ha a gadameri filozófiai hermeneutika szemszögéből nézzük ezt a kibontakozást, akkor talán Eliade életművében egy „univerzális hermeneutika” „empirikus” megvalósulásának lehetünk a tanúi, s nem kizárt, hogy a szimbólum és a mítosz nyelvi közegében éppen a gadameri hermeneutika univerzális nyelvi aspektusai rajzolódnak ki számunkra.

⁵⁶ Azt, hogy Eliade számára a vallásos tapasztalat a hermeneutikai teljesítményekként megvalósuló értelmezések kiindulópontja és igazi terepe, számos helyen saját szavaival is igazolhatjuk. Pl. a kozmikus és az emberi létezés létmozzanatainak azonosításával kapcsolatban írja: „Próbáljuk megérteni annak az embernek a léthelyzetét, akinek szemében mindezek az azonosítások nem pusztán *gondolatok*, hanem megélt *tapasztalatok*.” Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1987. 155.

Ha viszont arra is odafigyelünk, hogy a szimbólum és a mítosz *egymásban lakozó* metafizikai és egzisztenciális struktúrájában feltáruló értelemösszefüggések a szellemi-nyelvi univerzalizálás, reflexivitás és spekulativitás közegében filozófiai gondolatokként is megszólalhatnak, akkor talán végezetül azt a hipotézist is megkockáztathatjuk, hogy az archaikus hagyomány igazi örököse nem annyira a modern ember *mai* vallásos tapasztalata, mint inkább a *jövő* filozófiája.

Between Text and Experience. On Adrian Marino's Hermeneutics. This study deals with Adrian Marino's hermeneutical work developed in the 1970s – a pioneer of Romanian culture, given the intellectual climate of that age –, based on his writings on Mircea Eliade's hermeneutics and the hermeneutics of literature.

This hermeneutical achievement is examined from two aspects: first, we try to follow the justification of Marino's basic hypothesis that Mircea Eliade's aims to unfold the meanings of the different historical forms in the universal religious mythology and system of symbols, are in fact not only studies of the history of religion, anthropology or phenomenology, but in fact evolve as a universal hermeneutical theory of Gadamerian proportions. On the other hand, we attempt to show the insufficiencies and limitations of Marino's hermeneutical outlook, which are inherent to his structuralist approach and his commitment to an epistemological-methodological view.

Confronting Marino's problems with Eliade's remarks and the related thoughts of Gadamer and Ricoeur, this study concludes that Marino's specific misapprehensions on the hermeneutical conception emerge precisely from the hermeneutical situation that is the medium of his research, and that these misapprehensions are in fact hermeneutically prolific.

MŰHELY

Murádin Jenő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület képtári gyűjteményének történetéhez

Feldolgozatlan az Erdélyi Múzeum-Egyesület képzőművészeti gyűjteményének és 1913-tól nyilvánossá lett képtárának története. Elmélyült kutatás ebben a témában nem is lehetséges mindaddig, míg az EME működésének levéltári forrásai ismét kutathatóvá nem lesznek, vagy reményeink szerint vissza nem kerülnek az újralakult intézmény jogos birtokába.

Az a kevés szakirodalmi utalás, mely rendelkezésünkre áll, néhány tárgyszerű, inkább kiindulópontnak tekinthető adatközlésben merül ki. Ezek között a Bánffy Dénesné hagyatékára vonatkozó utalások fontosak, mivel a képtár nyilvánossá válásakor is ezt tekintették az „alapgyűjteménynek”.¹ Özvegy Bánffy Dénesné hagyatékából jutott hozzá az egyesület 59 képhez, melyek sokáig raktározva állottak, s csak kérelemre és időpontot egyeztetve tekinthették meg érdeklődők.

Kevésbé ismert körülmény, csupán Kelemen Lajos utalt rá néhány szóval,² hogy még az EME 1859-es megalakulása előtt már történtek följajánlások egy erdélyi múzeumi képgyűjtemény létrehozására. Az alkalmat erre az 1841–1843 között Kolozsváron tartott erdélyi országgyűlés nyújtotta, és az ott megvitatott kérdések során hangzottak el ilyen megnyilatkozások. Ezen a diétán vitatták meg ugyanis a föllállítandó Erdélyi Múzeum már körvonalazódott tervét, és kérték jóváhagyását az uralkodóhoz intézett feliratban. Gr. Kemény József rendkívüli értékű könyv- és kéziratgyűjteményét, gr. Kemény Sámuel ásványgyűjteményét ajánlotta föl a múzeumnak. Példájuk megmozgatta a közvéleményt. A diéta küldöttei között, de rajtuk kívül is találunk csatlakozókat. Ezek közé tartozik a témánkhoz – a múzeumi képgyűjtemény létrejöttének tényleges vagy virtuális előzményeihez – kapcsolódva Goró Lajos és Ágotha János följajánlása.

Mindezek megtalálhatók az országgyűlés jegyzőkönyvében, s beszámolt róluk a reformpárti ellenzék fóruma, a Méhes Sámuel szerkesztette Erdélyi Híradó is. E dokumentumokból és közlésekből egyébként az is kiderül, hogy a kezdeményezők és támogatók nagy bizakodással jószerint biztosra vették a múzeumalapítás megvalósulását.

Goró Lajos portréja.
Szathmári Pap Károly litográfiája, 1842

¹ *Útmutató az Erdélyi Nemzeti Múzeum Képtárában*. Művészettörténeti bevezetéssel ellátta Rózsaffy Dezső dr., összeállította Merész Gyula. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának kiadása, Kvár 1913.

² Kelemen Lajos: *Művészeti adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület irománytárában*. Művészet 1912. XI. évf. 218–227.

Nem számoltak sem a szász küldöttek ellenvéleményével (akik az alapítás országos jellegét vitatták), sem a bécsi udvar (a mindenben gyanúsát látó metternichi politika) elutasításával. A múzeumalapítás több mint másfél évtizedet halasztódott, és egy más korszakban, a reformkortól eltérő politikai konstellációban jött létre.

Az alább idézett szövegek mindezek ellenére meggyőző erővel közvetítik felénk azt a közhangulatot, mely a magyarság szellemi fölemelkedésének szándékával kívánta az intézményalapítást támogatni.

Alljon itt előbb Goró Lajos mérnökkari őrnagynak, az országgyűlés követének 1842. december 30-án a diétán elhangzott fölszólalása.³

„Tisztelt Karok és Rendek!

A közjó és haszon előmozdításáért forrón buzgó gróf Kemény József és Sámuelnek, kis hazánk oltárára mint elsők letett, tiszteletet gerjesztő és művelődést sugárzó nagyszerű áldozatuk következtetésében már országosan megalapított múzeum számára [...] bátorlalom én is egy fővényszemet [...] tisztelettel ajánlani[...] úm. 1-ször Wanderungen durch Pompeji című munkámat 20 metszett rajzzal, in folio⁴ pompás példányban; e mellett még 350 darab – német, ánglus, magyar, francia és olasz válogatott könyveket, többnyire az architektúráról, archaeológiáról, mathezisről és szép mesterségekről.

2-szor. A halhatatlan Tizian híres Danae-jának vagy aranyesőjének⁵ egy nápolyi igen nevezetes festő által készített másolatát olajos festékben; mintegy hat láb hosszúságú, öt láb széleségű. – Ennek eredetije Velenczében – Palazzo d' Oro-ban van, melyért az ángolok temérdek summát ígértek, de maig sem kaphatták meg.

3-szor. 450 régi római eredeti pénzgyűjteményemet.

4-szer. Egy – mintegy 40 darab császári aranyat nyomó – tiszta arany monetát, melynek egyik oldalán a múzsák pantheona, ezen körülírással: Ingenio et Industriae, a másik oldalán Max, báváriai király⁶ képe remekül van kiállólággal jelezve, és amellyel még 1825-ben méltóztattott ezen koronás fő engemet egy hozzám intézett, tulajdon és eredetileg most átadandó levele mellett kegyelmesen megajándékozni.

Mindezen csekély ajándékokat oly móddal vagyok bátor ajánlani, hogy az említett kép és könyvek halálom után adassanak által; a régi pénzgyűjteményem és aranymonetám, Pompeji munkámmal együtt akkor, midőn a TT. KK. és RR. [Tekintetes Karok és Rendek] parancsolni fogják.

Kérem a TT. Karokat és Rendeket, méltóztassanak ezen kis ajánlatomat oly kegyességgel fogadni, amely hazafiúi buzgó szeretetből teszem azt – s méjj tisztelettel öröklök

a Tekintetes Karoknak és Rendeknek
alázatos szolgálója

agyagfalvi Goró Lajos s. k.
cs. k. ingineur őrnagy⁷

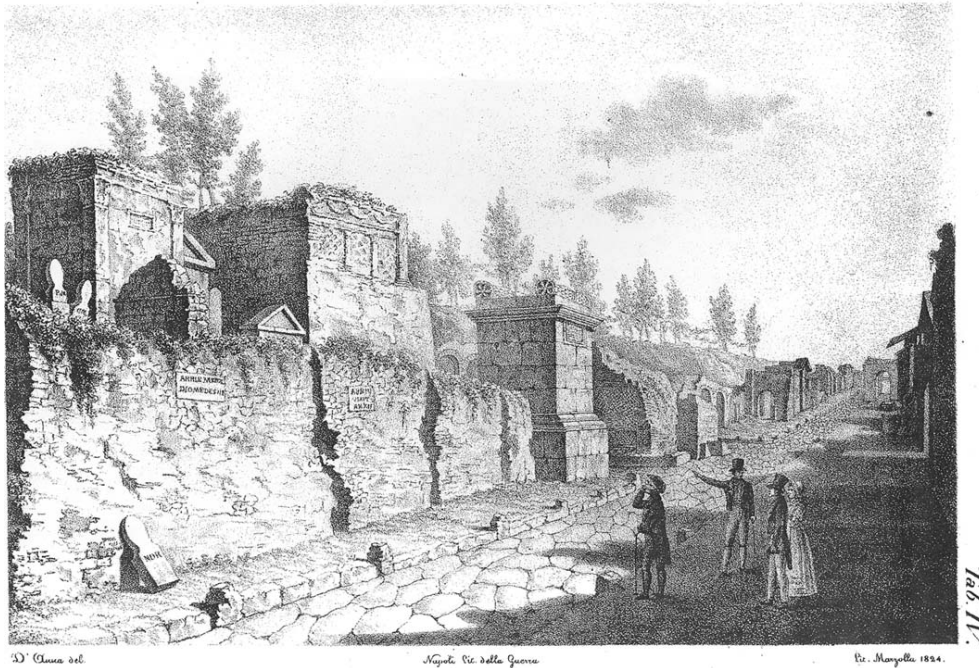
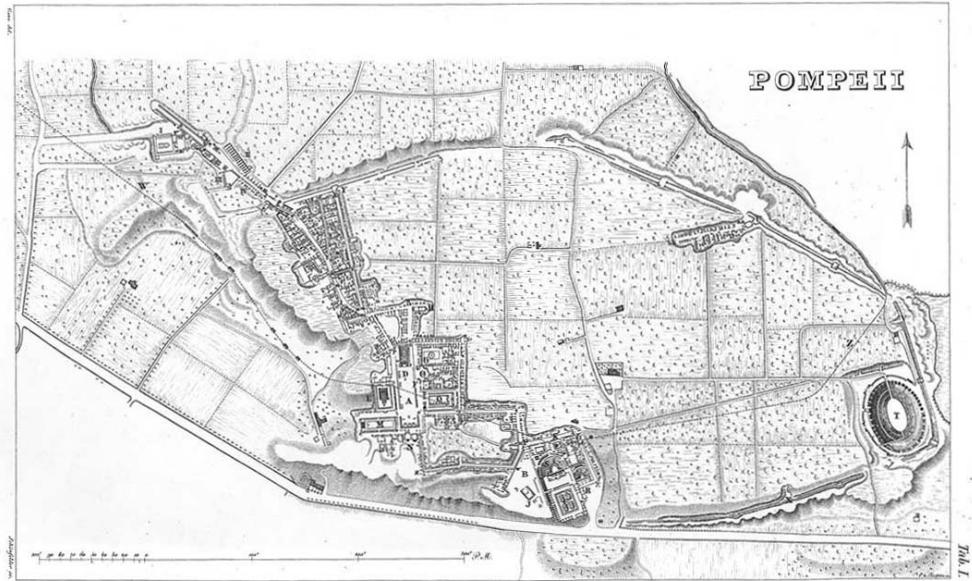
³ A szöveget a mai helyesíráshoz közelítő formában közöljük, de megőrizve a hangtani és tájnyelvi sajátosságokat.

⁴ fölió – ivrétalak

⁵ Tiziano Vecellio (1488/90–1576), az érett reneszánsz nagy mesterének egyik mitológiai képfeldolgozásáról van szó, valószínűleg az 1545–1546 körül készült, *Danae Ámorral* című festményről, amely ma a nápolyi Museo di Capodimonte gyűjteményében látható. Tiziano munkáiról számos rézkarc és fametszet készült, s ugyanígy másolatok is.

⁶ I. Miksa (1756–1825) a pozsonyi békében királlyá lett Bajorország uralkodója.

⁷ *Az Erdélyi Nagyjefedelemesség s hozzá visszakapcsolt Részek három Nemes Nemzeteiből álló Rendeinek [...] országgyűlésökről készített Jegyző-könyv.* Kolozsvárt az Ev. Ref. Főiskola Könyv- és Kő-nyomó Intézetében, 1841. 569–570. (A továbbiakban: *Jegyzőkönyv.*)

Pompeji térképe és kép a feltárt romokról. Lapok a Bécsben megjelent albumból

Az országgyűlési Jegyzőkönyv a fentieket követő bejegyzése szerint a Karok és Rendek „il-
lő méltánylással fogadván, köszönet szavazása mellett ezennel meghatározták, hogy [az ado-
mányozó] neve iktattassék bé a többi alapító atyánkfiai iránt alkotandó törvényjavallatba”.⁸

A múzeumnak adakozó Goró Lajos portréja megmaradt abban a könyvatos diétai arckép-
csarnokban, melyet Szathmári Pap Károly készített és adott ki könyvomatban 1842-ben. Élete
delén túl levő, nyugodt tartású, magas homlokú férfit ábrázol a kép, katonai mundérban, kitün-
tetésekkel.

A pompeji romokról írt és saját rajzaival, térképével, ábráival díszített könyve megőrizte
nevét az utókor számára. Művészeti lexikonok emiatt tartják számon. Ami pályáját illeti, arról
is kideríthető néhány pontos adat.

Az agyagfalvi előnevet viselő Goró családot 1614-től az udvarhelyszéki primipilusok, lőő
székelyek között említik.⁹ Goró Lajos azonban már a Székelységtől távol, a Hunyad vármegyei
Déván született 1786. június 14-én. Bécsben végzett hadmérnöki akadémiát, és részt vett a Na-
poleon elleni 1809-es asperni ütközetben és az 1813–14-es hadjáratokban. Tovább szolgálva, a
carbonari mozgalom leverésére szent szövetségi jóváhagyással indított osztrák büntető-
expedícióval 1821-ben ő is bevonult Nápolyba. Ezt az időt használta ki arra, hogy a Vezúv
kitörése miatt elpusztult római város, Pompeji romjait tanulmányozza, ott maga is ásásokat
végezzen, és több (litográfiába áttett) rajzával mindezt megörökítse. Építészeti megbízásokat
is kapott; tervei szerint építette föl Winkler György 1834–1836 között a kolozsvári Szent
György kaszárnyát.¹⁰ Módos, vagyonos állapota lehetővé tette, hogy értékes könyveket, régi
pénzeket, műtárgyakat vásároljon. Szolgálatának megbecsülését jelzi, hogy az 1841–1843-as
erdélyi országgyűlésen mint az udvar által kinevezett királyi hivatalos vegyen részt. A festő
Barabás Miklós is ismeretségbe került vele, *Önéletírásában* az 1830-as évek elejéről említi
mint „nyug. mérnökkari kapitányt, ki a pompeji ásításokról írt munkájával tette volt nevét is-
meretessé”.¹¹

A Bécsben 1825-ben kiadott könyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében meg-
maradt. A címlap nélküli példány innen került át a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba.

Mi történt a Tizian-másolattal, azt egyelőre nem sikerült kideríteni. Az 1913-ban megnyílt
képtár tárgymutatójában nem lelhető föl. Ám ehhez hozzá kell tenni, hogy az akkor az Erdélyi
Nemzeti Múzeum Képtáraként nyilvánossá és látogathatóvá lett gyűjtemény csak azokat a mű-
veket mutatta be, melyek a Bástya utca 2. szám alatti épület második emeletén a 14 teremben
elfértek.¹² Itt elsődlegesen azoknak az alkotásoknak kellett helyet találni, melyeket magyar
állami letétként a budapesti Szépművészeti Múzeumból irányítottak át Kolozsvárra.¹³

Goró Lajos 1843. november 14-én Szebenben elhunyt. Az erdélyi diéta már az év február-
jában bezárult, és nyilvánvalóvá lett, hogy az Erdélyi Múzeum létrehozására egyelőre nincsen
mód.

Nemcsak Goró felajánlásának, illetve hagyatékának sorsa ismeretlen, hanem a már említett
Ágotha Jánosé is, akit hasonlóképpen lelkesített a múzeum-, illetve képtáralapítás gondolata. A

⁸ Jegyzőkönyv, 570.

⁹ Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely 1900. 84.

¹⁰ Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. köt. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1982. 364.

¹¹ *Márkosfalvi Barabás Miklós Önéletrajza*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kvár 1944. 105–106; Barabás Szebenben ismer-
te meg az akkor még kapitányi rangú hadmérnököt. Zokon vette azonban, hogy másodszeri találkozásukkor Goró már nem
emlékezett a festőt munkával is kecségtető meghívására Gyulafehérvárra.

¹² *Az Erdélyi Múzeum képtára*. Újság 1913. február 25. XV. évf. 48. sz. 3.

¹³ Útmutató az Erdélyi Nemzeti Múzeum képtárában. 3–4.

szebeni rajztanár a közélettől távol, levélben fejtette ki adományozási szándékát. Levelét a diéta 1843. január 28-i ülésén olvasták föl és foglalták jegyzőkönyvbe.

„Tekintetes Karok és Rendeik!

Az erdélyi országos múzeumnak létrejött dicső megalapításával én is bátorkodom ezennel magam csekély munkáim gyűjteményéből a főbbeket, mint szorgalmam zsengeit, művészeti legdrágább kincseimet az édes hazának legmagasztosb oltárára fölnyújtani, úgymint: dicső Ferdinánd király, Széchenyi István gróf nagy hazafi és Vörösmarty Mihály első rendű magyar költész olajban festett mejjképeit.

Forró buzgalommal könyörgök ezek iránt a Tekintetes Karoknak és Rendeeknek, fogadják ezeket én tőlem, ez Erdély hazáiban szegény székely rajztanártól, oly kegyességgel, minő forró indulattal és készséggel, úgy hódoló mély tisztelettel ajánlom saját kezem munkáit az említett hazánk ilyszerű dicső oltárára; legnagyobb tisztelettel lévén

alázatos szolgája

Sz. Udvarhelyi Ágotha János, a n. szebeni királyi főnormális oskolánál festész tanár.

»¹⁴

Ágotha János neve sem ismeretlen a magyar szakirodalomban. Életének néhány tárgyszerű adatát az Éber–Gombosi-féle *Művészeti lexikon* rögzíti. Eszerint Tordán született 1808. február 29-én, és elhunyt Nagyszébenben 1880. április 28-án.¹⁵ Mint udvarhelyi származású festőt számon tartotta Varga Nándor Lajos a székely képzőművészekre vonatkozó átfogó névjegyzékében.¹⁶ Legtöbbet Lyka Károly derített ki róla a biedermeier kor művészetéről írt nagyszabású művében. Tudott róla, és idézte is Ágothának a diétához írt levelének sorait. Lyka tárgyilagos leírása mögül is kiérzik valami meghatódottság, amellyel a festő följajánlását, nagylelkű gesztusát méltatta.¹⁷ Mert Ágotha János a legszegényebb, legelesettebb művészek közé tartozott, kinek pályáját éppen nyomorúságos helyzete kényszerítette bele a rajztanárok mindennapi robotjába. Barabás Miklós tanítványa volt Pesten, majd a bécsi akadémiát látogatta. Nélkülözései miatt azonban tanulmányait 1836–1837 körül kénytelen volt abbahagyni. Szebenben telepedett le, ahol rajzórákat adott, majd 1838-tól élete végéig gimnáziumi rajztanárként működött. Festett arcképeket, oltárképeket, készített könyvmatokat is.

Az ő hagyatékának sorsa is homályban maradt, éppúgy, mint a Goró Lajosé.

¹⁴ Jegyzőkönyv, 662.

¹⁵ Éber László–Gombosi György: *Művészeti lexikon*. I. köt. Bp. 1935. 13.

¹⁶ Varga Nándor Lajos: *Székely képzőművészek s a rájuk vonatkozó irodalom*. = *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. A Székely Nemzeti Múzeum kiadása, Sepsiszentgyörgy 1929. 727–737.

¹⁷ Lyka Károly: *Magyar művészet 1800–1850. A táblabíró-világ művészete*. Harmadik kiadás. Bp. é. n. 105–106, 120.

Az erdélyi népzene Kodály Zoltán életművében

Kodály Zoltán rendkívül gazdag életművében a tudományos, a zeneszerzői, a pedagógusi, a tudományszervezői és a publicisztikai tevékenység egyazon nemes ügy érdekét, az európai színvonalú magyar zeneművészet és zenekultúra megteremtését szolgálta. Számára kétségtelen tény volt, hogy a magyar népzene – akárcsak népi műveltségünk egésze – a nyelvterület minden táján javarészből egységes jellegű szellemi termékek összessége. Ha ezúttal mégis egyetlen tartomány népzenejére összpontosítjuk a figyelmünket, ennek az az oka, hogy Kodály megkülönböztetett fontosságot tulajdonított Erdély ősi értékekben bővelkedő zenei néphagyományainak.

Hangsúlyoznom kell, hogy Erdély fogalmát nem a manapság szokásos szélesebb, hanem a szorosabb, történeti értelemben használom, vagyis a Bánság és a Partium nélkül. A bukovinai székelység népzenejét viszont az erdélyivel azonos zenedialektus-terület részének tekintem, amint ez a népzene kutatásban Bartók Béla *A magyar népdal* című könyvének megjelenése, 1924 óta általánosan elfogadott álláspont.

A magyar néprajztudomány története arról tanúskodik, hogy erdélyi tájaink közül elsősorban a Székelyföld néphagyományai váltottak ki nagyfokú érdeklődést. A 19. század második felében főként Kriza János *Vadrózsák* című népköltési gyűjteménye¹ és Orbán Balázs monumentális munkája, *A Székelyföld leírása*² keltett megkülönböztetett figyelmet a székelység iránt. E kiváló művek annyi sajátos értéket és szépséget tártak az olvasók elé, hogy hatásukra uralkodóvá vált az az elképzelés, amely szerint a Székelyföld különleges néprajzi kincsek rendkívül gazdag lelőhelye.

A kilencvenes években más erdélyi tájakat ismertető könyvek is napvilágot láttak. Főként jelentős volt Jankó János kalotaszegi és aranyosszéki monográfiája,³ valamint Lázár István összefoglalása a hajdani Alsó-Fehér vármegye néprajzáról.⁴ A Székelyföldön és Kalotaszegen a magyarok alkották a lakosság többségét, és sokáig tartotta magát az a téves elképzelés, amely ezt a két tájegységet egész Erdéllyel azonosította.

1898 és 1904 között Vikár Béla vállalkozott erdélyi gyűjtőutakra, hogy – Kriza nyomdokait követve – dallamukkal együtt rögzítse fonográfherre azokat a nevezetes balladákat és népdalokat, amelyeknek korábban csak a szövegét jegyezték le. Vikár így vallott erdélyi útjáról: „Az én célom mindenekelőtt az volt, hogy Kriza János Vadrózsáinak rég parlagon heverő kertjeit felkutassuk. A versek megvoltak. De a virágnak illata is van, s az illat egy versnél a dallam. A gazdag székely dalmezőkön biztosan számítottunk új termésre a régiék mellett.”⁵ Miközben Vikár Kalotaszeg és Udvarhelyszék falvait járta, Seprődi János a Marosszékhez tartozó Kibédén végzett az utókor figyelmére méltó népzene kutatást.

Kodály Zoltán már egyetemi hallgató korában megismerkedett Vikár Bélával. Amikor doktori értekezéséhez témát választott, eszébe jutott, hogy 1896-ban a millenniumi kiállítási falu-

¹ Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Kvár 1863.

² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*. I–VI. Pest–Bp. 1868–1873.

³ Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Bp. 1892; Uő: *Torda, Aranyosság, Torockó magyar (székely) népe*. Bp. 1893.

⁴ Lázár István: *Alsó-Fehér vármegye magyar népe*. Nagyenyed 1896.

⁵ Vikár Béla: *Erdélyi út a fonográfjal*. = *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Gunda Béla. Bp. 1943. 89.

ban látta volt egy Vikár gyűjtötte népballada lejegyzését több dallammal. Így 1903 őszén hozzá fordult, hogy gyűjtését átnézze. Vikár lehetővé tette számára fölvételeinek – közöttük bizonyára az erdélyieknek is – a meghallgatását.⁶

Seprődi János *Marosszéki dalgyűjtemény* című közleménysorozata, mely 1901 és 1913 között az Ethnographiában jelent meg, nem kerülhette el Kodály figyelmét, hiszen 1905-ben már maga is ott adta közre *Mátyusföldi gyűjtését*.⁷ Am ahogy némelyik 19. századi népdalkiadvány hiányosságait észrevette és kifogásolta, úgy a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában napvilágot látott népzenei adalékokkal sem volt megelégedve. Erre mutat 1907 januárjában Bartók Bélának írt berlini levele, melyben, egyebek között, saját kutatási terveiről adott hírt, és Bartókot is biztatta, hogy gyűjtésének eredményeit tegye közzé: „Ha Sebestyén Gyula dr.nak (N. Múzeum) örömet akar szerezni, küldjön neki balladákat a gyűjtéséből: kiadja az Ethnogr.ban. [...] Én is küldtem egy párat. Megtöltik azt a lapot mindenféle értéktelen és rossz lejegyzéssel. Legyen benne becsületes is.”⁸ Ezeknek a soroknak kétségkívül szerepük volt abban, hogy Bartók a következő évben közreadta *Székely balladák* című szemelvényét felcsiki és gyergyói falvakban gyűjtött anyagából, 1909-ben pedig *Dunántúli balladák* című válogatását is megjelentette.⁹

Kodály és Bartók népzene kutató munkássága – életre szóló barátsághoz vezető egyik következményeként – a legszorosabb együttműködés jegyében bontakozott ki. Folklorista pályájuk indulására emlékezve Kodály így nyilatkozott: „Felosztottuk egymás közt a kutatási területeket, hogy tervszerűen dolgozhassunk. Időnként aztán összejöttünk, ki-ki magával hozta a tarisznyájában a gyűjtés eredményét. Összevetettük, összeraktuk, amire külön-külön rábukkanunk, egybekevertük a külön lapokra följegyzett anyagot.”¹⁰ Egyezségük értelmében az erdélyi népzene föltárását Bartók kezdte meg. Kodály – Szeged környéki próbálkozásai után – mátyusföldi, csallóközi, zaborvidéki és palóc falvak népdalainak gyűjtésére vállalkozott. A kutatási területek kiválasztását a néprajztudósoknak az a nemzetközi tapasztalatokkal alátámasztott, általánosan elfogadott álláspontja határozta meg, amely szerint a peremvidékek és a nyelvszigetek lakossága őrizte meg legteljesebben a néphagyományok archaikus rétegeit. Kodály ezenkívül kisiskolás emlékei révén is vonzódott az említett tájakhoz, hiszen „Galántán töltötte [...] gyermekkorra legszebb hét esztendejét”,¹¹ melyekre élete végén is jóleső melegséggel gondolt vissza. Egy kései vallomása szerint azonban Kodály, aki ifjúként sík vidékeken élt, szeretett volna hegyek közé jutni: „[...] síklakónak nőttem fel, mert Galánta környéke, ahol öntudatra kezdtem ébredni, csakoly egyenes, mint az Alföld. Rövid szobi életem sem tett hegyi emberré [...] A hegyek utáni vágy mindig élt bennem, de csak nagy sokára elégíthettem ki [...] Minket, öcsémme, apánk mint vasutas el-elvitt nyári utazásaira. Láttuk a Vág völgyét, Kassát, Kolozsvárt, Brassót, a millenniumkor Pestet. Egy nyarat resicai rokonoknál töltve, ízelítőt kaptam az ottani hegyekből. De a komoly hegyjárás későbbi évekre maradt.”¹²

Az etnomuzikológus Kodály figyelme akkor fordult igazán Erdély felé, amikor megismerte Bartók 1907-es székelyföldi gyűjtésének eredményeit. Noha Bartók gyergyói (s különösen később, nyáradmenti) gyűjtőtújáról – jóízű humorral fűszerezett, de lényegében – csalódott

⁶ Lásd Kodály Zoltán: *Emlékezés Vikár Bélára*. = K. Z.: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. (A továbbiakban *KVt.*) II. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Bp. 1964. 403–404.

⁷ Ethnographia XVI(1905). 300–305.

⁸ D. Dille: *Bartók und die Volksmusik. Anhang: Vier Briefe Kodálys an Bartók*. = *Documenta Bartókiana*. Heft 4. Herausgegeben von D. Dille. Bp. 1970. 131.

⁹ Ethnographia XIX(1908). 43–52, 105–115, illetve XX(1909). 301–305.

¹⁰ Kodály Zoltán: *Bartókról és a népdalgyűjtésről. Nyilatkozat*. = *KVt.* II. 457.

¹¹ Kodály Zoltán: *Galántai táncok. Előszó a partitúrához*. = *KVt.* II. 493.

¹² Eősze László: *Kodály Zoltán élete képekben és dokumentumokban*. Bp. 1971. 146.

hangú leveleket írt, keserűen panaszkodva a székely falvakban végzett kutatómunka sok bosszantó vesződésére, fáradalmára és sikertelenségére, melyek miatt néha már úgy érezte, hogy kénytelen abbahagyni a magyar népzene gyűjtését, áldozatos igyekezete árán minden várakozást fölülmuló eredményeket ért el. „Oly tömeg ötfokú dallammal jött vissza, hogy a magam egyidejű északi leleteivel egybevetve egyszeriben világos lett ennek az addig észre sem vett hangsornak alapvető fontossága” – emlékezett vissza Kodály *A folklorista Bartók* című írásában.¹³

Nyilvánvalóan elsősorban a pentatónia jelentőségének fölismerése, továbbá a Bartóktól fölfedezett régi stílusú dallamok és ódon veretű klasszikus balladák szinte hihetetlen gazdagsága meg épsége készítette Kodályt arra, hogy maga is részt vegyen az erdélyi népzene feltárásában és beható tanulmányozásában.¹⁴ 1910 márciusában neki is vágott első székelyföldi útjának. A Gergyói-medencében öt helységet keresett föl, mégpedig olyanokat, amelyekben Bartók három évvel azelőtt nem járt. Ditróban, Gyergyóalfaluban, Gyergyóremetén, Gyergyószentmiklóson és Szárhegyen igen sikeresen dolgozott: 123 (111 szöveges és 12 hangszeres) dallamot vett föl fonográfhengerre, illetve jegyzett le. Az itt talált balladák, keservesek, mulatónóták és tréfás dalok közül több is híres lett későbbi népdalkiadványok gyöngyszemeként, valamint remek feldolgozások révén, mint például *A három árva*, *Molnár Anna*, *Kőműves Kelemen*, *Nagy Bihal Albertné*, *Barna Péter* balladája, a *Sirass, édesanyám, míg előtted járok* kezdetű bujdosóének, az *Árva vagyok, nincs gyámolom* és *A búbanat, keserűség* kezdetű keserves, továbbá az *Asszony, asszony, ki a házból* és az *Egy nagyorrú bolha* kezdetű dal.

Kodály Szárhegyen egy székelydoból¹⁵ származású énekestől is gyűjtött négy dallamot. Ezek közül kiváltképp a *Kifeküdtem én a magas tetőre* kezdetű dal érdekes, ugyanis Tinódi Sebestyén *Egervár viadalmjáról való énekének* népi változata. Emlékezetes, hogy e dallam kibébi variánsával 1901-ben Seprődi János lepte volt meg a zenetörténet és a népzene bűvárait.¹⁶

1912 tavaszán Kodály a Csíki-havasok egyik jellegzetes tájára, a Kászon-patak völgyében fekvő falvakba látogatott. Kászonaltíz, -feltíz, -impér, -jakabfalva és -újfalu adatközlőitől 169 dallamot gyűjtött (melyek közül 49 hangszeres adalék volt). Íme, néhány ismertté vált ballada és dal címe a kászonai anyagból: *A rossz feleség*; *A virágok vetélkedése*; *Kádár Kata*; *Elmegyek, elmegyek, hosszú útra megyek*; *Összegyűltek, összegyűltek az újfalvi lányok*; *Azhol én elmegyek, még a fák is sírnak*.

Újabb két év múltán, 1914 áprilisában a bukovinai székely falvakba utazott. Andrásfalva, Fogadjisten, Hadikfalva, Istensegits és Józseffalva lakosaitól két hét alatt nem kevesebb, mint 292 (250 vokális és 42 hangszeres) dallamot sikerült összegyűjtenie. Ezek közül említést érdemelnek a következő népdalok és balladák: *A citrusfa levelestől, ágastól*; *Cifra bunda szegre van akasztva*; *Eddig, vendég, jól mulattál*; *Hegyek-völgyek között állok*; *Katona vagyok én, ország őrizője*; *Most jöttem Erdélyből*; *Ne búsuljon senki menyecskéje*; *Szomorúfüzfának harminchárom ága*; *Túl a vizen Tórországon*; *Túrót eszik a cigány, duba*; *Barcsai és Molnár An-*

¹³ *KVt* II. 452.

¹⁴ Rajeczky Benjamin *Kodály és a magyar népzene-tudomány* című (először 1972-ben közölt) írásában a következő indoklást olvashatjuk: „Bár a Néprajzi Múzeum kiküldetéseiről, főleg nagyobb távolságokra, Kodály (anyagilag jobb helyzetben lévén) barátja javára többnyire lemondott, a feladatok főleg Bartók román és szlovák gyűjtőmunkája miatt annyira tornyosodtak, hogy 1910-től Kodály is Erdélybe ment az ottani kimeríthetetlen pentaton dallamanyag gyűjtésére.” = *Kodály-méreg, 1982* (Tanulmányok). Válogatta és szerkesztette Breuer János. Bp. 1982. 253. Elhatározásának indítékairól szólva mindazáltal nem szabad szem elől tévesztenünk azt a körülményt, hogy Kodály nemcsak mint tudós, hanem mint zeneszerző is érdeklődött az erdélyi népzene iránt.

¹⁵ A Hargita megyében levő Székelydobó akkoriban Udvarhely megyéhez tartozott.

¹⁶ Seprődi János: *Marosszéki dalgyűjtemény*. Ethnographia XII(1901). 362.

na. Páratlanul értékes régi stílusú dallamok és szövegek olyan bőségét tapasztalta, hogy arra gondolt, folytatni fogja egykor a bukovinai gyűjtést. Tervét azonban az első világháború kitörése miatt nem tudta megvalósítani.¹⁷

Habár több helyszíni feltárást sem Erdélyben, sem Bukovinában nem végzett, a székelység népdalkincse a további évek folyamán Kodály zeneszerzői, népzene tudósi és nevelői működésének egyik fő ihlető-termékenyítő forrásául szolgált. Először azokra a folklorisztikai és publicisztikai írásaira fogok rámutatni, amelyekben az erdélyi népzene gyűjtések anyagát gyümölcsöztette.

Kászoni és bukovinai dalokra már *Három koldusének forrása* című, 1915-ben közölt cikkében hivatkozott.¹⁸ Összehasonlítás és szemléltetés céljából egy kászonzeltézi éneket bele is illesztett ebbe az írásába, melyben megjegyzéseket fűzött néhány régebben közzétett koldusénekhez, és bebizonyította, hogy azoknak mind a dallamát, mind a szövegét hibásan, zavarosan énekelték volt. Egyszersmind leszögezte, hogy „a *stichikus* szerkezetű székely balladák egyrészt izometrikusak: egyenlő sorokból állanak; másrészt úgy látszik, inkább csak a dallamot mellőző lejegyzésnek köszönhetik strófátlanágukat, mert maig élő testvéreik mind strófásak”.¹⁹ Cikke végén Kodály megállapította, hogy „az egész esetből két fontos tanulság szűrődik le. Egyik, hogy a gyűjtő nem lehet elég vigyázatos, ha recitálós, strófátlan adalékkal van dolga. Másik, hogy a népdal kutatója nem lehet el a világi és egyházi ponyva meg régi verses irodalmunk alapos ismerete nélkül. Ezért a folklóre nevében is csatlakoznunk kell azokhoz, akik nehezen hozzáférhető régi költészetünk mennél teljesebb újrakiadását sürgetik.”²⁰

Népzene tudományunk előrehaladásában mérföldkövet jelentett Kodály Zoltán *Ötfokú hangsor a magyar népzeneben* című tanulmánya, mely először 1917-ben, másodszor pedig – javítva és bővítve – 1929-ben látott napvilágot.²¹ „Hogy az ötfokú hangsor, annyi régi nép, talán minden népek zenéjének kezdete: nálunk is él és virágzik, 1907 óta tudjuk, mikor Bartók Béla először talált nagyobb tömegben efféle dalokat a Székelyföldön” – írta.²² Ezután ismertette előfordulási területeit, a hangsor szerkezetét, a pentaton dallamok tempóját, ritmusát, ornamentikáját, sorzáró hangjait, a pentaton frazeológiát eredményező hangközkapcsolatokat, az ötfokú, illetve a dúr-moll rendszerbe tartozó dallamok közötti viszonyt, a pentatónia hatását más rendszerű dallamokra s végül azt a tényt, hogy ötfokúság a rokon népek zenéjében is létezik, és bizonyos cseremisiz meg votják dallamok egyezést mutatnak magyar dallamokkal. „E meglepő egyezések láttára arra kell gondolnunk, hogy bármily messze esik a cseremiszek földje Csíktól és Zalától, vannak ősi elemek a néplélekben, amelyeket sem az idő, sem a távolság nem tud megváltoztatni.”²³ A tanulmányt kísérő dallampéldák többségét a székelyföldi (gyergyói, marosszéki, felcsíki) és a bukovinai anyagból – főként saját, továbbá Bartók Béla és Bodon Pál gyűjtéséből – válogatta. Kodály körültekintő alaposágára és bölcs türelmére jellemző, hogy a pentatóniának a magyar népzeneben betöltött rendkívül fontos

¹⁷ A Kodály gyűjtötte székelyföldi és bukovinai népdalok mennyiségét Szalay Olga *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye* című könyve (Bp. 2004) Függelékének 2. fejezete: *Kodály népzenei gyűjtéseinek időrendi mutatója* alapján tüntetem föl. A számba vett magyar dallamokon kívül Kodály román és kárpátukrán népzene is fonografált.

¹⁸ Ethnographia XXVI(1915). 307–309.

¹⁹ *KVt* II. 57–58.

²⁰ *I. m.* 59.

²¹ Zenei Szemle I(1917). 15–16, 117–119, 152–154, 249–252, illetve = *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy 1929. 208–218.

²² *KVt* II. 65.

²³ *I. m.* 75.

jellem meghatározó szerepéről nem nyilatkozott azonnal a nagy horderejű fölfedezés hevéletében, hanem higgadtan várt egy évtizedet, amíg újabb adatok is előkerültek, és kellőképpen megerősítették következtetéseinek érvényességét.

Kászonjakabfalván egyik klasszikus népballadánk szépen ékesítve előadott harminchat versszakos változatát elejétől végig fonográfhangerekre rögzítette. A lejegyzés rendjén a ballada mindegyik versszakát dallamostól írta le, föltüntetve a strófáról strófára megismételt dallam legparányibb eltérését is, hogy módot nyújtson a kitűnő jakabfalvi balladaénekes, László Máténé előadói képességének, díszítő és variáló művészetének, valamint a szöveg és a dallam viszonyának aprólékos vizsgálatára. Ezt a részletes lejegyzést teljes egészében közzétette *Kelemen kömies balladája* című, 1918-ban írt (de csak nyolc évvel később megjelent) dolgozatában.²⁴ Közleménye alkalmat adott Kodálynak arra is, hogy kifejtse véleményét a fölvevőgéppel történő népdalgűjtés módjáról és hasznáról.

Egy elterjedtebb ballada, *A három árva* Gyergyóalfaluban gyűjtött variánsának ötfokú dallamát találta Kodály a legmegfelelőbbnek arra, hogy *A székely népdalról* című, 1919-ben közreadott cikke²⁵ elején érzékeltesse azt a sajátos hangot és stílust, amelyről szólni akart. Néhány mondattal rávilágított azokra az okokra, amelyek miatt a városi nagyközönség akkoriban még nem ismerte a parasztság körében apáról fiúra hagyományozott ősi népzene, és a közfelfogás a népies ízű műdalokat tartotta népdaloknak. A 20. század elején megindult új gyűjtőmozgalom kiválóan képzett folkloristái által föltárt anyagról pedig kijelentette: „Amit így találtak, mérhetetlen kincs, s benne különös, ódon tűzben ragyogó ékszerek a székely dalok. Ami a régi kalotaszegi hímzés, a székely kapu a népművészetben, az a székely dallam a népzeneben. Ma még kevesen ismerik. A gyűjtések kéziratban hevernek. De amint két nemzedék alatt a balladák szövegei belekerültek a magyar írásos műveltség kánonjába, úgy odajutnak majd idővel dallamaik is.”²⁶ Cikkét Kodály a székely népdalok lényegbe hatoló jellemzésével és jelentőségének hangsúlyozásával fejezte be: „A kemény életviszonyok közt szigorgó székelynek mintha alig volna hangja az öröme. Legalább java dalolása a bánat, keserűség remeke. Vannak azért »fürge nótái«, közte az eltűnedező székely táncokra való zenék. De öröme fátyolos, inkább a néha kipattanó életöröm és humor, mint a gondtalan jókedv hangja.

A székely dalokból és a hozzájuk többé-kevésbé közel álló más régi dallamainkból lassankint feldereng egy egységes magyar zenei nyelv képe, egy régi tradíciótól keményre csiszolt, monumentális stílusú, amely, ha darabokban hevertébből összeszedjük és eggyé illesztjük, még nagy fejlődés indítója lehet.”²⁷

A Magyar Néprajzi Társaság 1920. december 22-én rendezett felolvasóülésén Kodály *Árgirus nótája* címmel tartott előadást.²⁸ Mondanivalóját ezúttal bukovinai gyűjtésének tapasztalatára alapozta. „Hogy Árgirus históriája nemcsak mint olvasmány, de mint eleven ének maig megélt a nép közt, 1914 tavaszán, bukovinai gyűjtőútamom, Istensegitsben tudtam meg. Egyik öreg énekesem valami régi dalba kezd. A többiek megállítják azzal, hogy »nem ez a nótája«. Némi vita után ráhagyta, hogy »ez Árgyilusé«. Kérdezősködésemre elmondták, hogy hosszú téli estéken, tollfosztás közben szokták énekelni; megneveztek olyanokat, akik többet tudtak belőle. Valakinél könyvben is látták. Meggyőződhettem róla, hogy Istensegitsben és a szomszédos Hadikfalván még azok is ilyen néven ismerik a dallamot, akik a szövegből semmit sem

²⁴ Zenei Szemle XI(1926). 2. sz. 37–39.

²⁵ Ifjak Szava I(1919). 7–8. sz. 16–17.

²⁶ *KFt* I. 19.

²⁷ Uo.

²⁸ *Ethnographia* XXXI(1920). 25–36.

tudnak. Ismerik a cigányzenészek és furulyás pásztorok is.”²⁹ Az ének ritmikai sajátosságainak elemzéséből kiindulva Kodály fölhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a régi irodalom verses alkotásait is énekszóval adták volt elő, s ezért verstörténeti kutatásokhoz is igen hasznos tanulságokat nyújthat az élő népdal vizsgálata.

Bartók Bélával közösen állította össze Kodály 1921-ben az *Erdélyi magyarság. Népdalok* című kötetet. Minthogy a magyar népzene legősibb rétegeit képviselő dallamok Erdélyben különösen nagy számmal és teljes alakban maradtak fenn, és még az archaikusan ékítéses előadásban voltak hallhatók, Bartók és Kodály elsörendűen fontosnak tartotta megismertetni ezeket a dallamokat a néprajzi szakemberekkel és a nagyközönséggel. Ezért ez a gyűjtemény kizárólag régi stílusú dallamokat foglalt magában. A Kodálytól fogalmazott „előljáró beszéd” így kezdődött: „Mindenki tudja, hogy a magyarságnak legrégebb, leggyökeresebb és a folklóre szempontjából legérdekesebb része majdnem kivétel nélkül az elszakított területen él. Ezek között Erdély, mint nyelvi, népköltészeti és népművészeti régiségeink kincsháza, régtől fogva első helyen áll. Hogy népzene tekintetében is gazdagabb, eredetibb minden más vidékünkénél, csak az utóbbi évtizedek gyűjtőmunkája mutatta meg. Ennek eredményeiből jóformán semmi sem került még a nagy nyilvánosság elé.”³⁰ Százötven népdalt és balladát válogattak ki a 20. század elején gyűjtött anyagból, és azokat a dallamsorok záróhangjának emelkedő rendjében, tehát szigorú zenei szempontok szerint helyezték egymás után. Néhány kalotaszegi és szilágysági adalék kivételével székelyföldi és bukovinai székely dallamokat adtak közre. A kiadvány dalainak több mint felét Kodály, tekintélyes részét Vikár és Bartók gyűjtötte, tizenhat dallam pedig Balabán Imre, Bodon Pál, Lajtha László, Molnár Antal és Seprődi János gyűjtéséből származott.

1927-ben *Mit akarok a régi székely dalokkal* című cikkében³¹ Kodály válaszolt azoknak, „akiknek a szívében köre hullott a mag, akiknek ezek a dalok nem mondanak semmit, legfeljebb kuriózumnak, múzeumba valónak nézik”.³² Nemes indulattól fűtött hangon, a töle megszokott tömörséggel sorolta föl hatásos érveit a székely népzene jelentőségének megértéséhez. Igazi publicistára valló írásában többek között ezeket mondta: „Az utcán állítanám meg vele az embereket, mikor dúlt arccal loholnak a haszon vagy a falat kenyér után, hogy vigasztalást mérítsenek a csodakútból.

És el akarnám vinni a világon mindenüvé, ahol csak értenek a zene nyelvén, hogy ezen keresztül is jobban tudják meg, amit oly rosszul tudnak: hogy mi a magyarság.”³³ Amikor Kodály székely népdalról beszélt, mindig tudatában volt annak, hogy ez nem különálló jelenség, hanem a nagyobb anyanyelvi közösség kultúrájának egyik, sajátos vonásokkal ékes, sok ősi elemet őrző része.

Szoros barátságuk és együttműködésük révén Kodály alaposan ismerte Bartók erdélyi román népzene gyűjtéseit, mégpedig akkor, amikor azok legnagyobb része még nem jelent meg nyomtatásban. Ezt bizonyítja a *Nagyszalontai gyűjtésben* közzétett *Három árva* balladájának dallamához fűzött jegyzete, melyben rámutatott, hogy ennek a magyar népzenei anyagtól elütő jellegű dallamnak több román változata van Bartók Hunyad megyei és bánsági gyűjteményében, s ezért román eredetűnek vélhető.³⁴ Említést érdemel továbbá, hogy Bartók *Volksmusik*

²⁹ *KVt* II. 80.

³⁰ *Erdélyi magyarság. Népdalok*. Közvetteszik Bartók Béla és Kodály Zoltán. Bp. [1923] 5.

³¹ *Híd* 1927. I. sz. 37.

³² *KVt* I. 29.

³³ *Uo.* 30.

³⁴ Lásd *KVt* II. 129. Részletes ismertetését lásd Breuer János: *Bartók román népzene gyűjtése Kodály kezén. = Bartók-dolgozatok 1981*. Szerk. László Ferenc. Buk. 1982. 175–181. A szóban forgó dallam eredetét új megvilágításba helyezte

der Rumänen von Maramureş című, 1923-ban Münchenben kiadott könyvét, röviddel megjelentése után, Kodály méltatta a magyar olvasók előtt.³⁵

Kodály Zoltán mindig élénken érdeklődött a nyelvrokonok népzeneje iránt, ugyanis perdöntő fontosságúaknak tartotta azokat a következtetéseket, amelyeket a magyar népi dallamoknak a rokon népek zenéjével való összevetése alapján lehet leszűrni. Legelőször *A magyar népdal strófa-szerkezete* című doktori értekezésében³⁶ emelt ki egy olyan ritmusú sorfajtat, amely kétségtelenül azonos a finn *Kalevala* runo-dallamainak egyik jellegzetes ritmusképletével. Ezt a sajtószerűságon tagolódo nyolcszótagú sort, melyben hat rövid hang után két hosszú következik, Kodály főleg Vikár Bélának a századforduló táján készített fonográffölvételein észlelte. A régebbi nyomtatott gyűjteményekben csupán néhány eltorzult formájú példájára bukkan. Föltevése szerint ez a sortípus a keletről hozott ősi zenei örökséghez tartozik. Ugyanabban a munkájában bizonyos magyar népdalok másféle ritmusszerkezetével kapcsolatban egy votják lakodalmi énekekre is hivatkozott, és egyszersmind arra figyelmeztetett, hogy „behatóbb tanulmányra, nevezetesen a dallamok tüzetes összehasonlítására van szükség”.³⁷

Amikor Kodály a disszertációját írta, mindössze tizenhét finn dallam ismeretében állapíthatta meg az említett összefüggést, mert az egyébként tekintélyes mennyiségben összegyűjtött runo-melódiák legnagyobb része még kiadatlan volt. De miután megjelentek, azokat is bevonta kutatásaiba. *Árgirus nótája* című tanulmányában³⁸ például Tinódi Sebestyén *Az szalkai mezőn való viadalról* szóló énekének ritmusát elemezve utalt egy 1910-ben közzétett finn gyűjtemény hasonló ritmusú dallamára.

A többi rokon nép zenéjéről hosszú ideig csak szórványos adatok voltak hozzáférhetőek. Ez a magyarázata annak a körülménynek, hogy *Ötfokú hangsor a magyar népzeneben* című, alapvető jelentőségű írásának második, 1929-es változatában is kénytelen volt még leszögezni: „A magyar nyelvhasználat útját követni és rendszeres dallamhasználatba bocsátkozni ma még alig lehet, mert a rokon népek zenéjéről igen kevés megbízható feljegyzés áll rendelkezésünkre.”³⁹ Azt a kevés feljegyzést viszont gondosan számon tartotta, és idézett tanulmányában folytatólagosan rámutatott, hogy „nem tekinthetjük véletlennek azt az egyezést, amelyet Bartók könyve Appendixében (87. l.) közölt cseremiszi dallamok, továbbá az Ilmari Krohn közölt votják és hegyi-cseremiszi dallamok mutatnak a mi ötfokú dallamainkkal”.⁴⁰ Kodály itt Bartók *A magyar népdal* című, 1924-ben közreadott könyvére célzott. Ebben a dallamtár végén három példa található – Bartók lejegyzésében – Wichmann Györgyné 1906-ban fonografált huszonnégy cseremiszi dallama közül. A hozzájuk írt jegyzetben Bartók hangsúlyozta, hogy ugyanúgy ötfokú a hangsoruk, mint a régi stílusú magyar népdaloké, dallamszerkezetük pedig lényegében lejtős kvintváltó. A harmincas években jutott Kodály kezébe V. M. Vasziljev és I. Sz. Kljucsnikov cseremiszi gyűjteménye,⁴¹ valamint az a dalanyag, amelyet Robert Lach az első

Szendrei Janka–Dobszay László–Vargyas Lajos: *Balladánk kapcsolatai a népénekekkel*. Ethnographia LXXXIV(1973). 448–450.

³⁵ Kodály Zoltán: *A máramarosi román népzene*. Napkelet 1923. 657–659.

³⁶ Nyelvtudományi Közlemények 1906. 95–136.

³⁷ *KVt* II. 37.

³⁸ Ethnographia XXXI(1920). 25–36.

³⁹ *KVt* II. 75.

⁴⁰ Uo. Ilmari Krohn dallamai a Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft 1902–1903-as évfolyamában jelentek meg.

⁴¹ Vasziljev, V. M.: *Marij muro*. I. Kazán 1920; II. Moszkva 1923; III. Moszkva 1937; Kljucsnikov, I. Sz.: *Marla muraš tunéktésó sabés*. Moszkva 1923.

világháború idején hadifogságba esett cseremisiz katonáktól gyűjtött.⁴² E dallamkiadványok révén (az előbbiekkal együtt) már több mint négyszáz cseremisiz népdal vált megismerhetővé. Átvizsgálásuk nyomán szerzett tapasztalatait Kodály *Sajátságos dallamszerkezet a cseremisiz népzeneben* című tanulmányában foglalta össze.⁴³ Az olykor (regisztertörés folytán) hibás éneklést tükröző lejegyzések ellenére is sikerült bebizonyítania, hogy a régi magyar dallamok egyik csoportjában megfigyelt kvintváltó dallamszerkezet, akárcsak a pentatónia, a cseremisiz népdalokra is jellemző, vagyis népzeneink egyik számottevő stílusrétege vitathatatlanul rokonságban van a felépítésükben azonos jellegű cseremisiz dallamokkal. Azt is tisztázta, hogy a dallam első felének öt hanggal mélyebben való megismétlése kétféleképpen mehet végbe: pontosan hangról hangra haladó kvintranszpozícióval – akkor is, ha ezáltal az utótag kimozdul az előtag ötfokú hangsorából, és egy másik pentatóniában folytatódva a dallam tulajdonképpen kétrendszerűvé válik –, illetve úgy, hogy a dallam második fele itt-ott eltér a szabályos kvintválasztól – s a kezdő skála hangjait használva az egész dallam egy rendszerben marad. (Hasonló dallamformálási elv érvényesül az európai műzene fúgategnikájának reális, illetve tonális feleletében.)

Kodály ekkor – 1934-ben – még mindig nem találta elegendőnek a rokon népektől gyűjtött zenei anyagot ahhoz, hogy közvetlen dallamegybevetésekhez folyamodjék. Tanulmánya végén a sürgősen elvégzendő feladatokra hívta föl a figyelmet: „Felderítendő volna még a szerkezet elterjedése, útja a rokon és szomszéd népek közt. Ehhez pedig nagy mennyiségű újabb anyagra volna szükség.

Valószínű, hogy minél jobban megismerjük a keleti rokon népek zenéjét, annál több kapcsolatot találunk benne a magunkéval. Ezért a magyar tudománynak is első érdeke, hogy a komoly tudományos igényeket is kielégítő anyaggyűjtés e népek lakóhelyén minél előbb meginduljon.”⁴⁴

Ha nem is a kívánt mértékben és iramban, de azért fokozatosan gyarapodott az összehasonlításra alkalmas dallamanyag. Robert Lach annak idején hadifoglyoktól nemcsak cseremisiz, hanem votják, zürjén, permiaák, mordvin és csuvas dalokat is gyűjtött, s ezeket szintén közzétette a *Gesänge russischer Kriegsgefangener* című kiadványsorozatban.⁴⁵ Fedorov és Makszimov csuvas, illetve Baskujev burját-mongol gyűjteményei után megjelent A. O. Väisänen vogul és osztják dallamokat tartalmazó kötete is.⁴⁶ Ez utóbbit Kodály különösen jelentősnek tartotta, mivel „lényegesen bővíti ismereteinket az obi ugorok zenéjéről”.⁴⁷ Az említetteken kívül Rudnyev század eleji mongol dallamaira⁴⁸ is fölfigyelt Kodály. És közben napvilágot látott Szabolcsi Bence *Osztják hősdalok – magyar siratók melódiái*, továbbá *Népvándorlás kori elemek a magyar népzeneben* című nagyon fontos közleménye.⁴⁹ Szabolcsi mindkettőben párhuzamba állított néhány rokonnépi dallamot magyar változatával.

⁴² Lach, Robert: *Gesänge russischer Kriegsgefangener*. I. B. 3. Abt. *Tscheremissische Gesänge*. Wien 1934. 181–193.

⁴³ *Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára, műveinek bibliográfiájával*. Szerk. Beke Ödön–Benedek Marcell–Turóczi-Trostler József. Bp. 1934. 181–193.

⁴⁴ *KVI* II. 154.

⁴⁵ Lach, Robert: *Wotjakische, syrjänische und permiaische Gesänge*. Wien 1926; Uő: *Mordwinische Gesänge*. Wien 1933; Uő: *Tschuwaschische Gesänge*. Wien 1940.

⁴⁶ Fedorov, G.: *146 jura*. Csebokszari–Moszkva 1934; Makszimov, Sz. M.: *Turi dovasszen jurisszem*. (*Pjeszni Verchovyh Csuvas*). Supaskar 1932; Baskujev: *Zbornik burjat-mongolszkich pjeszen*. Moszkva 1935; Väisänen, A. O.: *Wogulische und Ostjakische Melodien*. Helsinki 1937.

⁴⁷ Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. 9. kiadás. Bp. 1969. 98.

⁴⁸ Rudnyev: *Melodii Mongolszkich Pljemen*. Szentpétervár 1909.

⁴⁹ *Ethnographia* XLIV(1933). 71–75, illetve XLV(1934). 138–156.

Ilyen előzményekre alapozva tekintette át Kodály a magyar népzene történeti fejlődésére vonatkozó tudnivalókat 1937-ben *A Magyarság Néprajza* IV. kötetének *Zene* című részében. Ez a remek összefoglalás *A magyar népzene* címmel önálló könyvként is megjelent, és 12 kiadást ért meg. A 3. már Vargyas Lajos közel félezer népdalt magában foglaló példatárával kiegészítve hagyta el a nyomdát. A népzene ősrétegét tárgyaló fejezetben Kodály bevezetőül így vélekedett: „A magyar zene kialakulásának útja sem lehetett más, mint a nyelvé, a népé. Amerre járt, amint nőtt a nép, zenéje velejárt, ami hatott a nyelvre, hathatott a zenére is. Egykorú adatok minden reménye nélkül a rokon és érintkező népek vagy azok utódainak zenéjére vagyunk utalva. Azon kellene végigmennünk, keresve a rokonságot.”⁵⁰ Rátérve a rokon népekkel kimutatható kapcsolatok ismertetésére, Kodály a cseremiszekekről szólt a legrészletesebben. E kis nép nyomatókos említése teljesen indokolt volt, hiszen „ami ennek zenéjéből eddig napfényre került, a magyar népzene egy rétegével oly meglepő és mélyenjáró hasonlatosságot mutat, hogy ősi összefüggésükben már ma is alig lehet kételkedni”.⁵¹ A kvintváltással létrejövő dallamforma elemzése után, melyhez fölhasználta *Sajátságos dallamszerkezet a cseremiszeke zenében* című, három évvel azelőtt írt dolgozatának tanulságait, Kodály túllépett az általános stílusjegyek azonosságának igazolásán, és több konkrét dallamegyezést mutatott be. Cseremiszeke példákon kívül egy-egy votják, csuvas és nogáj-tatár dallamot is összevetett magyar megfelelőjével. A bizonyító adatok felsorakoztatása és értelmezése nyomán kifejtette, hogy „a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést vagy közös forrást kell feltenni. Ha ilyeneket találunk egyrészt a magyarságnál, másrészt annak a keleti népközösségnek a mai maradványainál, melyből egykor a magyarság kiszakadt: nem képzelhető másképp, mint hogy már a nagyarság kiválása előtt is megvoltak az akkori közösségben, s a magyarság nyelvével együtt, ősi örökségeként hozta magával régi házából. [...]”

S amint nyelve, bármennyire változott, alapjában ugyanaz maradt: úgy népzeneje máig az onnan magával hozott alapokon nyugszik.”⁵²

Kodály összefoglalásnak szánta *A magyar népzene* című művét, ám nem tekintette egyben lezárásnak is. Dallampárhuzamainak számát kiadásról kiadásra növelte. Hasonlóképpen bővítette a különféle népdalgyűjteményekre utaló jegyzeteit. Különösen a csuvas népzeneből merített példáit szaporította. Már megállapított dallammegfelelésekhez is újabb meg újabb cseremiszeke és csuvas változatokat csatolt.

Minthogy az erdélyi néphagyományban fölötté sok archaikus vonás őrződött meg, a régi stílusú dallamok rendkívüli gazdagságban és épségben maradtak fenn, természetes, hogy az itt gyűjtött népdalok, illetve az itteni kutatások során szerzett elméleti ismeretek igen fontos szerephez jutottak Kodály összehasonlító vizsgálataiban. *A magyar népzene* megírásának idejéig az erdélyi népdalgyűjtés súlypontja – a 19. századból örökölt szemlélet következtében – a Székelyföldre és kisebb arányban Kalotaszegre helyeződött. A székelység népzeneje iránti érdeklődés nagymértékben emelkedett Bartók Béla 1907-es felcsíki és gyergyói eredményeinek hatására. A hajdani Csík, Maros-Torda és Udvarhely megyében, továbbá a bukovinai székely falvakban föltárt anyag mennyiségéhez képest jelentéktelen volt a száma azoknak a dallamoknak, amelyeket a Szilágyságban, Aranyosszéken, Hétfaluban, Déván és egy mezőségi faluban jegyeztek le. Ezért a Kodály által felhasznált erdélyi dallamok is szinte kizárólag a Székelyföldről és a bukovinai székelyektől származtak. Mind a teljes, mind a zsugorodottabb kvint-

⁵⁰ Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Bp. 1937. 15.

⁵¹ Uo.

⁵² I. m. 27.

szerkezet meg más formák bemutatása során s végül a pszalmodizáló típus példajaként is – egyebek között – gyergyói, kászoni, bukovinai, csíki és udvarhelyszéki dallamokat idézett saját, valamint Bartók Béla és Vikár Béla gyűjtéséből. Hivatkozott még Lajtha László néhány gyimesi adatára is. Egy Bartók gyűjtötte kalotaszegi dallamot a dó-végű ötfokúság szemléltetésére illesztett be.

Amint fentebb láttuk, Kodály kiváltképpen fontosnak tartotta a rokon népek lakóhelyén végzendő alapos népzene kutatót. Szorgalmazására Vikár László és Bereczki Gábor 1957 és 1979 között több nagyszabású gyűjtést valósított meg a Közép-Volga és a Káma vidékén élő népek, a finnugor cseremiszek, mordvinok és votjákok, illetve a török nyelvű csuvasok, tatárok és baskírok körében. 1987 óta Sipos János folytat mintaszerű, mélyreható kutatásokat török nyelvű népek, többek között kazahok, türkmének, azerik és anatóliai törökök lakta területeken. Fáradozásaik nyomán ma már sok ezer dallamot tanulmányozhatnak a népzene tudósok. Fontos elméleti-rendszer-tani vizsgálatokra vállalkozott Vargyas Lajos, C. Nagy Béla, Szomjas-Schiffert György, Dobszay László és Paksa Katalin. Munkájuk eredményeként egyfelől körvonalazódott a régi magyar népzene török, illetve ugor jellegű rétege, másfelől újabb érvek támasztották alá Bartók Béla 1937-ben szavakba öntött zseniális sejtésének helyességét, mely szerint „[...] a földkerekség minden népzeneje, ha elegendő [...] anyag és tanulmány áll majd rendelkezésünkre, alapjában véve visszavezethető lesz [...] néhány ősförmára, őstípusra, őstílusfajra.”⁵³

Kodály 1910 és 1914 között vett részt az erdélyi népzene föltárásában, Bartókkal osztozva a gyűjtőutak fáradalmain és sikerein. Jóllehet a szűkebb értelemben vett Erdély területén végzett helyszíni kutatásai voltaképpen székely helységekre szorítkoztak, érdeklődése más tájakra is kiterjedt. Fiatalabb folkloristákat ösztönző szavainak és tanácsainak jelentős szerepük volt abban, hogy a közép-erdélyi népzene tüzetes vizsgálata is megindult.

Amikor Lajtha László 1940-ben erdélyi népdalokat szeretett volna gyűjteni, de nem sikerült eldöntenie, hogy Kalotaszegre vagy inkább a mezőségi Székre menjen, Kodálytól kért útbaigazítást. „Kodály habozás nélkül válaszolt s elmondotta, hogy nemrégiben széki hímzéseket látott. Ahol ilyen szép és sajátos hímzések élnek még ma is, kell ott – mondotta – valami érdekes muzsikának is lennie. Lelkesen beszélt s erősen biztatott a széki útra” – írta Lajtha *Újra megtalált magyar népdaltípus* című közleményében.⁵⁴

Kodály útmutatása nyomán rendkívül fontos eredmények születtek. Lajtha széki gyűjtése fényt derített arra a tényre, hogy a Mezőségen magas színvonalú, hagyományos hangszeres népi tánczene létezik, s ezzel szoros összefüggésben egy különleges, bővült sorokból építkező, többnyire lassú tempójú dallamfajta virágzik. Alig egy évvel később Járdányi Pál a Borsavölgyi Kidében bukkant ugyanilyen dallamokra.⁵⁵ Nem találván megfelelő helyüket a gyűjtemény osztályaiban, Járdányi is Kodály véleményét kérte ki. Kodály javaslatára ezek a meglehetősen laza szerkezetű, jellegzetes erdélyi táncdallamok külön csoportba kerültek, és a (tulajdonképpen ideiglenesnek szánt, de állandónak bizonyult) „hajnáta” elnevezést kapták, mivel szövegükben gyakran fordulnak elő a „hajaja”, „hajaha”, „lalalala”, „tararara” és hasonló szócskák. Egyébként a nép körében használatos neveik: „hajnali”, „hajnali cigánytánc”, „hajnali keserves”, „hajnali csárdás”, „lassú csárdás” és „cigánykesergő”.⁵⁶

⁵³ Bartók Béla: *Népdalkutatás és nacionalizmus. = Bartók Béla összegyűjtött írásai*. I. Közreadja Szöllősy András. Bp. 1966. 599–600.

⁵⁴ *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Gunda Béla. Bp. 1943. 219.

⁵⁵ Lásd Járdányi Pál: *A kidei magyarság világi zenéje*. Kvár 1943. 18–20, 92–96.

⁵⁶ Lásd Járdányi Pál: *i. m.* 19–20.

Elszórtan régebbi népdalgyűjteményekben is szerepeltek jajnóták. Igazi jelentőségük azonban Lajtha széki és Járdányi kidei kutatásának köszönhetően világosodott meg. A Széken megkezdett nagyarányú mezőszégi feltárások lényegesen módosították a népzenei krónikáról korábban kialakult összképet.

Hogy Kodály milyen nagy fontosságot tulajdonított Lajtha széki felfedezéseinek, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy 1943. május 24-én, miután véget értek a hatvanadik születésnapja alkalmából rendezett kolozsvári ünnepségek, maga is elzarándokolt a nevezetes községbe. Élő mivoltukban akarta hallani a sajtószerű dallamokat. Farkas Ferenc, a kiváló zeneszerző, aki közreműködött az utazás előkészítésében, a következőképpen emlékezett vissza Kodály látogatására: „Kodály programján egy széki kirándulás is szerepelt. Széken tudvalevőleg egy érdekes, hosszú sorokból álló népdaltípust fedezett fel Lajtha László, és az ottani hangszeres banda is felhívta magára a figyelmet. [...] Kodályékkal néhányan átrándultunk Székre. Velünk volt Török Erzsébet és a színház intendánsa, Kemény János is. Előzőleg Kodály előadást tartott Kolozsvárott [...] Az előadás után közöltem vele, hogy értesítettük a széki papot, gyűjtse össze mindazokat az asszonyokat, akik lemezeire énekeltek népdalokat. Akkoriban megjelent néhány néprajzi lemez, volt rajtuk széki anyag is. [...] Széken valóban összegyűltek az asszonyok a papéknál, volt nagy éneklés, Kodály figyelmesen jegyezte a szép dallamokat.”⁵⁷ (Szék akkori református lelkészének, Mihály Károlynak az özvegye úgy emlékezett, hogy Kodályék a községben is megfordultak, és néhány énekest otthonukban kerestek föl.)

Ha meggondoljuk, hogy Kodály, a Zeneakadémia nyugalomba vonult tanára, a világhírű zeneszerző és etnomuzikológus az öt ünneplő rendezvényekről mindjárt a félreeső Székre sietett, hogy személyes benyomásokat szerezzen az újonnan föltárt néprajzi kincseshányra értékeiről, ebben egyszersmind emberi és tudósi nagyságának szép megnyilatkozását csodálhatjuk.

Kodály Zoltán a kompozícióiban is kifejezésre juttatta azt a kivételes fontosságot, amit a magyar népzene egészén belül az erdélyi népdaloknak tulajdonított. 1910 előtt szerzett műveiben még nem fordultak elő erdélyi dallamok, ugyanis, amint az előzőekben említettem, ez volt az első év, amikor a Székelyföldön járt gyűjtőúton, ámbár Vikár Béla fonográf-felvételeit és Seprődi Jánosnak az *Ethnographia* lapjain közzétett kibédi anyagát már ismerte. Az első erdélyi népdalok az 1910 és 1918 között komponált *Hét zongoradarabban* tűnnek föl, mégpedig a 2. szám alatt az 1910-ben Gyergyószentmiklóson fonográf-hengerre rögzített *Székely keserves* (*Sirass, édesanyám, míg előtted járok* szövegkezdettel) – melyet 1934-ben vegyeskarra is feldolgozott –, a 6. szám alatt pedig a Kászonyimpéren gyűjtött *Székely nóta* (*Sír az út előttem*). Ez utóbbi a későbbiekben szerepelt a *Székely fonó* című daljátékban, a *Magyar Népzene* című sorozat, valamint az *Ötfokú zene* 1. füzetében is. Az 1917-ben keletkezett *Magyar rondó* végén egy 1910-ben Gyergyóremetén lejegyzett, hangszeren játszott *Csúrdöngölő* dallama található. Az 1925-ben született *Túrót eszik a cigány* című gyermekkari mű első dallamát Kodály a bukovinai Istensegits nevű faluban fonografálta 1914-ben.

A továbbiak során zenekari műveiben, szólóénekekre zongorakísérettel írt darabjaiban, énekari, színpadi és pedagógiai műveiben egyaránt találhatók erdélyi népdalok, balladák és hangszeres dallamok. Saját gyűjtésein kívül Bartók Béla, Vikár Béla, Kiss Áron, Lajtha László, Bodon Pál, Seprődi János, Csíky János, Balabán Imre, Molnár Antal és Veress Gábor lejegyzéseiből, illetve közleményeiből is felhasznált népzenei adalékokat.

⁵⁷ Így láttuk Kodályt. Nyolcvan emlékezés. Szerk. Bónis Ferenc. Bp. 1994. 275–276.

Egyazon mű keretében gyakran több vidék zenei anyagát szerepeltette. Például az imént említett *Túrót eszik a cigány* című kórusmű második dallamát (*Csipkefa bimbója*) a Nógrád megyei Vizsláson gyűjtötte 1922-ben. Hasonlóképpen az 1928-ban keletkezett *Cigánysírató* című kórusmű első dallamát (*Meghót, meghót a cigányok vajdája*) 1914-ben a bukovinai Andrásfalván vette föl fonográfhengerre, a második dallamát viszont (*Elementek a cigányok, hogy szalonnát lopjanak*) Bartók Béla gyűjtötte a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron 1910-ben. Még a *Székely fonóban* sem kizárólag székelyföldi és bukovinai székely népzene szól, hanem néhány dallam lelőhelye a Nyitra megyei Alsócsitár, Kolon, Nyitracsehi és Zsére. Ezzel szemben a rondó formában szerkesztett *Marosszéki táncok* (1927, illetve 1930) valamennyi dallama székelyföldi. Mint ismeretes, a mű címe nem a felhasznált források származási helyére, hanem a székely táncok egyik jellegzetes típusára utal. A rondótéma és a harmadik epizód dallamát Kodály 1910-ben Gyergyóremetén, illetőleg 1912-ben Kászonyjakabfalván gyűjtötte, az első és a második epizód, valamint a kóda dallamát pedig Vikár Béla 1904-es betfalvi, illetve kápolnásfalusi anyagából választotta (mindkét helység Udvarhely megyéhez tartozott). E hangszeren játszott dallamok eredetileg valószínűleg szöveggel énekelt dalok voltak.

A *Magyar Népzene* című sorozat 11 füzetének 62 darabja közül 24 volt erdélyi, ami arról tanúskodik, hogy Kodály nagyon szívesen fordult ennek a nagytájnak a népdaljaihoz és balladáihoz akkor is, amikor énekhangra zongorakísérettel kívánt feldolgozásokat készíteni.

Egyébként a kompozícióiban összesen mintegy 110 erdélyi dallamot használt fel. Ezek túlnyomó többsége székelyföldi és bukovinai székely volt. Más erdélyi vidéken gyűjtött népdalt sokkal ritkábban dolgozott fel: 4 kalotaszegi, 3 széki és 1 hétfalusi dallamot.

Kodály népdalfeldolgozó eljárására jellemző volt, hogy ugyanannak a dallamtípusnak több változatát ötvözte eggyé, mert így az esetleges adalékoknál tökéletesebb alkotásokat hozott létre, a népdalokat úgyszólván eszményi alakjukban mutatta fel. Főként azért folyamodott ehhez a módszerhez, mert azt tapasztalta, hogy sokszor értékes dalok is csonkult, hibás formában voltak hallhatók a nép körében, s amint fentebb idézett, 1919-es cikkében célzott rá, nemegyszer „darabokban hevertéből kellett összeszednie és eggyé illesztenie” a dallamokat és a szövegeket, hogy megvalósíthassa legfőbb célját: „a népzene gyökeréről nevelni magasabb műzénét”.⁵⁸

⁵⁸ Kodály Zoltán: *Népzene és műzene*. = *KVt* II. 263.

Ismeretlen adatok I. Tóth Zoltán kolozsvári könyvtárosi pályájának alakulásáról (1940–1941)

Azok, akik mostanáig I. Tóth Zoltán életével (1911–1956) és szakmai tevékenységével foglalkoztak,¹ többször kihangsúlyozták azt a fontos tény, hogy a két világháború közötti időszakban pályafutása nem volt teljesen problémamentes. A neves kutatóprofesszor és egyben az 1945 utáni magyar történésznemzedék egyik legkiválóbb képviselője 1911. augusztus 11-én született Versecen. 1919-ben családja Temesvárra költözött. E város, a romániai Bánság székhelye, nagy szerepet játszott tanulmányaiban, tapasztalatainak kialakulásában. 1929 és 1939 között a kolozsvári egyetem teológiai és történelem–földrajz karát végzi el, majd a szatmárnémeti református gimnáziumban tanárkodik, ahonnan ösztöndíjjal kerül Párizsba. Itt 1937 novemberétől 1939 szeptemberéig tartózkodik, eközben szaktanulmányokat folytat. A tanári pályafutás és a párizsi továbbképzés lényegesen és sokoldalúan járul hozzá szakműveltsége fejlesztéséhez.

Különbféle (szubjektív és objektív) okok miatt a kutatás nem foglalkozott eléggé I. Tóth Zoltán életének igen fontos, 1940 és 1941 ősze közötti időszakával, bár ez a teljes évet kitevő időköz sokat nyomott a latban a későbbi kiváló monográfus szakmai kiteljesedésében. Itt említjük meg, hogy a későbbiekben I. Tóth Zoltán egyik első áldozata volt az 1956-os forradalomnak, amikor a budapesti egyetem történelem karának dékánjaként diákjai élén az elnyomó magyarországi szovjet hadsereg ellen tüntetett, majd életét áldozta a szabadságért, amelynek megszerzése akkoriban Kelet-Közép-Európa népeinek egyik legfőbb célkitűzése volt.

Ezúttal nem foglalkozunk I. Tóth Zoltán teljes életútjával, mások ezt helyettünk korábban és jobban megtették, de azt reméljük, főleg levelezése alapján felhívhatjuk a figyelmet arra, milyen nagy szerepet játszott szakmai életében az az év, amelyet tanárkodása mellett a kolozsvári Egyetemi Könyvtár könyvtárosaként eltöltött. A mellékletben közreadott levelek megmutatják, hogyan igyekezett a Párizsból frissen visszaérkezett fiatal kutató a Valentiny Antal² által nagy kompetenciával vezetett nagy múltú intézménybe bekerülni s beilleszkedni.

Egyik kedvenc tanítványa, Csatári Dániel munkásságának köszönhetően, aki kiadta és így módon rögzítette az utókor számára szeretett professzorának életművét, arról is tudomást szerezhetünk, hogy a szatmárnémeti református gimnázium fiatal tanára hogyan igyekezett megfelelni a legjobb értelemben vett középiskolai elvárásoknak. I. Tóth Zoltán már ez idő tájt foglalkozott a magyar értelmiség és társadalom múltjával, s ezzel párhuzamosan mindent megtett azért, hogy eleget tegyen a helyi szellemi követelményeknek. Az 1937 novemberében elnyert párizsi ösztöndíj nem várt esélyt adott tudni vágyásának, finomította és fejlesztette tudását és kutatószenvédélyét. Szegényes anyagi körülményei ellenére a Sorbonne őt érdeklő kurzusait

¹ I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok*. Bp. 1966. 10–21, 485–486; Csatári Dániel: *A lehelőstől a véglegesig. I. Tóth Zoltán emlékezete*. Tiszatáj XXXV(1981). 9. 62–65; Bányai László: *A román–magyar testvériségért. I. Tóth Zoltán öröksége*. Korunk Évkönyv 1981. 61–66; *Akadémiai Kislexikon*. Bp. 1990. 797; I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792*. Csíkszereda 1998 (Miskolczy Ambrus előszavával); a könyv román változata: Buc. 2001 (Dávid Gyula bevezetője); Mândruț, Stelian: *Anii de studii universitare chujene ai istoricului I. Tóth Zoltán (1929–1934)*. Anuarul Institutului de istorie „George Bariț” din Cluj-Napoca. Series Historica. XLIII(2004). 593–610.

² A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára. *Valentiny Antal hagyatéka. Levelezés*. 5784. sz. T betű doboz.

látogatta, levéltári kutatásokat végzett, és a párizsi könyvtárak anyagát bújta. Doktori dolgozata előmunkálataként egész sor tanulmányt közölt, kutatás céljából utazásokat tett a Hexagon és Európa más országaiban,³ a politikai események torlódása azonban megakadályozta abban, hogy ott és akkor megvédhesse doktori disszertációját.

Ilyen előzmények után még érdekesebb 1940. október 31-e és 1941. június 24-e között lebonyolított levélváltása a már említett Valentiny Antallal. I. Tóth Zoltán megüresedett könyvtárosi állásért folyamodott a kolozsvári Egyetemi Könyvtárhoz. Sajnos pillanatnyilag igen kevés adatunk van 1939. szeptember 11-e – Párizsból Szatmárnémetibe való visszatérése – és 1940. október 31-e – a könyvtár főigazgatójával lebonyolított első üzenetváltás – időpontja között.

Ha figyelmesen végiglapozzuk a leveleket, rájövünk, hogy ezek a főállásban való kinevezése utánra datálhatók. Nincs kizárva, hogy a levélíró már régebben próbálkozott könyvtárosi állásba kerülni: szó van itt a szeptemberi kérésről (hiányzik az ehhez szükséges dokumentáció). Az 1940. októberi – tehát első – üzenetében a kérvényező kifejti szakmai helyzetét.

Kérelmezőként előadja, a nehéz általános helyzetben nem volt lehetősége arra, hogy kellő időben beszerezze a hivatalos versenypályázaton való részvételhez szükséges iratokat, de biztosítja Valentinyt, hogy életének e nagy esélyét iratokkal is alá fogja támasztani. A levélíró kihangsúlyozza, milyen fontos lenne számára az áhított állás. Ez lehetővé tenné további tudományos felkészülését, azt, hogy a már amúgy is széles látókörű, külföldi úttjáról hazatért ifjú tudósjelölt rendszeres levéltári és könyvészeti munkát folytasson.

Amint az a függelékben közölt első levélből kitűnik, a szerzőt a főigazgató iránt érzett rokonszerv fűti, és bízik abban, hogy Valentiny támogatni fogja kérését. Rövid idővel az október 31-i üzenet után, november 7-én következik a második, s ez újabb bizonyítéka a kérelmező eltökéltségének. I. Tóth Zoltán biztosítja a főigazgatót, hogy hamarosan elküldi a szükséges iratokat, és ez már 1940. november 22-én bekövetkezik, amikor édesapja postázza Temesvárról az első okmányokat.

1941 áprilisáig – a már említett szubjektív és objektív okok miatt – hosszú szünet áll be a levelezésben. Eközben I. Tóth Zoltán lelkiismeretesen végezte szatmárnémeti tanári munkáját. Az is lehetséges, hogy az üzenetváltás folytatódott, de ennek sajnos semmilyen nyoma sincs az átnézett könyvtári anyagban. A kihagyást a következő év kora tavaszától újra rendszeressé váló levelezés sem indokolja. Talán újabb kutatások tisztázzák ezt az eléggé hosszú szünetet.

1941. április 11-én, a húsvéti ünnepek közeledtének időszakában találkozunk I. Tóth Zoltán következő híradásával. Az eseményre vonatkozó jókívánságok mellett a levélíró kifejti nyugtalanságát afőlt, hogy késik a kolozsvári Egyetemi Könyvtár szakkönyvtárosainak a kinevezése. A szatmárnémeti tanár közben természetesen tovább folytatja a múlt kutatását: a kérvényező megemlíti a gimnázium gazdag, román nyelvű könyvtárának fontosságát, melynek néhány újabb dolgozata megírását köszönheti.

A következő, 1941. április 24-i levélben a fiatal tudós néhány ötletet sorol fel arra vonatkozólag, hogyan lehetne meggyorsítani a döntést az említett irányban. Egyre jobban bízik a neki kedvező megoldásban, és mint említi, a szakminisztériumhoz is kéréssel fordult. 1941. június 24-i üzenetében közli, hogy megoldotta összes, az iskolához fűződő gondját, és pedig azt, hogy az 1941. július 1-jei szóbeli érettségi vizsga egybeesett volna könyvtárosi munkája megkezdésével. I. Tóth Zoltán nem várta ki a gimnázium vezetőségének már azelőtt felajánlott honorári-

³ Átlapozva a szatmári reggeli lapok 1938-as számait, rábukkantunk I. Tóth Zoltán máig ismeretlen két cikkére: *Karácsonyi est a Montparnasse-on*. I. 3. január 5.; *Mécs László Párizsban*. I. 72. március 30.

umát, sokat foglalkozik a Kolozsvárra költözéssel, s kifejezi örömét, hogy végre bejut az Egyetemi Könyvtárba.

Végül is 1941 júliusa és 1942 januárja között dolgozott ténylegesen könyvtárosként az említett intézményben. Pillanatnyilag nem vagyunk birtokában az erre vonatkozó közvetlen adatoknak,⁴ de azt tudjuk, hogy a megszokott könyvtárosi munka mellett maradt elég ideje szakmaisága fejlesztésére is. Bizonyítéka ennek a Gáldi László és Makkai László szerkesztette *A románok története* című kötethez való hozzájárulása és egyéb fontos tanulmányok elkészítése. Mindez arra készítette a frissen megalakult Erdélyi Tudományos Intézetet, hogy 1942. január 1-jén felvegye szakemberünket abba a munkaközösségbe, amely Erdély múltjának egyes vetületeit volt hivatott kutatni. Ez nagyban hozzájárult I. Tóth Zoltán szakműveltségének további fejlesztéséhez is.

E műhelyjellegű próbálkozásunkban megkíséreltük, hogy I. Tóth Zoltán és Valentiny Antal 1940–1941 közötti levelezését ismertetve érzékeltesük, miként gazdagodott nemcsak a kolozsvári Egyetemi Könyvtár szaktisztikara, hanem a későbbi kiváló tudós szakképzettsége is. Reméljük, ezzel is hozzájárulunk a kitűnő magyar történészprofesszor szakmai arculatának megismeréséhez.

I. Tóth Zoltánról minden bizonnyal méltóan megemlékeznek tragikus, egyben felemelő és jelentőségteljes halálának félévszázados fordulója alkalmával.

Pap Ferenc fordítása

Függelék

Szatmárnémeti, 1940. X. 31.

Mélyen tisztelt Főigazgató Úr!⁵

Igaz hálával köszönöm meg a Főigazgató Úr szívességét, amellyel engem a könyvtárosi⁶ tisztség elnyerésére szükséges lépések felől tájékoztatni méltóztatott. Ezennel van szerencsém – immár másodízben – benyújtani kérésemet. Az elsőt szeptember 20-iki keltezéssel közvetlenül a minisztériumba küldtem fel dr. Baráth Tibor ny. rendkívüli e. tanár úr szíves közvetítésével. Az első kérdésben, melyhez eredeti okmányokat nem mellékeltem, a másodiknál kissé részletesebben fejtettem ki helyzetemet.⁷

Az annyira fontos keresztleveleket már jó két héttel ezelőtt sürgősen megrendeltem Versecről, Lugosról és Végvárról [Temes vm.]. A mai körülmények közt azonban rendkívüli nehézségbe kerül a legártatlanabb okmány megszerzése is a román megszállott területről. Bármennyire is igyekeztem, kérésemet csak hiányosan tudtam felszerelni. Remélem azonban, hogy életem eme nagy alkalmá nem fog egy kis késedelem miatt füstbe menni. Idővesztéség elkerülése céljából a keresztleveleket egyenesen a Főigazgató Úrhoz küldetem. Nem tudom,

⁴ Sajnálatos módon az 1944-es őszi katonai események miatt elveszett a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 1940–1944-re vonatkozó irattára.

⁵ Valentiny Antal 1940. október 4-én ideiglenes megbízást kapott a könyvtár vezetésére, aztán október 20-án (vagy november 2-án) hivatalosan főigazgatóvá nevezték ki, és ezt a tiszteit 1942. augusztus 31-én történt nyugdíjazásáig betöltötte. Lásd *Erdély magyar egyeteme*. Kvár 1941. 246; Mândruț, Stelian: *Anton Valentiny și Biblioteca universitară clujeană*. Biblioteca și Cercetarea XIV(1990). 163.

⁶ Sajnos semmi nyomát nem találtuk az eddig folytatott levelezés kapcsán!

⁷ *A szatmárnémeti Ref. Gimn. Évkönyve az 1940–1941-ik évről*. Szatmárnémeti 1941. 13: tanítási időszak, 1940. október 21. és 1941. június 15. között; 19, 34, 41, 55. sorszám 15, Tóth Zoltán, rendes tanár, történelem–földrajz, 7 éve tanít, 5 éve tanít Szatmáron, tantárgyak: történelem, földrajz, román, a VIII-ik osztály vezetője, okleveles lelkész, a történelmi szertár óra, az önképzőkör történelmi szakosztályának vezetője, internátusi figyelő.

hogy az eredeti példányban beküldött mellékletekre is kell-e bélyeg. Biztonság kedvéért kellő mennyiségű felragasztatlan bélyeget bátorkodtam mellékelni.

Főigazgató Úr további szíves pártfogását kérve maradok őszinte igaz tisztelője:

Tóth Zoltán

Szatmárnémeti, 1940. nov. 7.

Mélyen Tisztelt Főigazgató Úr!

Október hó 31-ikén volt szerencsém benyújtani – Főigazgató Úr szíves értesítésére – kéresemet. Sajnos nem állott rendelkezésemre minden okiratom. Pótlólag ígértem beküldeni a szükséges keresztleveleket. Tekintettel arra a körülményre, hogy a mai rendkívül zavaros postai viszonyok közt⁸ csak nagy késedelemmel tudnék eleget tenni ígéretemnek, most legalább szerb–román nyelvű állami anyakönyvi kivonatokat küldöm el eredetiben, mert ebből úgy a magam, mint szüleim vallása kitűnik. Mihelyt az előbb említett okiratok megérkeznek, azonnal küldöm azokat is.

Siettem legalább ennyiben pótolni kéresem felszerelésének hiányait, mert értesülésem szerint hamarosan sor kerülhet a döntésre,⁹ és nem szeretném, ha éppen okmányhiány miatt kerülnek hátrányos helyzetbe, ami roppant súlyosan érintene.

Főigazgató Úr szíves elnézését kéri ez újabb zavarkodásáért legőszintébb híve:

Tóth Zoltán

Temesvár, 1940. november 22.

Méltóságos Uram!

A mellékelt keresztlevél-kivonatot azon tiszteletteljes kéréssel küldöm, hogy azt fiam, Tóth Zoltán szatmárnémeti lakos 1940. év október hó 31-én kelt s az egyetemi könyvtárosi állás elnyeréséért beadott kérvényéhez mellékelni szíveskedjék.

A szülők és nagyszülők keresztleveleit Nagyváradról, innen odahelyezett Kiss János gimnáziumi tanár úr által postán megküldtem Méltóságod címére.

Méltóságod szívességét hálásan köszöni szolgálatra kész híve:

Tóth Benjámín

Szatmárnémeti, 1941. április 11.

Mélyen Tisztelt Főigazgató Úr!

A közelgő húsvét alkalmából Istentől áldott szent ünneplést és a vakáció alatt nyugalmas pihenést van szerencsém kívánni.

Egyúttal megemlítem, hogy a kinevezések elhúzódása egy ideig feszült idegállapotban tartott, de ma már úgy rendezkedtem be, hogy a várakozás ne legyen egyúttal munkátlanság is. Szabad időmben – igyekszem, hogy ilyen minél több legyen – szaktanulmányokkal foglalkozom, és erre szerencsére elég jó alkalmam nyílik a helybeli kir. kath. gimnázium, volt állami lyceum meglehetősen jól felszerelt román könyvtárában. Amennyire csekély erőmből telik, megteszek mindent, hogy az idő ne múljék el hiába felettem.¹⁰ Ilyenformán nyugodtan várom sorsom alakulását.

Húsvéti jókívánságaimat megismételve maradok a Főigazgató Úrnak őszinte igaz híve:

Tóth Zoltán tanár

⁸ Lásd a 4. és 6. jegyzetet!

⁹ A kultusz kormányzat az 1940–1941. tanév végéig 40 tisztviselőt nevezett ki, 21 altisztet és szolgát alkalmazott. Lásd *Erdély magyar egyeteme*. Kvár 1941. 246.

¹⁰ *A szatmárnémeti Ref. Gimn. Évkönyve az 1940–1941-ik évről*. Szatmárnémeti 1941. 38. Lásd a Tóth Zoltánról és 1940. évi munkásságáról összeállított tömör fejezetet.

Szatmárnémeti, 1941. ápr. 24.

Méltóságos Uram!

Mély hálával köszönöm Méltóságos Uram szíves értesítését, melynek alapján azonnal benyújtottam kérésemet Szily Kálmán államtitkár úrhoz.¹¹

Abban a reményben, hogy hamarosan foganata is lesz kérésemnek, megújítom köszönetemet mindazon támogatásért, amelyben Méltóságos Uram részéről eddig részem volt, és maradok továbbra is mély tisztelettel:

Tóth Zoltán tanár

[42. IV. 4.; Kolozsvár]

Boldog húsvéti ünnepeket kíván: Tóth Zoltán

Méltóságos Valentiny Antal igazgató úrnak, Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár

Szatmárnémeti, 1941. június 24.

Mélyen Tisztelt Főigazgató Úr!

Van szerencsém tisztelettel jelteni, hogy iskolánkban az érettségi vizsgálat szóbeli része f. h. 25-én kezdődik, és körülbelül 4 napig tart. Amennyire most meg tudom ítélni, legkésőbb július 1-re meg tudok jelenni munkahelyemen.¹² Egyben bejelentem azt is, hogy még június hónapra az iskolánál vettem fel fizetésemet, tehát a könyvtár részéről erre a hónapra semmit sem igényelek. Egy kissé borzongva gondolok a költözködés kellemetlenségeire, de annál nagyobb örömmel arra, hogy most már igazi munkamezőre kerültem.

A közeli viszontlátásig maradok a Főigazgató Úrnak őszinte és igaz híve:

Tóth Zoltán

¹¹ *Erdély magyar egyeteme*. Kvár 1941. 410.

¹² *A szatmárnémeti Ref. Gimn. Évkönyve az 1940–1941-ik évről*. Szatmárnémeti 1941. 37. Lásd Tóth Zoltánnak a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban nyert kinevezése hírét; I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*. Bp. 1966. 30: „úgy menekültem a kolozsvári egyetemi könyvtárórságba, mint négy évvel azelőtt Párizsba”.

Szövegkiadási és értelmezési kérdések Kosztolányi utóéletében

„Ha végigtekintünk ennek az ötvenegy esztendőn élte költőnek életművén, nemcsak hatalmas kötetnyi verset látunk, néhány kötet regényt, elbeszélést, hírlapi cikket, műfordítást, hanem mindennek a sokféle és annyiféle elágazó költői, írói munkásságnak olyan egysége ragad meg, aminőt csak a világirodalom legnagyobbjainak életműve tud felmutatni.” E sorokat a Pesti Hírlap hasábjain közölte, 1936. november 4-én, a Kosztolányi halálát követő napon.¹ Az azóta eltelt hetven esztendőben azonban nem igazán az életmű egységességére, mint inkább az egyes művek külön-külön történő elemzésére, méltatására vagy épp bírálataira került sor. Az egységben látás hiányának talán egyik fő oka, hogy a kritikai kiadás munkálatai csak mostanában kezdődtek, s az elmúlt évtizedekben olyan összkiadások születtek, melyek nélkülöztek a kritikai igényt.

A Révai kiadó kezdte el elsőként a szerző összegyűjtött munkáit kiadni, amiről az akkor már halálos beteg Kosztolányi még tudott, sőt – mint az a kórházi jegyzeteit tartalmazó kéziratot anyagból² kiderül – ő maga is tervezte a kötetbeosztást. Ennek alapján összegyűjtött verseit teszi az első helyre – mely kötet már korábban is megjelent –, amit aztán *A rossz orvos* és a *Pacsirta* együttes szerepeltetése követ. Mindehhez hozzátartozik, hogy eredetileg *A rossz orvos* az *Öt évi fegyház*, az *Örült* és *A nagy család* című elbeszélésekkel, illetve az *Égi jogászszal* együtt jelent meg,³ melyek közül az utóbbi elbeszélés a *Vérző Magyarország* címet viselő, Kosztolányi által szerkesztett, irredentának minősített antológiában is szerepel. A gyűjtemény elsőként 1921-ben, majd másodszor 1928-ban látott napvilágot, Horthy Miklós ajánlásával.⁴ Kosztolányi jegyzetei alapján az összkiadás harmadik kötete vagy tanulmánygyűjtemény lett volna, vagy pedig az *Esti Kornélt* tartalmazza, *A véres költő* és a *Tengerszem* előtt. Érdekes módon az *Aranysárhány* csak a nyolcadik helyen szerepel, utána pedig a válogatott műfordítások kerültek volna sorra. Míg például az amerikai születésű Henry Jamesnek megadott, hogy saját műveinek összkiadásán dolgozzon a halálát megelőző időszakban, addig Kosztolányitól mindössze ez a feljegyzés maradt fenn, illetve a Révai-sorozat indulásáról tudott. A negyvenes évek elején aztán Illyés Gyula rendezte sajtó alá hátrahagyott műveit, melyek csoportosításánál az egyik fő szempont az volt – ahogyan Illyés nyilatkozik erről –, hogy milyen sorrendben rendezte össze maga Kosztolányi – illetve a segítségére lévő fiatal vasmunkás, aki titkári feladatokat is ellátott – az otthonában őrzött kéziratokat. Amint Illyés az *Erős várunk, a nyelv* című kötet – vagyis a *Hátrahagyott művek* 11 kötetéből az első – sajtó alá rendezésével kapcsolatban mondja: „Megfordult-e Kosztolányi fejében, hogy a nyelvről s a nyelvtisztító mozgalom érdekében írt műveit könyvben kiadja? A nyomtatásban megjelent cikkeken ejtett kisebb-nagyobb javításokból, a margóra írt kérdő- és felkiáltójelekből erre lehet következtetni. Kijavította rajtuk a nyomdahibákat is, és nevét a legtöbb cikk alatt kitörölte. Azokról a változtatásokról, melyek kétségtelenül az ő kezétől származtak, jegyzetet készítettem. Céлом az volt, hogy az olvasó a könyvből pontosan azt a képet kapja, mintha magát a hagyatékban talált kéz-

¹ [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső. Pesti Hírlap, LVIII. évf. 252. sz. 1936. nov. 4. 1–2.

² MTAK Kézirattár, Ms 4620/136.

³ Kosztolányi Dezső: *A rossz orvos* (kisregény). Pallas, Bp. 1921.

⁴ Kosztolányi Dezső (szerk.): *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. 1. kiad. Pallas, Bp. é. n. [1921]; Kosztolányi Dezső (szerk.): *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. 2. kiad. Bethlen Gábor Kör kiadása, Bp. 1928.

irattömböt lapozná. Ez egy nagy sárga irattömb, a nyelv kérdéseiről írt műveit az író ebbe gyűjtötte össze, illetve gyűjtötte össze azzal a fiatal vasmunkással, aki néha, mikor épp munka nélkül s pénzsűkében volt, a házban tett-vett, lámpát szerelt, titkároskodott, rendbe tette az udvart és a kéziratokat, kifogástalan hozzáértéssel. Az iratgyűjtőre is ő írta rá: Nyelvészeti anyag. Kosztolányi később belecsúsztatott a tömbbe egy-egy tanulmányt, de elég rendszertelenül. A tanulmányok zömét halála után kellett felkutatni. Ezt a munkát özvegye volt szíves elvégezni.”⁵ Sajnos azt nem állíthatjuk, hogy tudnánk, Kosztolányi konkrétan hogyan képzelte volna el műveinek összkiadását, amihez hozzájárul az a súlyos veszteség is, hogy a hagyatéki anyag nem maradt egyben. Egyfelől ismert tény, hogy a második világháború idején bombatalálat érte a Tábor és a Logodi utca sarkán fekvő házat, másfelől azonban a megmaradt anyagnak csak egy része került közgyűjteményekbe (az is több, különböző helyre, országhatárokon belül és kívül), a többi kallódik, nagyrészt ismeretlen magángyűjtők tulajdonában. Mindez nem pusztán a kritikai kiadás munkálatait nehezíti, hanem arról sem tudhatunk meg bővebb információt, hogy Kosztolányi miként próbálta egyberendezni írásait. Ennek ismerete egyedül Illyés Gyulának adatott meg, s emiatt az általa sajtó alá rendezett sorozat értéke felbecsülhetetlennek mondható a Kosztolányi-kutatók számára. Réz Pál, a Szépirodalmi Könyvkiadó sorozatának szerkesztője szintén Illyés munkáját vette alapul, hasonló okok miatt. Ahogyan fogalmaz: „Illyés Gyula ugyanis még figyelembe vehette Kosztolányi kéziratok javításait, mi már nem, minthogy a gépiratok, lapkivágatok többsége elpusztult a háborúban.”⁶ Mint azt már említettük, Réz Pál állítása csak részben lehet igaz, hiszen magántulajdonban még találhatóak dokumentumok, mind az anyaországban, mind a határokon kívül. Ezenkívül sajnos olyan tapasztalat is adódott már, hogy a közgyűjteményekben is felbukkantak olyan Kosztolányi-anyagok, melyek nem voltak katalógusba véve. Az egyik ilyen példa az *Édes Anna* esete. A kritikai igényű kiadás munkálatait végző Veres András ekként írt ezzel kapcsolatban: „Tüzetesen átkutatva az MTA Könyvtár Kézirattárának Kosztolányi-hagyatékait (mert három is van, Kosztolányi Dezsőé mellett még Kosztolányinéé és a hűséges rajongóé, Hitel Dénesé) s nem adva hitelt a Sáfrán Györgyi által készített hagyatéki katalógus [Sáfrán Györgyi: *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné hagyatéka. Hitel Dénes gyűjteménye*. MTAK Kézirattárának katalógusai, 11.] adatainak (amelyek sajnos hiányosak és félrevezetőek), rábukkantam néhány borítékban a kézirat [ti. az *Édes Anna* kézírata] túlnyomó részére.”⁷ Emellett említendő például az a legutóbbi eset is, amikor a Magyar Országos Levéltár munkatársai találtak – mintegy véletlenségből – egy zöld tintával írt Kosztolányi-levelet, s juttatták azt el az ELTE BTK Toldy Ferenc Könyvtárának munkatársaihoz. „A Magyar Országos Levéltárban a gyűjtemény P 999-es fondja iratanyagának rendezése folyamán nemrég előkerült egy eddig ismeretlen Kosztolányi-levél, melyre a feldolgozást végző levéltáros [Szlovikné Berényi Márta] hívta fel figyelmünket. A levél 17x13 cm-es fehér színű levélpapírra, zöld tintával íródott” – írja a könyvtáros.⁸ A kézirat anyag feltáratlansága, valamint részbeni feltárhatatlansága megnehezíti a kritikai kiadás munkálatait is, azonban véleményem szerint meg kell kísérelni ezen íráskör minél szélesebb körű felderítését. Aktuális példaként említeném Kosztolányi kórházi jegyzeteinek esetét is, melyek a mai napig nem láttak napvilágot – a kritikai sorozat induló köteteként fognak a nagyközönség elé kerülni majd –, s főként az MTAK Kézirattárának gyűjteményét gazdagítják, a

⁵ Illyés Gyula: *Előszó*. = Kosztolányi Dezső *Hátrahagyott művei*. I. *Erős várunk, a nyelv*. S. a. r. Illyés Gyula, Nyugat, Bp. é. n. [1940].

⁶ Réz Pál: *Jegyzetek*. = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Szerk. Réz Pál. Osiris, Bp. 2002. 585.

⁷ Veres András: *Az Édes Anna kritikai kiadásáról*. Irodalomtörténet 2004/3. 394.

⁸ Sárközi Éva: „Kedves szerkesztő kisasszony”. Kísérlet egy ismeretlen Kosztolányi-levél megfejtésére. Irodalomtörténet 2006/2. 242.

PIM és az OSZK kéziratos hagyatéka mellett. Ezeknek a(z) – meglátásom szerint – alapvető dokumentumoknak nem annyira irodalomtörténeti jelentőségük nagy, hanem inkább a szerző életrajzi adatainak kiegészítését várhatjuk tőle, valamint orvostörténeti és művelődéstörténeti aspektusból is hasznosnak bizonyulhat a megismerésük. A szöveg napvilágra kerülésével olyan adalékokra is fény derül majd, mint a feleség, azaz Kosztolányi Dezsőné született Harnos Ilona könyvében szereplő adatok hitelességének problémája. Már Szegedy-Maszák Mihály is gyanúval élt a kötetet illetően, amit főként a Radákovich Máriával kapcsolatban írtaknál fedezett fel. Amint az olvasható egyik tanulmányában: „Ha egyszer megállapítható, hogy Kosztolányinak 1935 októberében feleségéhez írott sorai kétes hitelűek, mert ellentmondanak a Radákovich Máriához ez időben írott és a mai napig eredeti formájukban megtalálható leveleknek, akkor nem lehet kizárni a lehetőséget, hogy az özvegynek kiváló nyelvérzékkel, hatásosan megírt könyve legalábbis elfogult, egyoldalú értelmezés, kísérlet arra, hogy eszményinek tűnessen föl egy családi életet, amely más, ténylegesen fönmaradt szövegek alapján meglehetősen szerencsétlennek mutatkozik. A levelek egy része azt sejteti, hogy Kosztolányi személyisége sokkal ellentmondásosabb volt, mint amilyennek az özvegy által írt könyv tünteti föl.”⁹ Mindezt alátámasztja a kórházi jegyzetek tanulmányozása is, hiszen az özvegy által idézett sorok – melyeket Kosztolányi a halálos ágyán írt – nem pusztán csak szemelvények szintjén szerepelnek a kötetben, hanem egymáshoz nem tartozó szövegek vannak egymás mellé szerkesztve, valamint lényeges részek maradnak el, sőt időnként még idegen elemek is bevegülnek Kosztolányi sorai közé. Ezúttal mindössze egyetlen példát idéznék, hogy állításomat igazoljam. Kosztolányiné könyvében a következőket olvashatjuk: „Add ide a könyvet és szemüveget. Holnap elmegyek innen. Inkább meghalni a nyílt utcán.”¹⁰ Ezzel – részben ellentétben – az eredeti kéziratban a következők szerepelnek: 1) Ms 4620/139/8-as szám alatt: „Add ide a könyvet és szemüveget. Beszélj az alorvossal. Felülhetek? Szeretnék felülni. Jaj, de kedves vagy ma. Jaj de jó, hogy itt vagy! Hálás leszek érte” [ez esetben a megszólított az ápolónő]. 2) Ms 4620/139/6-os szám alatt: „Gyűlölet, fenékgig! Ti, ti! Mindegy, úgyis. Múltkor a Nyugat szerkesztője is megbotráncozva távozott erről a szégyenhelyről! Holnap elmegyek innen! Inkább meghalni a nyílt utcán! Lázás is vagyok 37.4.”¹¹ Mindebből messzebb menő következtetéseket is levonhatunk arra vonatkozóan, hogy a kéziratos anyag – lehetőségekhez mért – elemzése még további újdonságokat is tartogathat a Kosztolányi-kutatások számára, s akár újraírhatunk nem pusztán értelmezéseket, de akár életrajzot is.

Azt, hogy mennyire fontos kérdés a kritikai munkálatok alapját adó forrásanyagok összeszedésén túl magának a sorozat kiadásának is a koncepciója – nem pusztán a kritikai munkálatok szempontjából, hanem az életmű befogadástörténetének aspektusából is –, mutatja a fentebb már említett angolszász példa. A James-recepciónak ugyanis jelentős részét képezi azon problémakör taglalása, hogy a szerző hogyan és mi módon rendezte, válogatta műveit az 1900-as évek elején megjelent összkidadáshoz, ami a New York-i kiadás (New York Edition) néven vált ismertté. *A csavar fordul egyet (The Turn of the Screw)* esetében például a műértelmezést segítő szempontként szerepel az a tény, hogy James mely más elbeszéléseivel teszi egy kötetbe a szöveget. Ez alapján az eredetileg kísértethistóriaként értelmezett írás máshova kerül, azaz eltűnik a többi – a kísértethistória műfaját nyíltan vállaló – rokon típusú szöveg közül, s összetettebb kérdéskörök felvetésére ad alapot. Ahogyan minderre a James-életmű pszichoanalitikus értelmezésének egyik avatott szakértője, Edmund Wilson is kitér: „James pontosan tudta, mit

⁹ Szegedy-Maszák Mihály: *Műfajok a kánon peremén.* (Levél és napló Kosztolányi életművében). = *Irodalmi kánonok.* Csokonai Kiadó, Debrecen 1998. 157–170.

¹⁰ Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső.* Holnap, Bp. 1990. 358.

¹¹ MTAK Kézirattár, Ms 4620/139.

csinál, s szándékosan szolgáltatotta ki a nevelőnőt a látomások gyötrelmeinek. A történet [...] a New York-i kiadásban nem a kísértethistóriák közt szerepel, hanem *Az Aspern levelek* [*Aspern Papers*] és a *The Liar* [*A hazug*] között.”¹² Az angolszász szakirodalom alaposan tárgyalja is a New York-i kiadás elveit, illetve magának Jamesnek a saját szövegeihez való viszonyát, azok újrendezését. Felvetődnek ezenkívül olyan elméleti kérdések is, melyek a szerző szerepének, illetve az adott életmű kanonizálásának problémáit járják körül. Már eleve a válogatás sorrendje is utalhat arra, hogy a kötetek sorba rendezői az életmű mely részeit tartják elsőrendűnek, s melyeket tartják kevésbé jelentősnek, azaz sorolják későbbi sorszámokkal ellátott kötetekbe (már amennyiben sorszámolás is történik, mely köztudottan nem feltétlen azonos a megjelenési dátumok követésével).

Kosztolányinál is megfigyelhető ezen újrendező-újragondoló attitűd, ám neki már nem volt lehetősége a megvalósításra, mindössze olyan jeleket fedezhetünk fel szövegei olvastán, amelyek erre engednek következtetni. Köztudott, hogy számos cikkét újraközölte más címmel, illetve új szövegváltozatokat is készített korábbi írásaiból. Miután több műfajban is alkotott, így nemegyszer előfordul, hogy átjárásokat teremt eltérő műfajú szövegek között is. Gyakori eset, hogy korábbi újságcikkek szövegrészelei szinte szó szerint beemelődnek regényeibe, illetve verseibe, valamint már megverselt problémakört olvashatunk viszont a publicisztikában. Kamaszkori zsengei újra szerepet kapnak néhány év elteltével, valamint például a verseskötetek különböző kiadásai is arról árulkodnak, hogy szerzőjük nem pusztán az egyes versek szövegeit gondolta újra, hanem azok sorrendbeli helyét is. A gyermekkori verseket például olvashatjuk Csáth Géza szintén gyermekkori-kamaszkori naplóiban – melyek közül eddig két kötet látott napvilágot, Dér Zoltán és Beszédes Valéria jóvoltából,¹³ s a többi füzet kiadása folyamatban van –, s ugyanezeket vagy részben átirrt változatokat olvashatjuk viszont az 1907-es *Négy fal között* címmel megjelent kötetben is, mely Kosztolányi első, bemutatkozó kötete volt. Az egyes szövegváltozatok vizsgálata során olyan adalékok fognak majd előkerülni, mint például a *Gyilkosok* vagy *A bal lator(hoz)* című versek esete, ahol a kéziratban (vagy az első kiadásban is) még szerepel mottó – mely a vers értelmezését is befolyásolja –, a további kiadásokban azonban már elmarad. A *Gyilkosok* esetében az „Übermensch” megjelölésről van szó, *A bal lator*nál pedig evangéliumi utalásról (Lukács ev. XXIII. 39–44.).¹⁴

A gyakorlatilag autotextualitásnak (intertextualitásnak) nevezhető jelenségek véleményem szerint többértékű problémát jelentenek. Egyrészt arra mutatnak rá, hogy Kosztolányi szövegei nem értelmezhetők egymástól teljesen elkülönítve, hanem csak más szövegeivel összeolvasva. Másrészt a kritikai kiadás munkálatai során meglehetősen nehéz feladatnak fog bizonyulni mindezen szöveghelyek megtalálása, illetve olyan utalórendszer alkalmazása, mely ezen átjárásokat kellőképpen szemléltetni tudja. Harmadrészt alkotáslélektani kérdéseket is illő felvennünk kontextusunkba, amennyiben ezen önismétlő gesztusoknak megfejtését kívánjuk adni. Úgy látom, Kosztolányi esetében olyan egységes fejlődési ívet mutatnak a szövegek – a kezdetektől egészen élete végéig –, hogy nem célszerű azokat még műfaji szinten sem különválasztani. Természetesen egy kritikai kiadásnak ezt meg kell tennie, ám az értelmező regényről, versről, cikkről, tanulmányról egyaránt szót ejthet, amikor Kosztolányit kívánja megérteni.

Közismert már, hogy regényeit nyelvszemlélete felől is lehet olvasni, sőt talán ez némi többletet is ad. A narratológiai elemzések jelentős része figyelembe vette az értekező Koszto-

¹² Wilson, Edmund: *Henry James kettős értelmezhetősége*. Ford. Szilágyi Tibor. = *Az élet jelei. Tanulmányok, cikkek*. Ford. Szilágyi Tibor – Zubreczky György, jegyz. Szegedy-Maszák Mihály. Európa, Bp. 1969. 204.

¹³ Ifj. Brenner József (Csáth Géza): *Napló (1897–1899)*. Szerk. Dér Zoltán. Életjel, Szabadka 2005; Ifj. Brenner József (Csáth Géza): *Napló (1900–1902)*. Szerk. Dér Zoltán. Életjel, Szabadka 2006.

¹⁴ Kosztolányi Dezső: *A bal latorhoz*. Virágfakadás II. évf. 8. sz. 1905. ápr. 15. 114.

lányi szövegeit is, mint például Szitár Katalin munkája (*A prózanyelv Kosztolányinál*)¹⁵ vagy az *Újraolvasó*¹⁶ című kötet néhány szerzője – különös tekintettel Szegedy-Maszák Mihályra, aki már jóval korábban is tett kísérletet Kosztolányi-regények hasonló szempontú újraértelmezéseire¹⁷ –, s ezen együttes olvasásnak köszönhetően fedezték fel a prózanyelv megújítójának alakját Kosztolányiban. Meglátásom szerint Kosztolányi értelmezéséhez olykor maga Kosztolányi adhatja meg a választ, ezért szerencsés például regényei olvasásával egy időben érkező prózáját is tanulmányozni, ám annak megértéséhez nem árt publicisztikájának más szövegeit is megismerni.

E problémakörhöz tartozik továbbá alkotói módszerének kérdése is. Az újságírói hivatás egyik velejárója, hogy szoros határidőkre kell dolgozni, ami a gyakorlottabb újságírónál azt is eredményezheti, hogy korábban már közölt szövegének variánsát publikálja újra, csak esetleg máshol, más címmel, és esetleg évekkel később, mint amikor az első változat született. Kosztolányinál ezen eljárás nyomai is felfedezhetők nem egy esetben. Példaként említhetjük a *Hazugék* című novellát, mely 1924 júniusában látott napvilágot a Pesti Hírlapban,¹⁸ azonban már korábban, 1920-ban megjelent *A nagy család* című írás is,¹⁹ mely néhány apró változtatást leszámítva, gyakorlatilag ugyanazt a szöveget jelenti. Ahogyan a kérdéskörre Réz Pál is kitér: „Egyébként Kosztolányi sok novelláját más és más címmel, kis szövegváltoztatásokkal újraközölte. Ezeknek feldolgozása a majdani kritikai kiadás feladata lesz.”²⁰ Az egyes szövegváltozatok egymás mellé rendelésével azonban nem pusztán alkotói módszerére deríthetünk fényt, hanem legalább annyira szellemi fejlődéstörténetét is nyomon követhetjük, valamint – amennyiben a szerzőtől függetlenül a kontextust – szövegek egymásra épülésének, illetve párbeszédeknek is tanúi lehetünk. Az egyik legérdekesebb kérdéskör a szövegváltozatok problémájának tekintetében az *Esti Kornél* esete. Köztudott, hogy számos *Esti*-szöveg látott napvilágot hírlapok és folyóiratok hasábjain, s többen is vizsgálták már – mint például Lengyel András vagy Péczely Dóra²¹ –, hogy az egyes közlések hogyan épültek be aztán a kötetekbe, melyeket Kosztolányi tudatosan komponált meg. Lengyel András annak kérdését is felteszi, hogy vajon mennyiben volt véletlenszerű, illetve mennyiben tudatos bizonyos kötetkompozíciók létrejöttje. Ahogyan megfogalmazza véleményét ezzel kapcsolatban: „Az egyes fejezetek hozzátvetőleges keletkezési ideje megállapítható (vö. Réz Pál datálásaival: EK2), s így teljesen nyilvánvaló, hogy a fejezetek sorrendje és a megírás időrendje nem esik egybe. Legelőször a nyolcadik fejezet készült el, legvégül pedig az első, nyitó fejezet: az előbbi 1925-ben, az utóbbi nyolc évvel később, 1933-ban, közvetlenül a könyv megjelenése előtt. A könyvet általában kompozíciós egységként szokták értelmezni (vö. Kiss 1979, Bori 1986, Rónay 1977, Szegedy-Maszák

¹⁵ Szitár Katalin: *A prózanyelv Kosztolányinál*. ELTE BTK, Bp. 2000.

¹⁶ Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Anonymus, Bp. 1998.

¹⁷ Pl. Szegedy-Maszák Mihály: *Nézőpont és értékszerkezet „A véres költő”-ben*. *Literatura* 1984/3. 351–358; illetve = Mész L. (szerk.): *A rejtőzködő Kosztolányi*. Tankönyvkiadó, Bp. 1987. 55–65; Szegedy-Maszák Mihály: *Idő, nézőpont és értékszerkezet az „Aranyarkány”-ban*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1985. 64–75; illetve = Mész L. (szerk.): *A rejtőzködő Kosztolányi*. Tankönyvkiadó, Bp. 1987. 83–101; Szegedy-Maszák Mihály: *Körköröség és transzcendencia a „Pacsirta”-ban*. = Mész L. (szerk.): *A rejtőzködő Kosztolányi*. Tankönyvkiadó, Bp. 1987. 66–82; Szegedy-Maszák Mihály: *„Esti Kornél” comme anti-roman*. = Boiron, B. (szerk.): *Regards sur Kosztolányi*. A.D.E.F.O. – Akadémiai, Paris–Bp. 1988. 155–166.

¹⁸ Kosztolányi Dezső: *Hazugék*. Pesti Hírlap XLVI. évf. 120. sz. 1924. jún. 19. 1–3.

¹⁹ Kosztolányi Dezső: *A nagy család*. Új Nemzedék II. évf. 136. sz. 1920. márc. 7. 1–4.

²⁰ Réz Pál: *Jegyzet*. = Kosztolányi Dezső *Elbeszélései*. Magyar Helikon, Bp. 1965. 1289.

²¹ Péczely Dóra: E.S.T.I. – K.érdés. = Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Anonymus, Bp. 1998. 178–187.

1998), az első fejezettől az utolsóig haladva az értelmezésben.”²² Ezt követően az *Újságíró* című szöveget kezdi elemezni, melynél szintén nem hagyja figyelmen kívül, hogy az *Alakok* sorozatban is szerepel hasonló tematikájú szöveg, valamint több más helyen is a hírlapi anyagot képező korpuszban. Míg Lengyel azt emeli ki, hogy mikor és hogyan jelenik meg az Esti-alak Kosztolányi prózájában, addig én azt is megjegyezném, hogy bizonyos szövegek, amelyek egyes szám harmadik személyben íródnak először, ám az alany nincs megnevezve, később ugyancsak egyes szám harmadik személyt használnak, azonban az alany Esti Kornél névre keresztelődik. Erre példa a *Tengerszem* című kötetben megjelent *Omelette à Woburn* is, melynek még a Nyugatban közölt változatban a következő a kezdő mondata: „Párizsból igyekezett hazafelé a tanulmányéve után.”²³ Ugyanez a mondat a kötetbe már így kerül be: „Esti Kornél Párizsból igyekezett hazafelé a tanulmányéve után.”²⁴ Hasonló szerepeltetés figyelhető meg az *Esti Kornél* második fejezeténél is, ahol a bemutatkozást firtató kérdésre a kisfiú válasza nem Esti Kornél, hanem eredetileg Kosztolányi Dezső volt, mely aspektust szintén nem hagyta figyelmen kívül Lengyel András sem.

Az *Esti Kornél*-szövegek sokat tárgyalt problematikussága helyett azonban ezúttal további áthallásokra hívnám fel a figyelmet, melyek újfent azt támasztják majd alá, hogy Kosztolányi életműve egészében olvasva-kiadva többet jelenthet, mint részeire szedve. A kritikai összkiadás nemcsak forrásértéke miatt változtathat az eddigi interpretációkon, hanem más perspektívát is nyújthat majd azokhoz. Ezúttal inkább az *Édes Anna* című regényre összpontosítanék, melynek esetében például szintén számos hírlapi megfelelővel dolgozhatunk. Nem pusztán tematikus egyezésekről lehet szó – mint például a cselédsors kérdése –, hanem szövegszerüekről is. Anna városi sétájának leírása például szinte szó szerint megegyezik egy a Pesti Hírlapban, 1924 májusában közölt *Együtt, mindig együtt* című tárcs szövegével: „Vasárnap, sötét alkonyatkor ballagok a hegy alján, budai kis utcákban, egyikből ki, másikba be. Egyedül. Nem tudom, merre járok. [...] Ez a cseléd kaszinó. Állnak, összefogódzva tízen, húszan, harmincan. Fogják a kezüket, a gázlámpa járdaszízetén kört alkotnak, nem törődve az idegen várossal, akár a falujukban, táncolnak. [...] A mieink, szegények, ott szédelegnek a járdán, akár mi, sátorlakók, gögös-urasan, külön-külön. Ők azonban együtt-együtt. Mindig együtt, lélekben. Micsoda láncot fűznek karjaikból. Eszterlánc? Acéllánc. Eleven forgalmi akadály. Megáll az utca. Megáll a villamos. Megállok én is.”²⁵ Az *Édes Anna* X. fejezetében pedig a következő sorok találhatók: „Az ötödik vasárnapon maga küldte el [Vizyné Annát], hogy menjen kicsit, nézzen szét a városban. [...] Cseléd lányok korzóztak itten, sváb cselédek vihogtak, puszogtak, egymásba karolva povedáltak ismeretlen nyelvükön, akár a falujukban, együtt, mindig együtt. Láncot formáltak a gázlámpák körüli járdaszízeteken, föltartották a járókelőket, megakasztották a forgalmat. A villamosoknak is erősebben kellett csöngetniök, hogy továbbhaladhassanak. Ő egyedül bandukolt közöttük.”²⁶ Másik példánk, mely szintén egy hírlapi cikk és a regény egyik részletének szoros egyezését mutatja, *A hír sebessége* című, szintén a Pesti Hírlapban közölt írás, valamint Anna legendává válásának leírása. „Bementem a városba, de zúgó fejjel tértem vissza. Kalandos hírekkel fogadott mindenki. Jól ismerem ezeket. Évekkel ezelőtt tudományosan tanulmányoztam. Sőt kísérleteztem is, hogy megállapítsam terjedési sebességüket. [...] Megállapítottam, hogy az a valami [ti. a hír] az első kerületből kiindulva beszáguldta az összes

²² Lengyel András: *Genézis és kompozíció viszonya az Esti Kornél-ban. Kosztolányi kísérlete az én-integritás bomlásának kompenzálására. = Játék és valóság közt. Tanulmányok Kosztolányiról.* Tiszatáj, Szeged 2000. 213.

²³ Kosztolányi Dezső: *Omelette à Woburn.* Elbeszélés. Nyugat 1927/21. 603–607.

²⁴ Kosztolányi Dezső: *Tengerszem.* Adams Kft., Bp. é. n. 69.

²⁵ Kosztolányi Dezső: *Együtt, mindig együtt.* Pesti Hírlap XLVI. évf. 89. sz. 1924. máj. 11. 4.

²⁶ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna.* Genius, Bp. 1927. 108.

kerületeket s a város környékét, a Várhegyről átugrott az Isten-hegyre és Orbán-hegyre, onnan a Sas-hegyre és Gellért-hegyre, a Ferenc József hídon lerohant az Üllői úton, a Tisztviselőtelepre, innen a Józsefvároson át a Duna-partra, végigröpült a köztemető sírjai között és felébresztette a halottakat, majd a Lipótvárosba rontott, míg végül szabályos körfutását befejezve, alig félóra múlva a városligeti tóhoz érkezett vissza, hozzám” – olvasható az 1923-as újság-cikkben.²⁷ Az *Édes Anna*-fejezet részlete pedig ekként hangzik: „A hír [ti. hogy kicsoda Anna] meglepő gyorsan száguldott. Előbb csak a legközelebbi Krisztinát hódította meg, az Attila utcát, a Krisztina teret, a Krisztina körút és az Attila körút egyes pontjait, majd a Pauler utcát, Mikó utcát, Logodi utcát és Tábor utcát is. [NB. Mint az ismert, e két utca sarkán volt Kosztolányiék háza.] De egy hétbe se telt, főlzárnyalta a Várba, az Úri utcába, ahol Tatárék laktak, a Bástya-sétányra, a Ferdinánd térre, a Bécsikapu térre, s befészkelve magát nők, férfiak agyvelejébe, nőtt-növekedett.”²⁸ A két leírásban szófordulatok ismétlődnek, valamint az egész szövegrész struktúrája azonos, mindössze csak az utcanevek cserélődtek ki, melyek nem nélkülözik az életrajzi elemekre vonatkozó utalásokat sem, melyekben szintén bővelkedik a szöveg, mint például az utolsó fejezet vagy Jancsi úrfi Waterman-tolla vagy épp a katonai sorozástól való rettegése. Amennyiben ismerünk bizonyos szövegegyezéseket, akkor akár értékítéletet is mögé sejtethetünk Kosztolányi sorainak.

Az *Édes Anna* egyik vonatkozó részletéből, melyben Patikárius Jancsi multságairól esik szó, nem derül ki egyértelműen (csak sejtető), hogy például a jazz-band és az one-step (mint zene és tánc) nem pusztán a leírás kelléke lehet, hanem metaforája is olyan világnak, melyről Kosztolányi inkább elítélő véleménnyel volt, mint rokonszenvezett volna vele. Az *Édes Anna* sorai a következők: „Állandóan üvöltözött itt a jazz-band. A jazz-bandnek megvan az a föltétlen előnye, hogy mellette nemcsak gondolkozni nem lehet, hanem még érezni sem. Annak az előkelő közönségnek, mely ezt a klubot látogatta, erre volt szüksége. Külföldi lánckereskedők jártak ide, meggagdagodott hadseregszállítók, antant-tisztek s jobb éjjeli nők [...] Jancsi a záróráig itt töltötte minden estéjét. [...] Az *one step*et bizonyos merev eleganciával táncolta.”²⁹ Mindehhez hozzávehetjük a nyelvtisztító Kosztolányi elgondolásait is, aki elítélte az idegen szavak használatát a magyar nyelvben. Hogy regényében mégis ezek szerepeltetése mellett voksol, ez a tény külön jelentéssel bír, azaz olyan világot kíván ábrázolni, melyet negatívabb színben szeretne feltüntetni.

De olyan szintű egyezésekkel is találkozhatunk, mint például a *körbe-körbe* szókapcsolat gyakori szerepeltetése (mely a korabeli sajtó nyelvét is jellemezte), ami az *Édes Annában* is, valamint publicisztikai szövegekben, sőt azok címeiként is gyakran előfordul. Ha nem a szavak, illetve nem szövegrészletek szintjén, hanem motívumokban gondolkodunk, akkor szintén számtalan áthallás fedezhető fel. Ilyen például *A szegény kisgyermek panasza*i gondolatkörének visszacsengése a következő sorokban: „Dajkálni szeretett volna valakit itt is, meséket, versikéket mondani. De mit tehetett ezekkel a komoly felnőttekkel, akik külön, zárt életükkel jöttek mentek körülötte?”³⁰ Vizyné zongorázása s gyermekének elvesztése pedig akár inverze is lehet a *Mostohában* leírtaknak,³¹ ahol az édesanya hal meg, aki még tud zongorázni, s az életben maradt gyermekek ezt hiányolják a mostohából, Tavasz Ilonából. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a zongorázás jelképpé is válik, s Tavasz Ilona különállóságának egyik attribútuma lesz

²⁷ Kosztolányi Dezső: *A hír sebessége*. Pesti Hírlap XLV. évf. 10. sz. 1923. jan. 14. 6.

²⁸ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Genius, Bp. 112–113. (E ponton köszönöm meg Dobás Kata egyetemi hallgatónak, hogy a Pesti Hírlap cikkeinek tanulmányozása során felhívta figyelmemet erre a szövegbeli egyezésre.)

²⁹ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Genius, Bp. 160.

³⁰ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Genius, Bp. 75.

³¹ Kosztolányi Dezső: *Mostoha és egyéb kiadatlan művek*. Jegyz. Dér Zoltán. Forum, Szabadka 1965.

annak hiánya. Mindezek felsorolásával, illetve példák kiragadásával mindössze illusztrálni kívántam azon állításumat, miszerint az életmű minden egyes szelete összevethető más Kosztolányi-szövegekkel, s bizonyos mértékig egységet képeznek, hiszen hasonló gondolatkörök különböző szintű és aspektusú megvilágításait is adják egyúttal.

Ezek az egyezések azonban nemcsak az auto-, illetve intertextualitás jelenségének meglétét mutatják, hanem a névtelenül vagy ismeretlen álnév alatt megjelent Kosztolányi-szövegek felderítéséhez is közelebb vihetnek. Az egyik legnagyobb filológiai rejtvényt jelentő *Pardon*-rovat cikkeinek vizsgálatában szintén segíthet a Kosztolányi-életművet jellemző ezen sajátosság. Amennyiben ugyanis például a Pesti Hírlap cikkeinél előfordultak egyezések, illetve a Pesti Hírlapos korpusz mutat egyezéseket más hírlapi anyagokkal is, akkor automatikusan adódhat a feltételezés, miszerint a *Pardon*-anyagban is akadhatnak egyezések más, kifejezetten szépirodalminak tartott szövegekkel. Az *Édes Anna* frazeológiája például számos esetben egyezik nem pusztán a *Pardon*-cikkek némelyikének szóhasználatával, de a korabeli sajtóban használatos kifejezésekkel is. Mindez természetesen tovább árnyalhatja azt a kérdést, hogy vajon mely *Pardon*okat írhatta Kosztolányi, hiszen nemcsak az Új Nemzedék újságírógárdája használt olyan szavakat, melyek konkrétan ezt a diskurzust jellemezték – azaz a kommün utáni és a fehérterror alatti sajtó nyelvét –, hanem a többi lap is, melyek folyamatosan polemizáltak a rovattal, úgymint a Népszava, a Pesti Napló, Az Est, illetve a bécsi emigráns lapok, mint Gönödör Ferencnek Az Ember című hetilapja vagy épp a Bécsi Magyar Újság, melyben többek közt Gábor Andor is rendszeresen publikált. Mindez azt is sejteti, hogy Kosztolányi újságírói működése is szervesen összefonódik szépírói működésével, s a szövegbeli egyezések az úgynevezett diskurzusbeli egyezésekre is rávilágíthatnak, ami szintén műfaji határok megkérdőjelezéséhez vezethet. Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy Kosztolányi a regényeit szoros egymásutánban, a húszas évek elején-közepén írta, azaz az első világháborút, valamint az 1919–21-es időszak tapasztalatait követően, akkor nem meglepő, hogy olyan motívumok jelennek meg ezekben az alkotásokban, melyeket az adott időszakban *újságíróként* átélt. Miközben írja az *Édes Annát* vagy épp a *Pacsirtát*, aközben rendszeresen cikkezik – többek között – a Pesti Hírlapban. Ám az első regény, mely *A rossz orvos* című kisregényt követően jelenik meg, azaz *A véres költő* metaforikája, allegóriájának lehetséges jelentésmezője is kibővíülhet, amennyiben az 1910-es, illetve az 1920-as évek elejének Kosztolányi által művelt publicisztikáját tanulmányozzuk. A közismert Szabó Dezső-vitán túl számos olyan adalékot is találhatunk, mint például a téma felvetése egy korabeli újságcikkben, az akkori (1919–21-es) kort példázó történelmi szituációként. Lendvai István egy, az Új Nemzedékben megjelent cikkében – a megjelenés időpontjában már munkatársa a lapnak Kosztolányi – Néró személyével hozza összefüggésbe egyes irodalmi közszereplők kommün alatti érvényesülési lehetőségeinek leírását.³² Mindez ugyan nem bizonyítja, hogy Kosztolányi Lendvai cikkét venné alapul a megrajzolni kívánt történelmi korszak kiválasztásában, azt azonban bizonyíthatja, hogy a sajtóban dolgozó munkatársaknál felvetődött ez az asszociációs lehetőség.

A szövegbeli egyezések tehát nemcsak alkotói módszert feltételeznek, nemcsak egy életmű átjárhatóságát mutatják, hanem azt a kérdést is újra felvetik, hogy vajon mennyiben mellőzhetőek a biográfiai adatok az irodalmi alkotások elemzésénél, értelmezésénél. Véleményem szerint a kritikai kiadás darabjainak megjelenése így nem pusztán filológiai, hanem legalább annyira elméleti problémákat is felvet majd.

³² Lendvai István: *Bródy Sándortól Szamuely Tiborig. A pesti irodalom és a kommün*. Új Nemzedék VI. évf. 12. sz. 1919. szept. 15. 7–9.

IN MEMORIAM

B. Nagy Margit művészettörténész

(Gyoma, 1928. május 4.–Budapest, 2007. március 4.)

„Aki a múlt megszólaltatásán fáradozik,
annak tollat kell vennie a kezébe.”

Az idézett mondatot egy munkatársának szánt könyvajánlásban fogalmazta meg B. Nagy Margit. Sok más megnyilatkozása mellett tudományos teljesítménye is bizonyítja, hogy ez a követelmény életelve volt ennek a megnyerő, végtelenül szerény, csendes, halk szavú, de mindig átgondoltan-pontosan fogalmazó tudósnek.

Kecskeméti és marosvásárhelyi tanulmányait követően a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem bölcsészhallgatója (1946–1950), majd tanársegéde (1950–1952). Az egyetemről való eltávolítása után a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kutatójaként került az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori, az Akadémiai Fiók kezelésébe került levéltárába, majd nyugalomba vonulásáig kutatója, főkutatója a kolozsvári Akadémiai Fiók Történeti és Régészeti Intézetének.¹

Tanulmányai során pályájának alakulásában meghatározó szerepe volt tanárai, a régész-művészettörténész László Gyula és a művészettörténész Entz Géza előadásainak. Indulását egy 1956-ban megjelent, Vajdahunyadról szóló cikke dokumentálja.

Az EME Levéltárában uralkodó, Kelemen Lajos személyisége körül kialakult szellemi légkörben, amely évtizedekkel élte túl nemcsak az intézmény államosítását, hanem életre hívóját magát is, olyan, az erdélyi régiség emlékeihez mélységes felelősséggel viszonyuló környezetben vált a művészettörténet hivatott kutatójává, aminek a jelentőségét csupán a mából visszatekintve mérhetjük fel igazán. Az ott felhalmozott tudományos energiák ugyanis nemcsak az erdélyi magyar történeti kutatás túlélését biztosították, de telt belőlük egyáltalán nem szégyelli való folytatásra és a tiszteletre méltó 1989 utáni újrakezdésre is.

B. Nagy Margitot az 1960-as évek második felében abban a levéltári kutatóteremben ismerhettem meg, amelynek falait változatlanul az EME levéltári kézikönyvtárának a polcai bélelték, ott dolgozott, mint később kiderült, első nagyobb tanulmánygyűjteménye, a *Reneszánsz és barokk Erdélyben* kéziratán. De ott készült másik, 1973-ban megjelent forráskiadványának, a *Várok, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták* című kötet kéziratának a véglegesítése, magyar nyelvű leltárszövegeinek a revíziója is.

Ez a két kötet szorosan összekapcsolódik az életműben is: a tanulmánygyűjteménybe foglalt s az 1950-es évek közepétől keletkezett dolgozatok adatbázisa az a hatalmas, többségében az EME levéltári gyűjteményében őrzött családi archívumok anyagából kikerült összeírási anyag, aminek, mint maga a szerző mondja, csak töredékét lehetett kiválogatni és közzétenni. Példáan közzétenni – tehetjük hozzá –, a *Várok, kastélyok, udvarházak*-kötet anyaga máig meg nem haladott standardját tükrözi az erdélyi forrásközlés kutatóhoz és művelt érdeklődőhöz egyaránt szóló kiadványainak. Doktori értekezéshez illő, teljességre törekvő könyvészetre támaszkodó tömör bevezető tanulmánya, illusztrációi és a függelékbe foglalt jegyzetanyaga módszeres áttekintése mindannak, ami ezekről az emlékekről akkor elmondható volt, s aminek

¹ Jakó Zsigmond: *Nyersmérleg félúton. Benkőné Nagy Margit köszöntése*. Korunk 37/1978/10. 856–860; Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. I. Főszerk. Balogh Edgár. Buk. 1981. S.v. B. Nagy Margit.

keretében építészettörténetileg értelmezhetőkké váltak e gazdasági fogantatású iratanyag szövegei. Előmunkálatait persze ott találjuk a *Reneszánsz és barokk*-kötet kivételes alapossággal és kiváló összegező képességgel megírt, az erdélyi udvarházakról, berendezésükről, olaszfokos pártázataikról, „székelykapuikról”, bokályos kemencéikről és a bethlenszentmiklósi kastélyról szóló tanulmányaiban, amelyek rendet teremtettek az Erdélyre vonatkozó művészettörténeti és helytörténeti irodalom mintegy évszázada halmozódó, reneszánsz vonatkozású anyagában, s olyan statisztikailag is értékelhető evidenciákra mutattak rá, amelyek máig útmutatóak a kutatás lényeges irányai és legfontosabb feladatai tekintetében.²

A kötet anyagának második része a címmel egyezően az erdélyi barokk emlékeivel, Hadad, Zsibó kastélyaival, a szamosújvári örmény nagytemplommal, illetve Kolozsvárhoz kötődő mestereikkel foglalkozik. Eltérő a forrásanyag is, aminek tükrében a szerző felidézi történetüket: levelezés, számadások, szerződések, adó- és anyakönyvek, periratok képezik kiindulópontját, kutatásainak biztos alapját, ezekből épül ki az erdélyi művészettörténet-írásban alaposságával és pontosságával újdonságnak számító kolozsvári barokk mesterkörre vonatkozó s mintegy negyedfélszáz nevet, életrajzi és űvre-adatot elénk táró adatbázis. Joggal állapíthatta meg az éppen megjelent kötetet lelkesen értékelő Pataki József, hogy szerzője birtokában van mindazon adatoknak és ismereteknek, amelyekből akár a kolozsvári, akár – Bíró József derékbe tört munkáját folytatva – az erdélyi barokk művészetnek a monográfiája is kinőhessen.³

Ez a munka el is kezdődött. Az 1970-es évek elején pillanatokra talán úgy tűnhetett, hogy a Kriterion Könyvkiadó működése, az ott kiadott, mai szemmel nézve is figyelemre méltóan szép és igényes könyvek publikálási lehetőségét, az Román Akadémia Történeti és Régészeti Intézete pedig megfelelő kutatási körülményeket biztosíthat egy ilyen munka elvégzéséhez. Az Intézetben dolgozó, Virgil Vătăşianu professzor vezette művészettörténetész közösség ugyanis 1974-től kezdve egy erdélyi műemlék-repertórium elkészítését iktatta hosszú távra szóló munkatervébe. Az alig elkezdődött terepbejárásokat azonban rövidesen ellehetetlenítették a megszorítások: előbb az intézet terepjáró autóját, kiszállásokra fordítható eszközeit vonták meg, azután – hónapokig tartó, idegtépő bizonytalanság után – munkatársai egy részét is kitétek; utóbb, az 1980-as évek elejére pedig a jegyrendszer, a benzinfogyasztás korlátozása s az általános gyanakvás mesterségesen kialakított és szított légkörében szinte lehetetlenné vált a terepmunka. Egykori munkatársai tanúsíthatják, hogy B. Nagy Margit volt az egyetlen, aki a körülményekkel szembeszegülve, rendületlenül folytatta, férje és fia társaságában kutatóútjait. A kutatási körülmények kedvezőtlen alakulásának a képéhez hozzátartozik az is, hogy 1977-ben felszámolták a bukaresti Műemlékgazgatóságot, elnéptelenedett, felállványozott telephelyei pedig, félbe-szerbe maradt restaurálásokkal, elenyésztek. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori levéltára – anélkül hogy helyéről elmozdították volna – időközben átkerült az Akadémiai Fióktól az Állami Levéltár kezelésébe, s az ottani szabályok csak azoknak az állagoknak a használatát engedélyezték, amelyeknek új, román nyelvű leltára volt. Ilyen pedig nem volt (addig az eredeti, többnyire latin nyelvű levtári segédleteket használták a kutatók), belátható időn belül nem is készülhetett, mert a hatalmas anyag őrizői között egyre fogyott azoknak a száma, akik megbirkózhattak volna a források magyar, német vagy latin nyelvével.

² Kovács András: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténetész szemmel*. A Hét 1/1970. nov. 6. 16–17. = Uő: *Az erdélyi magyar művészettörténeti kutatásokról*. 1990–2001. = *Tizenkét év*. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. Szerk. Tánzos Vilmos–Tőkés Gyöngyvér. Kvár 2002. 330–331; Uő: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. 1541–1720. Bp.–Kvár 2003. 8.

³ Pataki József: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. A történetész szemével*. A Hét 1/1970. nov. 6. 16.

Erre a tudományos munkának korántsem kedvező időszakra esik B. Nagy Margit harmadik, *Stílusok, művek, mesterek*⁴ c. tanulmánykötetének a megjelenése. A Kriterion Könyvkiadó munkaközössége s a kolozsvári nyomda emlékezetesen szép, elegáns könyvet állított elő az ötvenedik életévéhez közeledő szerző újabb dolgozataiból. Akkoriban nem volt ritka, hogy kinyomtatott könyveket is zúzdába küldtek, s ebben a kötetben szép számmal akadtak olyan részletek, amelyek – némi, de a korban korántsem hiányzó rosszakarattal – ürügyévé válhattak volna betiltásának is. Ma már hihetetlennek tűnik, hogy többek között a kötet erszébetvárosi oltár-architektúrából komponált mutatós külső borítója aggasztotta a megjelenést közvetlenül megelőző napokban a szerzőt: nehogy ezen a „katolikus-klerikális ihletésű” kompozíción müljék könyvének a sorsa.

Szerzője azt az utat folytatta, amit az előző tanulmánykötetében elkezdett:⁵ a 18–19. század erdélyi, kolozsvári művészetének az alkotásait, mestereit állította vizsgálatainak a középpontjába, társadalmi és művészeti folyamatokat, ízlésváltozásokat tükröző emberi sorsokat rajzolt meg, amelyek révén mérhetővé vált a barokk elterjedése, erdélyi fejlődése, illetve a késő barokk talaján fogant klasszicista és romantikus építészet meghonosodása. Példát mutatott egyben arra is, hogy miképpen adatható a hagyományos városkép átalakulása a 19. századi Kolozsváron és Máramaroszigeten; a kötet mintegy harmadát kitevő Függelékben, a korábbi jegyzéket jelentősen kibővítve, közölte a *Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700–1850* adagyűjteményének immár mintegy ezer nevet tartalmazó, jelentősen gazdagított változatát a jövendő kutatásokat előmozdító olyan keretként, melybe folyamatosan beépülhetnek újonnan felbukkanó adatok is.

Az 1977. évnek másik jelentős tudományos eseményeként jelent meg Kelemen Lajos születésének századik évfordulóján a tudós történész válogatott írásainak *Művészettörténeti tanulmányok* címmel kiadott első kötete,⁶ amelyet 1982-ben követett a második,⁷ olyan méltó emléket állítva az 1963-ban elhunyt szerzőnek és kutatási módszereinek, amelyet hosszúra nyúlt élete folyamán több nekiveselkedés ellenére sem sikerült híveinek.

A két kötet anyagának sajtó alá rendezője, jegyzeteinek készítője/kiegészítője s a második kötetet bevezető, a művészettörténész Kelemen Lajost méltató magvas tanulmány szerzője, B. Nagy Margit maga is részese volt az előző, Kelemen Emlékkönyvvel⁸ egyidős, meghíúsult kísérletnek. Önfeláldozó, saját kutatásait háttérbe szorító, tanítványi odaadásának köszönhető, hogy Kelemen Lajos máig érvényes, számtalan tanulságot körvonalazó, fél évszázadot meghaladó munkásságát illusztráló tanulmányaiból a jelen tudományos követelményeihez igazodó, tematikus csoportosítású szöveggyűjtemény keletkezett, amelynek darabjait együttesen és egyenként akár útikalauzként, akár további kutatások kiindulópontjaként is fel lehetett használni, s a szerkesztő pontos könyvészeti jegyzeteivel meg okosan és bőven válogatott képanyagával együtt rögzítették azt az állapotot, ameddig kutatásuk s rájuk vonatkozó ismereteink eljutottak. B. Nagy Margit munkásságának nagyobb közönséghez szóló utolsó darabjait jelenti ez a két kötet: 1982 után Romániában már nemigen lehetett ezekről a témákról írni, másutt közölni pedig – amint ama sötét idők részesei emlékezhetnek rá – államellenes kihívásnak számított.

A cenzúra elhatalmasodása, úgy vélem, csak az egyik oka annak, hogy ez a még nagyon sok eredményt ígérő kutatói életpálya hirtelen, „félúton” megszakadt. A másik az lehetett, hogy a Kolozsvári Történeti és Régészeti Intézet akkori, az egyetemnek alárendelt vezetősége 1985-

⁴ *Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

⁵ Kovács András: *Stílusok, művek, mesterek*. Korunk 37/1978/5. 376–379.

⁶ Bev. tanulmányát írta Szabó T. Attila, s.a.r. B. Nagy Margit. Buk. 1977.

⁷ Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Bev. tanulmány és s. a. r. B. Nagy Margit. Buk. 1982.

⁸ *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et alii. Buk.–Kvár 1957.

ben kivételes és példátlan sietséggel nyugállományba küldte érdemes kutatóját azonnal, amint a törvényes, de csupán az ő esetében betartott korhatárt elérte. Ezt az önérzetet sebző méltatlan eljárást a művészettörténész B. Nagy Margit többé már nem tudta kiheverni, s az 1989-es változásokat követően is megmaradt családja körében, csak nagyon ritka, kiemelkedő alkalmakkor jelent meg a szakma rendezvényein.

B. Nagy Margit kutatói arcélének bármennyire sommás körvonalazásában sem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy van-e s ha igen, mikor kezdődik az erdélyi magyar művészettörténet-írás. Kétségtelen, hogy a 19–20. század helytörténeti fogantatású, levéltári források információiból kiinduló kezdeményeit aligha tekinthetjük e tekintetben másnak, mint előzménynek, s éppen a rendszeres művészettörténeti felkészültséget hiányolhatjuk, igen sokszor joggal Kelemen Lajos szerteágazó életművében is. Az Erdélybe-Erdéllyel kapcsolatba került, Budapesten képzett kiváló művészettörténészek, Balogh Jolán, Bíró József és Entz Géza nemzedéke képviseli a következő fokozatot: munkásságuk, eredményeik, felfogásuk szervesen illeszkedik is a magyarországi művészettörténeti kutatások szerkezetébe, s talán csak a mindhármukra jellemző, írott források iránti tiszteletből bontakozik ki egy olyan összetevő, amely – ezt pályatársaik sorának az életművével bizonyíthatjuk – csupán Erdélyben, Kelemen Lajos hatása alatt körvonalázódhatott. A tudós kolozsvári levéltáros eredményei ékesen bizonyították, hogy célravezetőbb „Tündérországunk” emlékeit, amennyiben lehetséges, minél szélesebb körű történeti forrásgyűjtésre támaszkodva kutatni, meghatározni és értelmezni.

Az őket követő nemzedék „domidocta” képviselőjeként B. Nagy Margit művészettörténeti ismereteit a kolozsvári Bolyai Egyetem háború utáni, főszaqnak soha nem tekintett, de színvonalas művészettörténet-oktatásának köszönhetette, noha ennek már csak terjedelméből adódó egyoldalúságait az egyetemes szakirodalomtól, külföldi utazásoktól elzárva a későbbiekben sem igen pótolhatta. Ezzel szemben rendelkezésére állott az Erdélyi Múzeum-Egyesület családi levéltárainak, a kolozsvári, marosvásárhelyi és sepsiszentgyörgyi állami levéltárak, valamint az Erdélyi Református Egyházkerület központi gyűjtőlevéltárának kimeríthetetlenül gazdag anyaga, s kétségtelenül Kelemen Lajos hatására ismerhette fel azt a lehetőséget, amire a korábbi művészettörténeti irodalmunkban alig találunk példát, hogy a műalkotás közvetlen vizsgálata, valamint a keletkezését, megrendelőit, mestereit megvilágító levéltári anyag feltárása és összetevése vezethet tárgyilagos, használható eredményre.

B. Nagy Margit esetében a bethlenszentmiklósi kastélyról szóló két, egymást követő tanulmány véglegesítése között eltelt jó évtizednyi időben következhetett be ez a fordulat: rá kellett jönnie, hogy – néhány, Bethlen Miklós *Önéletírásából* átvett passzusra hivatkozva – elődei önmagában igen rokonszenves, de hibás képet rajzoltak, amikor a 17. század közepén Nyugat-Európában peregrinált erdélyi fiatalembert ért kora barokk élmények hatására alapozva, túlzott alaposággal soha meg nem vizsgált kastélyában az erdélyi reneszánsz–barokk átmenet bizonyítékát azonosították. Ebből a megalapozatlan elképzelésből kiindulva azután hihetőnek tűnt a bethlenszentmiklósi építkezés hosszú, 18. századba áthúzódó hatásának a feltételezése is. Míg 1957-ben a szerző tulajdonképpen csak az 1765-ös bethlenszentmiklósi leltár és a kastély elemzéséből adódó topográfiai és építéstörténeti következtetéseket vont le, 1970-es dolgozatában már – egy időközben előkerült, 1764-ben keletkezett költségjegyzékre hivatkozva – megállapíthatta, hogy a kastély barokkra utaló elemei nem sorolhatók Bethlen Miklós építkezéseihez, hanem jó fél századdal későbbi beavatkozás során jelentek meg a kastély díszítésében.

Az, hogy B. Nagy Margit levonta a kellő következtetéseket, nem annyira a bethlenszentmiklósi kastélyt elemző dolgozat mértéktartó és visszafogott fogalmazású szövegéből derül ki, sokkal inkább a folytatásából, leginkább a szerzőnek a reneszánsz udvarházakkal kapcsolatos, nagyon is céltudatosnak látszó, sok szempontú és alapos vizsgálataiból világ-

lik ki: háromszáznál több ingatlanleltár elemzőjeként, feldolgozójaként B. Nagy Margit nem polemizál, hanem, ahogyan utánozhatatlanul tárgyilagos stílusához sokkal inkább illik, igaza biztos tudatában nyugodtan, ellenőrizhetően és – ezt munkájának tudományos visszhangja bizonyítja – cáfolhatatlanul állít. Az ő megfogalmazásában: „Fennmaradt művészeti értékeink [...] csak egy kis hányadát képezik a hajdanvoltnak: ha csak kizárólag rájuk alapozunk, töredék anyaggal dolgozunk, s megtörténhet, hogy minden egybevetés, összehasonlítás, a kölcsönhatások kutatása teljesen önkényes ítéleteket eredményez.” Éppen ezért tűnik úgy, hogy az erdélyi reneszánszsal kapcsolatosan a harmincas években megfogalmazott nagyvonalú, mindmáig ható koncepció szerzője, Balogh Jolán szemmel láthatóan nem tudott mihez kezdeni ezekkel az eredményekkel, s párhuzamosan megjelent írásai jóformán „elbeszélnek” B. Nagy Margit megállapításai mellett.⁹ Nagyobb visszhangjuk nem volt a Kelemen Lajos-tanulmányokhoz fűzött jegyzetekben megbúvó, továbbgondolásra készítő megjegyzéseknek sem, amelyek pedig alaposan megingatták a Balogh Jolán által kialakított koncepció másik sarkalatos pontját, az erdélyi „virágos reneszánszra” vonatkozó mutató elméletet is. Ehhez a képhez hozzá kell még számolnunk az ún. „székelykapu” közismertnek ma sem tekinthető reneszánsz eredetét bizonyító, forrásokra és tipológiai elemzésre alapozott tanulmányt éppen úgy, mint a Bethlen Gábor fejedelem korának pártázatos építkezéseit vizsgáló dolgozatának megállapításait. B. Nagy Margit figyelt fel elsőként a nagy fejedelem izlésére közvetlenül utaló „olaszfokos” megoldásokkal kapcsolatos forrásokra. Utolsó, végleges formába talán nem is öntött dolgozatai közé tartozott egy elemzés, amelyben az erdélyi, ún. „virágos reneszánszsal” kapcsolatban fogalmazott meg jelentős kritikai megállapításokat. Beszélgetéseink során, melyeknek tartalma, tudatosan-tudatlanul, de kétségtelenül befolyásolja saját elképzeléseimet is, többször is bírálta ezt a Balogh Jolán által kreált, hibás elméleti alapra épített, igazolhatatlan és a gyakorlatban is félrevezető elnevezést.

Szinte teljesen járatlan úton indult el a barokk-kutatásban: Bíró József úttörő, csupán néhány jelentős emlék elemzése kapcsán megfogalmazott tételei többnyire bizonyításra szorultak, s a belőlük adódó következtetéseket emlékek sokaságával, összefüggéseikkel együtt kellett valamilyen elfogadható képbe illeszteni; kapcsolataikat megrendelőikkel, mesternevekkel, életrajzokkal alátámasztani, tisztázni mindazokat a pontatlanságokat, félreértéseket, amelyek a helyes eredeztetésükhöz vezető utat elhomályosították. Hogy valójában milyen mester- és művészkörre támaszkodhatunk, azt B. Nagy Margit kutatásai vázolták először, hosszú és kitaró levéltári aprómunka, fáradtságos terepjárás és szellemes, új felismeréseket kínáló elemzések, nemegyszer detektívregénybe illő következtetések révén.

Nem szóltunk még azokról a kutatásokról, amelyek intézeti munkatervéből adódóan hárultak rá. A fentebb már említett műemlék-repertórium terve a fentebb vázolt körülmények miatt sajnálatosan korán dugába dőlt; nagy nyertesei résztvevői, B. Nagy Margit és ifjabb kollégái, a szűkre szabott kolozsvári intézeti munkaközösség tagjai voltak, akik közül többen az ő társaságában csodálkozhattak rá először arra a sokszínűségre, amellyel Erdély jobbára alig ismert falvai és templomai várják mindmáig a kutatót. Annak tudatában, hogy csak ilyen, részletekbe menő alap kutatásokra építhetők valós eredmények, példamutató lelkiismeretességgel és szenvedéllyel végezte ezt a munkát is, az Intézet felszereléséhez tartozó kétaknás Rolleiflex géppel készült felvételei egészítették ki rendezett, pontos és minden részletre figyelő feljegyzéseit.

Talán a személyiségéből is felvillant valamit a keceli gótikus táblaképek felfedezésének a története. 1975-ben a Kolozs megyei Kalotaszegen járva, a tavaszi melegtől, a rossz úttól s az

⁹ Balogh Jolán: *Velencei hatások Erdély művészetében*. Ars Hungarica 1986. 87–88., különösen az 59. jegyzet, csak a Kelemen Emlékkönyv cikkét idézi Bethlen Miklós kastélyával kapcsolatban.

addig látottaktól elcsigázva, hivatásunktól időlegesen meg is undorodva érkeztünk Kelecel 1934-ben épült görögkeleti temploma elé, s társaságunknak nemigen akaródzott végigszenvedni a lelkész „káderező” kíváncsiságát, melynek révén műemléki szempontból teljesen érdektelennek tűnő templomába bebocsátást nyerhettünk.¹⁰ Az egyedüli, aki kitartott, éppen B. Nagy Margit volt, s már befejeződni látszott eredménytelennek, hosszúnak és feleslegesnek tűnő látogatásunk, amikor kiderült, hogy az ikonosztázon található, nem túl érdekfeszítő ikonokon kívül „valami régi ikonok” vannak még a karzaton is. Az eltérő méretű képtáblákat borító átfestések és a vastag porréteg alól kicsillanó aranyozott, préselt brokátdíszes háttérminták láttán azután elakadt a lélegzetünk: a kutatói gyakorlat örök igazsága gyanánt és B. Nagy Margit kitartó következetességét igazolóan ismét kiderült, hogy az érdektelennek tűnő templom nem remélt kincseket: egy késő gótikus triptichon mindhárom tábláját s egy másik, kisebb oltár egyik szárnyát őrzi; szétválasztott és a keleti egyház ikonográfiájához nem éppen illő darabjaik valamikor a reformációt követő időkben a falu egykori fatemplomának képfalán kerülhettek el az enyészetet, mindenestre onnan jutottak s maradtak fenn az általunk meglátogatott épületben.

A kéziratos repertórium kötetei ma már nemcsak Kolozsváron, hanem fénymásolatban a Neckar-völgyi Gundelsheim Szász Intézetének gyűjteményében is felfedezhetők. Tartalmi elemei, köztük a B. Nagy Margit megfigyeléseit, következtetéseit, gondolatait őrző adatlapok részletei hivatkozva vagy anélkül mindegyre feltűnnek azóta kiadott tudományos munkákban is.¹¹

Tudományos munkájának láthatatlan és mérhetetlen vetületét képezik a lektorálások – mások tudományos munkájának az istápolása. Ezek közül is kiemelkedik Dávid László református lelkész udvarhelyszéki topográfiája, egyike azoknak a régi Erdély művészetével foglalkozó jelentős kiadványoknak, amely a nyolcvanas évek elején még megjelenhetett (1981);¹² később, 1994-ben jelentős szerepet vállalt a radnóti kastélyról szóló tanulmány véglegesítésében is.¹³ A fentebb említett intézeti tervmunka nélkül nem születhetett volna meg fiának, Benkő Eleknek a középkori Erdély harangjait és keresztelődencéit bemutató példás korpusza sem.¹⁴

B. Nagy Margit tanulmányainak többsége először az akkoriban nagy olvasottságú Utunk vagy a Korunk hasábjain került olvasói elé, ma már elképzelhetetlenül nagyok tűnő, tízezres példányszámban megjelent kötetei pedig a romániai magyar könyvkiadás sikerkönyveiként jóformán minden erdélyi értelmiségi könyvtárában megvoltak. Terepútjaink során, midőn az ilyen „hivatalos látogatásoktól” korántsem alaptalanul viszolygó lelkészek felismerték benne a szerzőt, kötetei utólagos dedikálásra várva mindegyre elő is kerültek. Tízezrek bizonyára nem olvasták műveit, de érdeklődést keltő részleteik, gazdag képanyaguk révén az érintett értékek is emlékezetbe ivódtak, munkáinak közvetlen, gondolatébresztő helyi vonatkozásai pedig kétségtelenül beszűrődtek és azóta is hatnak a köztudatban. Hatottak arra az akkoriban saját útját kereső fiatalabb építészmenedékre is, amely ma az erdélyi műemlékvédelem élvonalában ügködik.

A fentiek fényében az előbb felvetett kérdésre csak egyféleképpen válaszolhatunk: ha létezik erdélyi magyar művészettörténet-írás, annak nagy hatású első, évtizedekig egyetlen képviselője B. Nagy Margit.

¹⁰ B. Nagy Margit: *Kalotaszegi táblaképek. = Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk. 1980. 62–76.

¹¹ Rusu, Adrian Andrei et al.: *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Presa Universitară Cluj. Cluj-Napoca, 2000.

¹² *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk. 1981.

¹³ Kovács András: *A radnóti várkastély*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.) Kvár 1994.

¹⁴ Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődencéi*. TLA–Polis. Bp.–Kvár 2002.

selője a művészettörténészként az erdélyi régiség sorsát felelősen felvállaló, a 16–19. századi erdélyi művészet nagy kérdéseit megfogalmazó és lehetőségeihez képest azokra színvonalas választ is adó, a kutatás számára új távlatokat nyitó B. Nagy Margit volt. Lendülete „félúton” torpant meg, nem biztos, hogy ésszerű, de személyiségét és következetességét ismerve emberileg átérezhető folyamányaként körülményeink ésszerűtlen alakulásának, s ez a megtorpanás megakadályozta vizsgálódásainak folytatásában és kiteljesítésében, bennünket pedig megfosztott attól, hogy eredményeit tágabb, az erdélyi művészet egész újkori történetét átfogó-értelmező összefoglalásba illesztve élvezhessük és használhassuk. Kutatási terveinek idő előtti feladása így mindnyájunk vesztesége, de elsősorban az erdélyi tudományosság nagy, immár végérvényesen elenyészett lehetősége.

Kovács András

B. Nagy Margit történeti munkásságának könyvészete

1956

Vajdahunyad vára. Utunk 1956/33. sz.

Műemlékvédelmünk néhány kérdéséről. Utunk 1956/45. sz.

1957

A kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálása. Korunk 1957/2–3.

Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez. = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Tudományos Könyvkiadó. Szerk. Bodor András et alii. Buk. 1957. 486–496.+8 lap ill.

Kelemen Lajos nyolcvan éves. Művelődés 1957. szeptember.

1958

Fadrusz János és Kolozsvár. Utunk 1958/513. sz.

A székelykapu eredete és múltja. Korunk 17/1958/6. sz. Kny. is: Kvár 1958. 14.

1959

Unele aspecte din istoricul construirii palatului Bánffy din Cluj. Studii și Cercetări de Istoria Artei 1959/2. sz. 105–125.

1966

Castelul din Hodod și unele considerațiuni asupra arhitecturii barocului în Transilvania. Studii și Cercetări de Istoria Artei 1966/1. sz. 93–108.

1967

Probleme urbanistice ale orașului Cluj în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Studii și Cercetări de Istoria Artei 1967/2. sz. 237–243.

1968

A kegyes főkörmányzó és a műkincsek. Utunk 1968/26. sz.

Mesterek, művészek, fegyencek. Utunk 1968/9. sz.

1969

A kolozsvári barokk mesterkör. Utunk 1969/19. sz.

Küküllővár műemlékei. Művelődés 1969/2.

1970

B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Művészettörténeti tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1970.

Ismertetések: Buzinszky Géza: *Orvostörténeti Közlemények* 1971. 62–63. sz. 231–233 – Debreczeni László: *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Utunk 1970/43. – Entz Géza: *B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Művészettörténeti Értesítő 20/1971. 258–259. – Kovács András: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténész szemmel.* A Hét 1/1970. nov. 6. 16–17. – Pataki József: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. A történész szemével.* A Hét 1/1970. nov. 6. 16. – Szöcs István: *Pallérozódás és pallériasság Erdélyben.* Igaz Szó 1970/10. – Vida Mária. *Századok* 1972. 2. sz. 450–452.

Egy régi építőmester nyomában. (Monográfia-vázlat Türk Antalról.) Utunk 1970. 3. sz.

Despre castelele transilvănene cu cornişă crenelată. Buletinul Monumentelor Istorice 1970. 1. sz. 16–24.

Orbán Balázs képei. A Hét 1971/24.

1973

B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak.* Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1973.

Ismertetések: Balogh Jolán: *B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták.* Honismeret 1975. 3. 51–53. – Ráduly János: *Új könyv dicsérete.* Vörös Zászló 1973. augusztus 12. – Balogh Edgár: *Száraz leltárak színes káprázata. Gondolatok B. Nagy Margit munkájának olvastakor.* A Hét 1973/41. október 12. – Debreczeni László: *Régi erdélyi épületekről – egykori leltárírók szemével.* Utunk 1974/3. – Komlovszki Tibor: *B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták.* Irodalomtörténeti Közlemények 1977/5. – Szöcs István: *Régi leltár.* B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak [...]* Előre 27/1973. szept. 29. 8053. sz. – Kovács Nemere: *Hajdani hétköznapiak (Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták).* Ifjúmunkás 1973. július. – b: *B. Nagy Margit két könyve.* Tanácsai Építő 1974/1. – Kiss M. Gyöngy: *Beszélgetés B. Nagy Margittal.* Fialat Szívvel 1976/17. – Kiss Mária Gyöngy: *A felfedezés izgalma.* Jóbarát 1976. augusztus 12.

A klasszicizmus és romantika építőmesterei Kolozsváron. Korunk Évkönyv 1973. 115–125.

Könyv a reneszánszról. Utunk 1973/9.

1976

A mennyezet-vita margójára. Utunk 1976. 15. sz.

1977

B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek.* Művészettörténeti tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1977.

Ismertetés: *A romantika térhódítása.* Fáklya [Nagyvárad] 33/1978. február 26. 48. sz. – Balogh Ferenc: *Forrás a műelemzéshez. B. Nagy Margit könyve.* A Hét 9/1978. június 2. 22. sz. – Hadházi: *Stílusok, művek, mesterek.* Megyei Tükör 11/1978. ápr. 12. 1938. sz. – Imreh István: *Jegyzetek művészekről és mesterekről.* Utunk 1978/42. – Kovács András: *Stílusok, művek, mesterek.* Korunk 37/1978. 5. sz. 376–379. – Székedi Ferenc: *Felszínre hozni, ami érték.* Hargita 11/1978. február 19. 42(2565). sz. – Szőcs István: *Stílusok, művek, mesterek.* Előre 32/1978. március 19. 9435. sz. – Uzoni István: *B. Nagy Margit: Stílusok, művek, mesterek.* Szatmári Hírlap 11(30)/1978. április 1. 85 (4348) sz. – Végh Olivér: *Mesterek, művek, stílusok forgatagában.* Igazság 39/1978. febr. 15. 38. sz.

Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok.* [I.] A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1977. 294.

Ismertetés: Csetri Elek: *Gazdag örökség.* Igazság 39/1978. 12. sz. január 15.– Jakó Zsigmond: *Kelemen Lajos üzenete.* Korunk 37/1978. 5. 365–375. – Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok.* Szatmári Hírlap 11(30)/1978. február 23. 45(4308) sz. – Tonk Sándor: *Művészettörténeti tanulmányok.* Vörös Zászló 1978. – Varga Imre: *Kelemen Lajos polihisztorsága.* Szocialista művészetért. A Művészeti Szakszervezetek Lapja 21/1978. május. 5. sz. – Bihari Mária: *Beszélgetés B. Nagy Margittal.* Dolgozó Nő 1978/9.

1978

B. Nagy Margit: *Tisztelt hallgatóság, kedves barátaim!* Korunk 1978. 10. 861–863.

1980

Kalotaszegi táblaképek. = *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. [II.] Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1980. 62–76.

1982

Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok* [II.] A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1982. 408.

Altare polipectice din Călățele (Jud. Cluj). = Studii de istorie a artei. Sub redacția lui Mircea Țoca. Editura Dacia, Cluj-Napoca 1982. 128–144.

1983

A barokk Szamosújvár születése. Építés- Építészettudomány 15/1983. 1– 4. számából. Kny. is: Bp. 1983. 27–39.

2002

A művészettörténész Kelemen Lajos. = Évek az ezerszázból. Kortárs erdélyi történészek. Szerk. Dávid Gyula, Veress Zoltán. Stockholm 2002. 295–305.

Értékelés: Jakó Zsigmond: *Nyersmérleg félúton. Benkőné Nagy Margit köszöntése.* Korunk 37/1978. 10. sz. 856–860. – *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon.* I. Főszerk. Balogh Edgár. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1981. S.v. *B. Nagy Margit.*

SZEMLE

Felekezetiség és fikció

Balázs Mihály: *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról.*

Bp. 2006 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.) 228 lap

„Ott ült ő, birkabőr bundába burkolózva, összefont karokkal, s ebben a helyzetben reggeltől estig olvasott, tanult, tűz nélkül... A hideg olyan erős volt, hogy kínos feladat volt előhúzni kezeit a gyapjas védőburok alól, amikor lapozni akart.”

Mielőtt bárki Balázs Mihály professzor urat képzelné maga elé, amint ott ül a kolozsvári Akadémiai Könyvtár olvasójában, gyorsan kijelentem, hogy az idézett sorok Kőrösi Csoma Sándorról íródtak (Baktay Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bp. 1999. 158.). Véletlen egybesés, hogy a Könyvtár második emeleti olvasójában a zanglai kolostorhoz hasonló körülmények uralkodnak, és a jámbor kutató(k)nak alkalmazkodniuk kell az időjárás viszonyosságaihoz. Azok, akik a Timotei Cipariu nevét viselő olvasót rendszeresen látogatták, naponként találkozhattak Balázs Mihállyal, és azt is láthatták, hogy a tél fagyát hősieken leküzdve éppen valamelyik tomus fölé hajolt. Kőrösi egy évet és négy hónapot töltött Zanglában, Balázs tanár úr immár három telet viselt el a kézirat-tárban – ezért (is) vehetjük kezünkbe kolozsvári eszterndei kötetbe gyűjtött termését.

A Balassi Kiadó gondozásában, a Régi Magyar Könyvár sorozatban, *Felekezetiség és fikció* címmel tizenegy értekezés jelent meg Balázs Mihály tollából. Az irodalmat és teológiát kedvelők a szegedi/kolozsvári professzornak azokat az elmúlt években megjelent tanulmányait és konferenciákon elhangzott előadásait olvashatják, amelyek nehezen elérhető folyóiratokban németül vagy olaszul láttak napvilágot, de néhány korábban magyarul írott esettanulmány is újra közlésre került.

Nem titok, hogy Balázs Mihály a jezsuitáknál csak az unitáriusokat szereti jobban, ezért e kötetben egy kivételével minden tanulmány az unitáriusokkal foglalkozik. A kötetnyitó, a nemzetközi kutatás legfrissebb rezdüléseit magába építő tanulmány az erdélyi felekezetek kiformalódásának és a *recepta religio* rendszerének kialakulási folyamatát tárgyalja, úgy, hogy közben finoman leszámol az erdélyi unitárius egyháztörténet-írás néhány hagiografikus elemével. A felekezetesiesedés vagy ahogyan a nemzetközi szakirodalomban meghonosodott, a *Konfessionalisierung* folyamatát tárgyalja a következő, *Elhízódó felekezetesedés és renthagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanciáig* című, egyébként a kötet leghosszabb tanulmánya is. Az unitárius vallás sémákba nehezen beilleszthető sajátosságait a 16–17. századi kátéirodalom történetének felvázolásával mutatja be a szerző. Járatlan vagy alig-alig kitaposott ösvényen indult el, és hálások lehetünk azért, hogy a szegényesnek hitt 16. századi unitárius kátéirodalom pártatlan gazdagságára rámutatott. Toroczkai Máté katekizmusa kapcsán hívta

fel a figyelmet arra a rendkívül erős hatásra, amely Jacobus Palaeologusnak Krisztus személyét illető, módfelett eredeti koncepciójából a magyar tudós püspök tollán megfogalmazódott. Ha csak a Toroczkai- és Várfalvi-kátét elemezte volna a szerző, akkor is teljes képet kapunk a felekezeti határok megszilárdulásának hosszú folyamatáról. Balázs Mihály ebben a tanulmányában (is) megcsontosodott, nyolcvanéves dogmákat számolt fel az unitárius kátéirodalom javára. Egy a Borbély István, majd Benczédi Pál nyomán a Régi Magyar Nyomtatványokban (RMNY II. 1542) is *rakowi káté* fordításaként felcímkezett, 1632-ben megjelent unitárius katekizmus vizsgálata során elsőként állapította meg, hogy itt nem a rakowi káté magyaráításáról van szó, hanem egy 1629-ben a lengyelországi Rakowban megjelenő *Religionis christianaе brevis institutio* magyar fordításával állunk szemben. Az 1632-ben megjelenő Palaeologus–Toroczkai-féle, nonadorantista felhangoktól sem mentes kátéhez a fantáziát is megmozgató módon társul eme másik, a szociniánus teológiát igen ambivalensen megfogalmazó katekizmus. A dogmatikát kedvelők bizonyosan gyönyörűséggel olvassák majd ezt a tanulmányt is.

„Palaeologus tudományát a sűrű sötétből” egy másik kiművelt egyházfő is előcsalogatta, erről szól az Enyedi György irénikus antitrinitarizmusát bemutató, *Palaeologus és Fausto Sozzini között. Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa* című tanulmány, és arról, miként hasznosította Enyedi a görög gondolkodónak a három monoteista vallást, a judaizmust, kereszténységet és iszlámot egybekapcsoló egyedi elképzelését a reformáció során szétfőredezett egység helyreállítására.

A sok műfajban kiemelkedőt alkotó Heltai Gáspárnak a spiritualistákkal folytatott vagdalkozásáról szól a *Spiritualizmus és felekezetiség a kései Heltai műveiben* című tanulmány.

Unitárius sorsot boncolgat a Trauzner Lukács megterésével foglalkozó esettanulmány is. Dávid Ferenc veje, Székely Mózes szerencsétlen kimenetelű hadakozása után, a dévai várbörtönben – apósa sorsán is elmélkedve – olyan buzgó lélekkel olvassatta Ludovicus Granatensis spanyol dominikánus elmélkedéseit, hogy 1604 húsvétján a kolozsvári nagytemplomban nyilvánosan meggyónt. (Jegyezzük meg, hogy Giovanni Argenti jezsuita tartományfőnök-helyettes színlelésnek tartotta a történeteket.) A megtérésnél beszédesebb az a tény, hogy a tanácsúrságig emelkedett Trauzner fiát, Dávid Ferenc unokáját az olmtúzi jezsuitákhoz küldte tanulni.

Unitárius és jezsuita társaságban maradunk a következő két tanulmányt olvasva is. *Az 1603. június 9.* című tanulmány minden katolikusnak a kolozsvári jezsuita kollégium lerombolását juttatja eszébe. Balázs Mihály

Szamosközy István történetíró szövegeit úgy vallatta meg, hogy mind az unitáriusoknak, mind a jezsuitáknak igazságot szolgáltatott. A Mária-kongregációk sorsát tárgyaló tanulmányban (*Kolozsvár és Vágsellye. Adalék a Mária-kongregációk korai történetéhez*) a 16. századi Kolozsvár unitárius–katolikus konfrontálódásainak találjuk rendkívül érdekes leírását.

A kötet utolsó négy tanulmánya az irodalomtörténeszek szívét simogatja, de megdobogtatja azért azokét is, akik a hitviták tüzeiben született latin és magyar nyelvű szövegek retorikai-poétikai sajátosságai iránt érdeklődnek. Az antitrinitáriusok írásművészetéről szóló értekezés és Jacobus Palaeologus *Disputatio scholasticája* remélhetőleg az unitáriusok sorában is nyitott szemű olvasókra talál. Az irodalomtörténeszeknek szánt négyes ciklus számomra legizgalmasabb darabja Pázmány Péter

Öt szép levél 1609-es és 1613-as kiadásának összehasonlításából szépen kibontakozó új olvasat volt.

Utoljára hagytam, bár a könyvben nem utolsó helyet érdemel, Karádi Pál alföldi unitárius püspök *Balassi Menyhárt árultatásáról*, Abrudbányán 1569-ben kiadott művét. Noha a jelenlegi általánosan elfogadott felfogás szerint Karádi csak kiadója és átertelvezője a régi magyar irodalom e jelentős emlékének, a tanulmányt olvasva a kérdést nem tekinthetjük lezártnak.

A *Felekezetiesség és fikció* című kötet bemutatását hadd fejezzem be Karádi Pálnak 1579-ben Kolozsvár lelkipásztoraihoz címzett soraival: „Egyelőre érzétek be ennyivel,” aki azonban ennél többre vágyik, annak szívből ajánljuk Balázs Mihály tanulmánykötetét.

Kovács Sándor

Új városmonográfia Európa kulturális fővárosáról

Harald Roth: *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen.*

Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2006. 233 lap

Harald Roth legújabb könyve könnyen megjósolhatóan könyvsiker lesz, mint a címében rárimelő „kis Erdély története”, amely rövid idő alatt mindhárom erdélyi nyelven megjelent (Harald Roth: *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien 1996). Akárcsak az Erdély története, az újabb könyv is az érdeklődő nagyközönségnek szánt, jó stílusban megírt, olvasmányos, arányosan felépített, jól használható és nem utolsósorban szép kiállítású kötet. A könyv jó időzítéssel 2007-re jelent meg, amikor Nagyszeben harmadikként a volt szocialista tábor városai közül – Prága és Varsó után – Luxemburggal együtt elnyerte az Európa kulturális fővárosa címet. Több más „ünnepi” kiadvánnyal ellentétben azonban Harald Roth írása időtálló munka, és vélhetőleg még nagyon sokáig fogják olvasni a nagy esemény elmúltával is.

Harald Roth Erdély történetének szakavatott kutatója, a Heidelberg melletti Gundelsheimban székelő Erdélyi Intézet vezetője, a Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde szerkesztője, számos Erdélyről szóló könyv és tanulmány szerzője. Célja ezúttal nem egy tudományos városmonográfia megírása, hanem nagyközönségnek szánt népszerű könyv megjelentetése volt, valószínűleg figyelembe véve a német nyelvterületen a fent vázolt okok miatt 2007-ben Nagyszeben iránt esetleg megnövekedő érdeklődést is. (Az viszont már talán a német nemzetudat traumatizáltságát mutatja, hogy a szerző az előszóban több mint egy oldalon keresztül magyarázza, hogy könyve címében miért Hermannstadt, a város német neve szerepel a román Sibiu helyett.) Annál is időszerűbb volt egy ilyen könyv megírása, mert utoljára tudományos igényvel készült átfogó munka Nagyszebenről 1859-ben jelent meg Gustav Seivert tollából (Gustav Seivert: *Die Stadt Hermannstadt. Eine historische Skizze*. Hermannstadt 1859). A könyv végén található könyvészet mutatja, hogy akárcsak Erdély többi

városa, Nagyszeben sem bővelkedik alapos és modern várostörténeti tanulmányokban.

Még egyszer hangsúlyoznám a kötet népszerűsítő jellegét, de korántsem pejoratív, hanem nagyon is pozitív értelemben. Ritka az ilyen olvasmányosan, de ugyanakkor tudományos igénnyel megírt könyv, amikor már-már a túlbonyolított mondatok, a szaknyelvi zsargon túltengése számít a tudományosság mércéjének. Néhol szinte a kalandregények fordulatoságát idézi az írás, így például az első fejezetben a szászok letelepedésének felvázolásakor vagy a bőven tárgyalt Báthory Gábor-féle epizód során. A lábjegyzetek hiányát pedig pótolja a könyv végén található könyvészet.

A könyv hét fejezetre tagolva végigkíséri Nagyszeben fejlődését az erdélyi és ezen belül a szász eseményekbe ágyazva. Egészen a 19. század közepéig ez maradéktalanul sikerül is, egyensúlyt teremtve a lokális és az országos történelem között. Amikor megbillenni látszik ez az egyensúly, az éppen Erdély önállóságának elvesztése, a kiegyezés utánra esik. Érthető, hiszen ekkor felbomlik az évszázados keret, megszűnik a szász autonómia, Nagyszeben elveszti „fővárosi” szerepkörét és a Monarchia egyik – ha nem is érdektelen – vidéki városává válik.

Nem lehet célja e rövid ismertetőnek Nagyszeben történetének mégoly vázlatos bemutatása sem. Így csak néhány elemet ragadok ki Harald Roth könyvéből. A szerzőnek sikerült áthidalnia a szakirodalomban meglévő „fehér foltokat”, és szerencsés módon minden korszakban arra tennie a hangsúlyt, amit jobban feldolgoztak, de ami egyben az adott korszak fontos tényezője is. Így például az első fejezetekben bőven esik szó az egyházi, egyházi intézményekről, a város védelmi szempontból való megerősítéséről, a falak, bástyák kiépítéséről.

Az oklevelekben említett „villa Hermann”, azaz Nagyszeben már a kezdetektől kiemelkedett a szász

települések sorából, és központi szerepkört töltött be. Erdélyben legelőször itt említenek céheket, és a 14. század végén már meglepően sok mesterséget sorolnak fel. A 15. századra Brassó mellett Nagyszében a Balkán felé irányuló kereskedelem fontos szereplőjévé vált. A gazdagság megmutakozott a város fejlődésében, az új építkezésekben is. Erre elég érzékletes adat, hogy a késő középkori Nagyszében kiterjedése nem sokkal marad el a korabeli Bécs mögött.

A mohácsi csatavesztés az erdélyi szászok és Nagyszében életében is nagy változást hozott. Az újonnan létrejött Erdélyi Fejedelemségben a szászok jóval nagyobb súlyt képviseltek, mint a középkori magyar királyságban. Gazdasági erejüket kihasználva sikerült a szászok jogait biztosítani, és Szében a szász natio „fővárosa” lett. A szász volt Erdély három rendi nemzetének egyike, és mint ilyen, az országos politika egyik oszlopa éppen a szebeni elit lett. A fejedelemség ideje a város számára is a nagy változások időszaka is volt. Hogy csak a legjelentősebbet említsem, a 16. század elején németországi hatásra elterjedt a reformáció az erdélyi szászok körében is; először Brassóban, de hamarosan Nagyszében vált az újonnan alakult szász „nemzeti” lutheránus egyház központjává, bár azután az egyházi és a világi hatalom közti feszültség miatt a püspöki székhely a 19. század közepéig Berethalom lett. A 17. század erdélyi megrázkódtatásai nem kerültek el a szász központot sem, de a legtraumatikusabb mindmáig a szászok számára – ezt a Harald könyvében erre az epizódra szánt terjedelem és a bemutatás stílusa is mutatja – Báthory Gábor önkényes fellépése volt, amikor 1610 decemberében elfoglalta Nagyszébet, és lakóinak jó részét kiűzte a városból. Bár Bethlen Gábor visszaadta a várost régi lakóinak, és megerősítette a szászok kiváltságait, ezek utána még féltékenyebben ragaszkodtak előjogaikhoz, többek között a más nemzetiségűek kitiltásához a szász városokból. Ez elsősorban a magyar nemesség ellen irányult, hiszen a két vezető réteg között korán kialakult az érdekellentét, és a nemesség adómentessége a városok gazdasági érdekeit sértette. Érdeke különben az a folyamat, ahogy Harald Roth a szász társadalom korai etnicizálódását bemutatja.

Egy újabb fordulatot a Habsburg Birodalomba való betagozódás jelentett a 17. század végétől. Míg Brassó fegyveresen is fellépett a Habsburg-katonaság ellen, Nagyszében már kezdetől fogva a „német császár” pártján állt. Ennek régre nyúló hagyományai voltak a városban, hiszen Szében a 16. század közepén, illetve a tizenöt éves háború idején is a Habsburgok táborát erősítette. Az új helyzet kedvezett a városnak: bár kezdetben hivatalosan Gyulafehérvár maradt a „főváros”, ténylegesen Nagyszében vált azzá, különösen hogy a Rákóczi vezette szabadságharc alatt ide húzódott a Gubernium is, amely egészen a 18. század végéig itt székel. Ezenkívül itt volt a császári hadsereg parancsnokának és a Kincstartóságának a székhelye is, tehát gyakorlatilag a Bécsben székelő Udvari Kancellária (és később a marosvásárhelyi Királyi Tábla) kivételével a legfontosabb központi hivatalok ide összpontosultak. Ez azonban azt is jelentette, hogy

Szében sem tudta kivonni magát az általános rekatolizációs politika hatása alól, és bár a polgárságot ez kevésbé érintette, a szimbolikus térfoglalás itt is megtörtént: a főtéren felépült a katolikus templom és a jezsuita kollégium. A 18. század végén Szében volt az egyik közvetítője az európai áramlatoknak Erdély többi része felé: a felvilágosodás viszonylag korán érezte a hatását, itt jelentek meg az első hírlapok, megalakult az első szabadkőműves páholy, nyomda és színház működött, és hamarosan beindult az egyesületi élet is. Mindezek ellenére a szászokat is érzékenyen érintették II. József rendeletei, különösen mivel a közigazgatási átszervezés a Királyföld és egyben a szász autonómia megszűnését jelentette. A Fimis Saxoniae hangulat eluralkodott, és a rendeletek visszavonása után még jobban megerősödött a kiváltságokhoz való ragaszkodás (ahogy egy zászlón volt olvasható 1790-ben: *In Privilegiis Securitas*). Jellemzőek a II. József halála után rendezett nagy ünnepek, 1790 májusában ünnepélyes külsőségek között a szász egyetem levéltárát visszavitték a visszaállított egyetem székhelyére, majd összel az új szász ispán, Michael von Brukenthal, Samuel von Brukenthal unokaöccsét iktatták be még nagyobb pompával. Bár 1790 után a Gubernium átköltözött Kolozsvárra, a kincstartóság és a katonai parancsnokság, a tényleges hatalmi központ továbbra is Szébenben maradt.

A 18. század végétől Nagyszében egyre inkább az erdélyi románok egyik központjává is vált, felépültek az első görög katolikus és görögkeleti templomok. Ez a szerep majd a 19. század közepétől erősödött meg még inkább, amikor Szében nem csak görögkeleti püspöki, majd érseki székhely, hanem a nemzeti mozgalom és művelődés központja, az Albina bank révén pedig a legjelentősebb pénzügyi központ is.

A 19. századtól a városfejlődés egyre inkább uniformizálódik, a városok elvesztik egyediségüket, és egyre kevésbé lehet olyan szerű város történetet írni róluk, mint a középkorra és kora újkorra. Szében elvesztette „fővárosi” rangját is: 1867 után az Osztrák–Magyar Monarchia egyik határvárosa, 1919-től pedig a megnövekedett Románia egyik – bár az ország közepén fekvő – vidéki városa. A 19. század második felére és a 20. századra hasznos lett volna, ha a szerző megpróbálja Nagyszébet az erdélyi, magyarországi, illetve romániai városhálózat keretei közé illeszteni, és közöl néhány összehasonlító adatot, hogy az olvasó jobban érzékelje Szében fejlettségét és helyét a városhálózaton belül. Így a politikai események vázlata mellett kapunk némi izelítőt a demográfiai változásokról, az urbanisztikai fejlődésről, a gazdasági és kulturális élet alakulásáról. Az egyik legfontosabb változás a város életében, hogy a 20. század folyamán Nagyszében elvesztette szász jellegét. Kezdetben fokozatos volt a térszűrés a románok javára, majd ez felgyorsult a második világháborút követően, hogy aztán 1989 után a maradék szászok 2–3 év leforgása alatt szinte pánikszerűen hagyják el Erdélyt. A könyv végki-csengése ennek ellenére pozitív, ezt nemcsak az ünnepi alkalom, hanem a Német Demokrata Fórum választási sikerei, valamint a gazdasági élet fellendülése, az urba-

nisztika és a műemlékek restaurálása terén elért látványos eredmények indokolják.

A kötetet szerencsésen egészíti ki a könyvészetén kívül két térkép a belső borítón (Szézenszék és Nagyszében térképe), egy kétnyelvű utcajegyzék, névmutató,

illetve a szöveget illusztráló képek jegyzéke. Nagyon örvendetes lenne, ha a többi erdélyi városról is hasonlóan színvonalas és szép kiállítású kötet születne.

Pál Judit

Két új forráskiadvány Balázs Ferencről

Morgan, Christine: *Mészkiő* (Alabástromfalu). Balázs Ferenc felesége az Erdélyben töltött évekről. 1930–1937.

Fordította Kászoni József. Bp. 2002. 178 lap – „*Csillaghoz kötöttük szekerünk.*” Balázs Ferenc levelei

Christine Frederiksenhez. Gondozta és az előszót írta Vallasek Júlia. Kvár 2002. 260 lap

Balázs Ferenc mészkiői falufejlesztési programja a legradikálisabb 20. századi értelmiségi vállalkozásnak bizonyult. Magába olvasztotta a néptanító és a lelkigondozó nemzetmentői szerepkörének tradícióit, s ezt merészen társította a világjárók horizontjával és a szociális aktivisták elkötelezettségével.

Az életpálya motívumai, epizódjai, kudarcai és eseményei részben az *écriture de soi, histoire à soi* műnemébe tartozó *Bejárom a kerek világot* (1929) és *Rög alatt* (1936) című Balázs Ferenc-műveknek, valamint – közel fél évszázaddal halála után – a kulturális emlékezetet szervező és kanonizáló monográfia (Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: *Balázs Ferenc*. Monográfia. Buk. 1983) révén épültek be a köztudatba. A *Bejárom a kerek világot* egy Erdélyben népszolgálatra nevelt és a trianoni döntést követően kisebbségi sorsba kényszerült, etnikuma sorsát felvállaló lelkipásztor szereptudatának kialakulását követi végig. 1923–1928 között Nyugat–Európát (Anglia, Németország, Franciaország), Amerikát (New York, Berkeley, Chicago), Keletet (Japán, Korea, India, Bagdad, Palesztina, Egyiptom) bejárva rendre szerez közvetlen tapasztalatokat a kapitalizmusról, az ifjak békefogalmairól, a keleti kommunák működéséről (Kagawa, Tagore, Gandhi), a népfőiskolai formákról. A *Rög alatt* című munka a négyéves mészkiői terv eredményeit és kudarcait foglalja össze. 1973-ban bukkant elő a szintén autobiografikus motívumot idéző, *Mesék* című gyűjtemény (Balázs Ferenc: *Mesék, amiket neked írtam*. Közzéteszi Marosi Ildikó. Buk. 1973). A 25 lírai történetet a legátusként Szentgericére visszatérő fiatalember 1921-ben írta az ott élő fiatal lány, Kuti Ilus számára. Az autobiografikus és a monográfiaiírói perspektíva mellett alulírott kutatott fel egy harmadik Balázs Ferenc-reprezentációt: a helyi érdekeket és értékrendet érvényesítő mészkiői lokális, illetve aranyosszéki regionális emlékezetet. A többnyire kommunikatív, néhány utóbbi próbálkozás által a kulturális emlékezet gazdagon adatolja Balázs Ferenc életútját, életének különégeit, megvalósításait, kudarcait és a kultuszát. Minden megszólaltatott személy vagy a személyes élet-, vagy a család történetbe integrálta Balázs Ferencet, alakját és tetteit. Az 1980-as években gyűjtött emlékek egy része folytatásban látott napvilágot az Aranyosvidék I. évfolyamában: *Emlékek Balázs Ferencről*. 1–7. Aranyosvidék I (1990). 1. sz. 2., 2. sz. 2., 3. sz. 2., 4. sz. 2., 5. sz. 2., 6. sz. 2., 7. sz. 2. Feldolgozva: Keszeg Vilmos: *Egy kortárs mítosz értékintegráló ereje*.

Helikon II (1991). évf. 31. sz. 2–3; Balázs *Ferenc Aranyosszék emlékezetében*. = Hatházy Ferenc (szerk.): *Balázs Ferenc Emlékkönyv*. Népfőiskolai Füzetek. EMKE–Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság, Kvár 1997. 25–34.

Az utóbbi időben két újabb forráskiadvány árnyalta a Balázs Ferencről eddig kialakult képet.

Az egyik Balázs Ferencné (korábban Christine Frederiksen, később Christine Morgan) eredetileg *Alabaster Village* címmel 1997-ben kiadott memoárja. Christine dán származású apa és angol származású anya házasságából született Chicagóban 1903-ban. Balázs Ferencsel a berkeleyi egyetemen ismerkedett meg. Az ifjúsági mozgalmak, a demokrácia aktivistájaként a kezdetektől csodálta és helyeselte Balázs Ferenc falufejlesztési terveit. A rövidesen szerelemmé, majd jegyességgé fejlődő kapcsolat arra ösztönzi, hogy erőt vegyen a Kelet-Európától való idegenkedésén, s a nyugat-európai, amerikai és keleti utazásáról hazatérő Balázs Ferencet követi Erdélybe. 1929 januárjában érkezett Kolozsvárra. A gyógyulást kereső vőlegényét követi Homoródújfaluba, majd Székelykeresztúrra. 1930-ban költöznek a Torda melletti aranyosszéki unitárius faluba, Mészkiőre, Balázs Ferenc szolgálati helyére. Itt kötnek házasságot. 1931 őszén Christine Dániába utazik, megszüli gyermeküket, s 1932 decemberében tér vissza. 1935 novemberében Enikővel újra Dániába utazik; 1936 októberéig marad. Ekkor a kislányt Kaliforniába küldi, ő pedig visszatér nagybeteg, haldokló férjéhez.

Mozgalmas, élményekkel és megpróbáltatásokkal teli kilencedfél évet fog át a memoár. A szerző azonban sem kimeríteni nem akarja a történeteket, sem kerek történetet nem szerkeszt meg számunkra. Elfogadja a memoárformát, s él a műfaj kínálta lehetőséggel, miszerint maga döntheti el, mit örökít meg, mit nem. Alapvetően két narratív szál sejtethető a történetben. Az egyik a Kelet-Európával való találkozás. A családjában különböző nemzeti gyökereket tapasztaló asszony megdöbbenéssel szembesül a Trianont követő erdélyi nemzeti érzékenységekkel. Tapasztalja, hogy mind a többségi, mind a kisebbségi etnikum nemzeti múltjában keresi felsőbbrendűsége bizonyítékait. „Ezek a dél-európai országok egy-egy nemzeti legendát tanítanak gyermekeiknek, hogy bizonyítsák fensőbbiségüket. Arra lenne szükség, hogy új magatartásformát fejlesszenek ki egymás iránt, és ezt úgy lehetne megtenni, gondolom én, ha tudományos szellemben közelítenék meg a történelmet.” (25.) Buda-

pesten is rácsodálkozik az emlékállítás funkcióira, mihelyt lépten-nyomon „levért inváziók katonai emlékeivel” találkozunk. (29.) Úgy tapasztalja, az erdélyi magyarság számára az unitárius vallás védőpajzs a román terjeszkedéssel szemben. (25.) Szokatlanul találja, hogy egyesek „teljes határozottsággal vissza akarták szerezni ezeket a területeket, még akkor is, ha évszázadokba telik. Az iskolások mindennap elmondtak egy imát ugyanilyen kéréssel.” (29.) Lelkészként szolgáló férje, a konzulátusokon tett látogatásai révén személyesen győződik meg a román nacionalizmusról. Ezek azok az évek, amikor Erdély-szerte s így Aranyosszéken is lábra kapnak a jobboldali hazafias szervezkedések. Mészkö utcáin magyar vért követelő tüntetők hangoskodnak. 1933 májusában mőc tömegek özönlnek el a szomszédos Sinfalvát, bántalmazzák az embereket és állatokat. Mészkö lakói kénytelenek munkaszünetet tartani az államvallás ünnepnapjain, a román nemzeti zászlót kítűzve tartani, éjszakánként gyertyát égetni az utcára néző ablakban. (122–123.) 1933-ban rokonainak írott levelében így összegzi tapasztalatait: „Minél többet vagyok itt és minél jobban megértem az embereket, annál jobban csodálom a magyarokat és érzek együtt velük.” (117.) A románok elnyomják a magyarokat, a magyarok is ezt tették a románokkal – állapítja meg. (85.) Rokonszenvvel nézi Iuliu Maniu munkásságát. „Odaadó ember és vannak elvei. Már sok rothadást kipucolt, és annak, ami megmaradt, nagy részét csak lassú tanítással lehet majd megváltoztatni.” (37.) Meglepve tapasztalja, hogy a köznép felé irányuló szociális támogatás szinte teljesen ismeretlen az országban. Akárcsak azt, hogy az unitárius egyház inkvizíciót gyakorol. Férjének több alkalommal származott kellemetlensége liberális vallásos meggyőződéseinek publikálása miatt. Ezek a tapasztalatok befolyásolják Christine vélekedését. Az Amerikát megjárt Szent-Iványi Sándorról rajongással szól, a patriarchális viszonyokat vállaló lelkészekről viszont borzadozva fordul el. „Halálra unom a lelkészeket és a tanárokat, akikkel eddig találkoztam, az úgynevezett intelligenciát. Buták. Nincs bennük élet. Csak pöffeszkednek a hagyományos »állásokban.«” (92.)

Az Amerikából érkezett asszony Erdélyben mindvégig a civilizáción kívül érzi magát, megszokhatatlan falusi, paraszti körülményeknek kiszolgáltatva. Idegenkedve nézi az Aranyosban szapuló, a házuk földjét tapasztó, falait nagy virágokkal mintázó asszonyokat. Idegenkedik a súlyos, díszített asszonyi viselettől, a súlyos, diszes bútoroktól, a férfiak hajviseletétől. Meglepődik a gyermekszülés, a csecsemőgondozás, az állattartás hiedelmein. Elkéseredetten hadakozik a legyek inváziója ellen, akárcsak a tisztálkodás, az állattartás, az étkezés és a lakáshasználat alapvető higiéniai szabályainak betartásáért. Ebbéli igyekezetében magára marad. A változtatásra a falu nincs felkészülve, Balázs Ferenc pedig nem tudja valóra váltani a Christine által támasztott igényeket.

A memoár másik narratív száljára a szerző Balázs Ferenc falumunkájának eredményeit és kudarcait fűzi fel. A szociális kérdésekre érzékeny lány rajongott Balázs

Ferenc falumentő terveieért. Olyannyira, hogy követte őt a bizonytalan egzisztenciába, s Mészköre kiköltözve végigszenvedte az ismeretlen életvilág minden próbatételét. S bár a terveket és megvalósításukat közelről követhette, a memoár szórványosan reflektál rájuk. A négyéves terv megvalósításai közül a tejszövetkezet megalapítására, a cséplőgépvásárlásra, a templom felújítására tér ki. Férjét mindvégig félti az erejét és egészségét meghaladó vállalkozásaitól, családjukat a nyomortól, leányát a beteg apa közelségétől. A memoárt a szerző ezen a narratív szálon zárja le, Balázs Ferenc halálának körülményeivel.

„Nem tudom eldönteni, hogy Feri szent-e vagy angyal vagy egy kisfiú” – jelenti ki 1932-ben. Kapcsolatuk idején Christine megmaradt tervezetőnek. A mészköi viszonyokkal szembesülve rendre állítja a feladatokat maga elé: egyetemen tanítani, kertészkedni, állatokat, méheket tartani, szőni, fazekasságot művelni, iskolát a gyerekeknek, orvosi ellátást a nőknek. A memoár szerint azonban egyre több időt kell szociális és kulturális igényeinek kielégítésére fordítania. Dániába megy pénzt keresni, hogy születendő gyermeküknek megfelelő életkörülményeket teremtsen. Balázs Ferencnek nagy erőfeszítésébe kerül újra visszahódítania Mészkö és a családi életük számára. Házasságuk így lesz hosszú időn keresztül „levelező házasság”, mialatt Balázs Ferenc egyre inkább attól tart, hogy felesége nélküle rendezi be a maga és gyermekük életét. „Akkor vagy boldog, amikor nem vagy itt” – fakad ki egyik alkalommal. S bár Christine-nek nem áll szándékában beszélni róla, a memoár folyamán gyakran szóvá teszi Balázs Ferenc vállalkozásának önpusztító jellegét, a családja sorsával szembeni közömbösségét, az unitárius egyháznak a vállalkozásával szembeni ellenszenvét. S bár a kötet minden narratív tudatosságot mellőz, minden eddigi forrásnál meggyőzőbben érzékelteti a házaspárnak a mészköi vállalkozásban meghozott áldozatát, valamint a falufejlesztés heroikus fordulatát.

Érdekes kiadói vállalkozás Balázs Ferenc Christine Frederiksenhez írott 164 leveleinek megjelentetése. A leveleket Christine gyűjtötte össze, gépelte le és rendezte leányuk számára. A gyűjtemény – ismétéljük: a kompozíciót megszerkesztő feleségnek tulajdoníthatóan – tíz kronológiai tömbbe tagolódik: a Berkeleyben írott udvarló levelek (szám szerint 17+34+3) (1925 novemberre – 1927 június), a Japánból (12), Koreából (2), Kínából (16), Bagdadból (1), Palesztinából (2) (1927 októbertől – 1928 július), Magyarországról, Erdélyből (22+38+17) (1928 augusztusa – 1937 májusa) írott levelek.

Ami a kiadás révén olvasmánnyá vált, az elsődleges kontextusában az udvarlás, később a házaseset diskurzusának része volt. Fogyatékosága ebből ered: csak olyankor szólal meg, amikor a két fél távol van egymástól, amikor Balázs Ferencnek ideje van levelet írni. A levél szubjektív műfaj, amelyben a szerző szereplő is egyúttal, s dialogikus természetű – készít fel az olvasásra a leveleket fordító Vallasek Júlia. Megjegyzéseit a közzétett szövegek igazolják. A kedvesnek, majd a feleségnek szánt beszámoló a mindennapi gondokkal, reményekkel, az egyedülléttel szembesülő Balázs Ferenc ismeret-

len (a reprezentációk által elrejtett, megszerkesztett) emberi világát látatják. Olyan apró, futó érzéseket és élményeket, amelyeket szerzőjük bizonyára nem kívánt volna a múlhatatlanságba emelni. Az eseményekről, az erdélyi szándékokról készült beszámolókat ebben a dimenzióban kell olvasni: a szerelmes férfi ezekkel a tervekkel, szándékokkal, gondolatokkal próbálja meggyőzni a „vikingek lányát”, hogy vele tartson az ismeretlen Közép-Európába. Az Ázsiából írott levelek arról győznek meg, hogy bármerre jár, Christine nélkül sehol nem tud meglenni: amit lát, mindent meg akar osztani társával is. Illetve, később, a munkában fellelkesülve, a betegségben megtörve a levél marad az egyedüli lehetőség Balázs Ferenc számára visszatérésre rábírní Erdélytől menekülő feleségét.

A szerelem története a következő vallomással indul: „Rá kellett jönnöm, milyen kevés olyan lány van az ismerőseim között, aki magához tudna vonni mágneses szerelemmel. Ezért most, mikor benned felleltem azt, akit kerestem, nagyra nőtt bennem a vágy, hogy magammal vigyelek a világ túlsó felére. Egy csöppet sem kételkedek a szerelmemben. Szeretek, ezen nem változtat semmi.” S miközben Christine-t biztosítja szerelméről, sem kényelmet, sem biztonságot nem tud ígérni. 1926. június 13-án házasságkötésük időpontját is kijelöli: 1927 májusa. Szeptemberben írja, hogy a házasság nem lehet menedék, az elzárkózás helye, elefántcsonttorony. Novemberben pedig, hogy a házaspár a házasságban nem mondanak le egyéni szabadságukról. Christine-t arra kéri, vegye magára elhagyott népe gondjait. 1928 márciusában fogadkozik, hogy évi 20 koncert bevételéből el fogja tudni tartani családját. Nem sokkal később szerelmes regények olvasására biztatja menyasszonyát. Maga is ezt teszi távollétének heteiben, hogy szenvedélyét ébren tartsa. Mikor felesége Dániába utazik, fogadkozik, hogy testét erőben tartja, hogy vonzó legyen felesége számára. S amikor késlekedni látja, az önvád keríti hatalmába, amiért nem figyelte eléggé feleségének gondjaira, fogadkozik, „dokumentumot” fogalmaz arról, hogy nem bírálja többé. S amikor érzi egészségének romlását, betegsége kiújulását, helyesli Christine szándékát, hogy visszatérjen Amerikába. Beismeri, férjnek nem volt megfelelő, házasságuk válságba jutott, nem képes elartani családját. Kétségbeesetten önfeladást kér feleségétől. „Te nagyon sokat jelentettél számomra. Ennek ellenére mindig éreztem, hogy nem az vagy, aki az ilyenfajta férfinak, mint én vagyok, valóban társa lehetne. Belőlem lehetetlenség szabályos életet élni, szabályos férjet faragni. Nem vagyok olyan fajta. Rendben van, de akkor nem lett volna szabad családot alapítanom. Így igaz. Vagy azt a nőt kellett volna elvennem, aki tud követni, képes szegénységben élni, és boldog mellettem, még akkor is, ha a nehéz élet miatt egy-két gyereket el is veszít. Jelenleg megalapozott reményeink vannak, de ez csak véletlenül van így. Semmit sem tettem azért, hogy pénzt keressék. Nem terveztem ennek érdekében könyveket. Azokat

a könyveket írom meg, amelyekhez kedvet érzek, és pusztán szerencse kérdése, hogy remélhetünk-e pénzt értük. Bizonyos lehetsz abban, hogy egy szót nem tudnék leírni csak azért, hogy pénzt keressék, és családot tartsak el belőle, holott különben igazán kész vagyok harcolni azért, hogy amit írtam, azt tisztességesen meg is fizessék. Ilyen vagyok én valójában. Bele tudsz-e illeszkedni ebbe a képbe? Szeretném, ha világosan látnád, hogy mi ketten együtt csakis akkor leszünk boldogok, ha feltételek nélkül tudsz szeretni, ha biztosítani tudod az otthon meghitt melegét, amelyre annyira vágyom (igen, az asszonytól függ az otthon!) [...] Felejtsd el örökre azt a mesterkelt, amerikai, egyetem által beléd táplált illúziót, hogy függetlennek kell maradnod. Ha a férfi csak úgy lehet boldog, hogy ő a család feje, akkor az is igaz, hogy a szíve mélyén boldogtalan minden asszony, amíg nem tudja magát alárendelni egy férfinak. Ez nem szolgátság. A férfinak és a nőnek szeretniük kell egymást. De ha az asszony megzavarja a férfi biztos kezű vezetését, összetöri a saját boldogságát is.” (1935. szeptember) Majd később keserűen ismeri be, hogy „kettőtörtem a fiatal életedet”.

A levelek lépésről lépésre reflektálnak keletkezésük idejének történéseire: találkozásokra, beszélgetésekre, olvasmányélményekre. Sorrendjük láttatni engedi a Mézskőn elvégzendő munka tervének érlelődését. Kropotkin könyve „valóságos Bibliája a mi jövőbeli erdélyi munkánknak”. Tagorénál tett látogatása után fogadkozik, hogy vendégül látja őt Erdélyben. Gandhival való találkozása után úgy érzi, nincs mit tanulni tőle. Christine 1930 májusában megköszöni dr. Wilburnek a mezőgazdasági szaklapokat; szándékuk megismerkedni a mezőgazdasággal, a gyógyítással, a csecsemőgondozással. Bombayben 1928 júniusában úgy érzi, sürgősen haza kell térnie, szolgálatba állni. 1931 decemberében pedig úgy hiszi, hogy felkészült a szerepére, valóságba kell ültetni eddigi szándékait. 1928-ban örömmel veszi tudomásul, hogy a fiatal lelkesek lelkesen lendülnek munkába, 1929-ben pedig, hogy hatására életre kel az unitárius fiatalság.

A köztudat Balázs Ferenc életpályájába több 20. századi életvezetési megoldást vetített bele. Olyanokat, mint az értelmiségi népszolgálat heroizmusa, Nyugat megoldási javaslatai Kelet-Európa gazdasági és szociális válságára, a hagyomány és modernizáció ötvözésének szükségessége. A most közzétett forrásértékű szövegek arra figyelmeztetnek, hogy az eddigi értelmezésnek nem sikerült kimeríteni Balázs Ferenc életművét. Arról győznek meg, hogy a faluapostoli példázat mögött rengeteg kétely és viszály lappangott, rengeteg energia örlődött fel hiába. Azt jelzik, hogy az úttörő kezdeményezés személyes áldozatokat, humánus értékek feladását követelte. Továbbá, hogy a nyugati modellek Keleten csak részben s akkor is körültekintő adaptációval érvényesíthetők, s eredményességük nem mindig garantált.

Keszeg Vilmos

Az idő sodrásában?

Egyetem az idő sodrásában. Kvár 2006. 105 lap

Egyetem az idő sodrásában címmel jelent meg a 2005-ben a Bolyai Társaság szervezésében tartott Bolyai Egyetem Emlékkonferencia előadásait tartalmazó tanulmánykötet.

A konferencia szervezői és résztvevői a Bolyai Tudományegyetem 1945-ös megalapítására és a Bolyai név felvételére emlékeztek. A konferencia azonban túlmutatott a pusztán emlékezésen. A szerkesztő szavaival élve: „a konferencia gondolatát nem annyira a múlt felé való fordulás, mint inkább a jelen egyetemépítési, egyetemszervezési feladataira való fokozottabb odafigyelés motíválta.” (7.)

A közelmúltban két esemény is ráirányította a magyar egyetemi oktatók figyelmét az egyetemépítési és egyetemszervezési problémákra. Egyik a Babeş–Bolyai Tudományegyetemnek az európai egyetemi oktatási hálózatba való bekapcsolódása, a másik pedig Románia közelgő európai uniós csatlakozása. A probléma ilyen szerű horizontjában a magyar tagozati struktúrák is fontosnak tartották jövőbeli céljaik megfogalmazását, új stratégiai pontok kijelölését az önálló sodás útján. Együttal újra erőre kapott az önálló állami magyar egyetem létrehozásának gondolata.

Az önálló állami magyar egyetem kérdése a romániai magyarság létkérdései közé tartozott és tartozik napjainkban is. A kötetben szereplő tanulmányok ennek a kérdésnek a fontosságára irányítják figyelmünket. Az emlékezés perspektíváján keresztül pedig mondhatni új, kisebbségi tudományi dimenzióba helyezik a problémát, egy szilárd érrendszer körvonalait kínálva fel az önálló állami magyar egyetem létrehozásának kérdése mellett.

A kötet első tanulmányában – *A Báthory-egyetemtől a Bolyai Egyetemig* – Gaal György történeti szempontból tekintti át a Báthory István erdélyi fejedelem által alapított Báthory-egyetem és a Bolyai Tudományegyetem közötti időszakot. E történet egyik epizódját emeli ki és vizsgálja Egyed Ákos a *Gróf Mikó Imre és az Erdélyi Múzeum-Egyesület szerepe a kolozsvári tudományegyetem megalakulásában* c. tanulmányában. Fontosnak tartja kiemelni a tudományegyetem patrónusának, gróf Mikó Imrének diplomáciai érzékét, de ugyanakkor erőfeszítéseit és áldozatkészségét is, amely az ugyancsak általa létrehozott Erdélyi Múzeum-Egyesülettel együtt elegendő garanciaként szolgált arra, hogy Magyarország akkori második egyeteme kolozsvári székhellyel megalakulhasson. *A Bolyai Tudományegyetem a politika sodrásában* címmel Csetri Elek az egyetem rövid, alig 15 éves történetét vizsgálja a politikai viszonyok nagytőlencséjén keresztül. Szorosan ehhez kapcsolódik Maurer I. Gyula *A Bolyai Egyetem az ünnepi avatobeszéd tükrében* c. tanulmánya. Maurer Borbély Samu matematikaprofesszor ünnepi avatobeszédén keresztül reflektál a múltra. Teszi mindezt emlékezve, ugyanakkor kiemelve Borbély jövőbe néző éleslátását is – ami szinte előre jelezte a Bolyai Tudományegyetemre leselkedő veszélyt, annak megszüntetését. Ehhez teszi hozzá tanulmánya végén, hogy

„az erdélyi felsőfokú oktatás létesítése(i) és megszüntetése(i) mindig egy-egy kedvező, illetve kedvezőtlen történelmi, politikai eseményhez kötődött”. (41.)

Gábos Zoltán a *Fizika a Bolyai Tudományegyetemen*, illetve Kerekes Jenő a *Jogász- és közgazdászsképzés a Bolyai Tudományegyetemen* c. tanulmányában a Bolyai Tudományegyetem fizika, illetve jogi és közgazdasági karán folyó kutatói-oktatói tevékenységekről számol be. A szerzők kiemelik a bolyaista diákok és tanárok komolyságát és magas fokú szakmai felkészültségét. Az oktatói munka szakszerűségét hangsúlyozza Molnár Jenő is *Tulogdi János, a tudós és a tudománynépszerűsítő* c. munkájában. Tulogdi egyetemi tevékenysége példaszereően testesíti meg a Bolyai Tudományegyetem akkori tanárainak kutatói-oktatói tevékenységét. Munkáját a tudományszeretet, a tudományos munkához kapcsolódó szigor és a tudás népszerűsítésének tettekre jellemzte. Hasonló tevékenységről győz meg minket minden – a Bolyai Tudományegyetemen oktató – tanár esetében Balázs Sándor *A tudományos munka mérlegének elkészítése 1955-ben, a Bolyai Egyetem születésének tizedik évfordulóján* c. tanulmánya. A tanulmányból kiderül, hogy a Bolyai Tudományegyetem kutatóinak szakmai felkészültsége megfelelt a kor nemzetközi követelményeinek. Mégsem közölte minden kar tudományos kutatásai eredményeit olyan formában, ahogyan azok a kutatás során feltárulkoztak, hanem előbb meg kellett feleltetni az akkori ideológiai követelményeknek, ami az egypártrendszerű román állami vezetés murgójára írható. Ennek ellenére a Bolyai Tudományegyetem fennállásának alig 15 éves időszakát a fejlődés jellemezte. Emellett érvel Péntek János is *A Bolyai Tudományegyetem hatása és példája az anyanyelvű képzésben* c. tanulmányának első felében. Ugyanakkor kiemeli, hogy a Bolyai Tudományegyetem megszüntetése hatalmas érvágásnak számított az akkori magyar nyelvű felsőoktatásban. Ennek hatása főleg a jelenben érezhető. A gyatra tankönyvfordítások, a szegényes szakterminológia bizonyos tudományágakban annak a bizonyítékai, hogy a bolyaista – tudományukat anyanyelvükön elsajátító – nemzedéket egy másik generáció váltotta fel. Olyan generáció, amelynek tagjai már rákényszerültek, hogy bizonyos tantárgyakat az állam nyelvén tanuljanak, tudományágukat az anyanyelvüktől különböző nyelven műveljék. Ennek tudható be bizonyos magyar karok diákjainak létszámbeli apadása is. Hiszen a román állami vezetés gondoskodott arról, hogy a szakismereteket román nyelven elsajátító hallgatók jobban érvényesüljenek a tudományos életben, mint azok a kollégáik, akik a tantárgyakat magyarul tanulták. A diákok és a szülők pedig túl nagy kockázatnak tartják a magyar nyelven való tanulást. Egyesek szerint a magyar nyelven történő tanulásból bizonyos karokon csak hátrány származhat.

Kötetzáró tanulmányában Horváth Andor *Korunk és az antik kultúra* címmel a tudás és hatalom viszonyát az antik kultúra fényében vizsgálja, ezzel mintegy a múlt

horizontjából is felillantva a tudomány, tudás, oktatás kérdéseit.

Az utolsó tanulmány kivételével a kötetben megjelent munkák a Bolyai Tudományegyetem köré csoportosulnak. Képeket elevenítenek fel a megalakulását megelőző időszakból, ugyanakkor hangsúlyozzák a Bolyai Tudományegyetem jelentőségét és az egyetem megszűnésének tragikumát a romániai magyar nyelvű felsőoktatás számára.

Ezek után úgy tűnhet, hogy a konferencia, illetve a tanulmánykötet jelentősége kimerül az emlékezésben. Jobban odafigyelve a tanulmányok tartalmára, rájövünk, hogy a konferencia és a kötet az emlékezés mozzanatát két irányban is meghaladja. Egyrészt ráirányítja a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar tagozatán oktató tanárok és az ott tanuló diákok figyelmét az egyetemkutatás, oktatás–kutatás magyar vonatkozású kapcsolatainak a fontosságára. Ilyen értelemben a konferencia és a tanulmánykötet kétségtelenül felhívás-értékű. Másrészt a szokásostól eltérő egyedi próbálkozásként kísérletezik azzal, hogy a tanulmányok az idősíkok egybejárásával túléljen a múltra visszatekintő nosztalgikus visszamemlékezések hangulatán, és a jövő felé irányítja figyel-

münket. Ebben a kontextusban merül fel a *Hogyan tovább?* kérdése.

Az 1989-es események után újból felcsillan a Bolyai Tudományegyetem újjáalapításának reménye. Ennek szorgalmazói remélték, hogy a fordulat az egyetemi életben is éreztetni fogja hatását, és a Bolyai Tudományegyetem kérdése is rendeződik. Az azóta eltelt 18 év azonban nem adott választ a kérdésre. Maurer I. Gyulának a kötetben szereplő tanulmánya hangsúlyozza a kedvező, illetve kedvezőtlen történelmi és politikai események fontosságát, meghatározó voltát az erdélyi felsőfokú oktatás létesítési és megszüntetési kérdéseiben. Ugyanakkor Romániának az Európai Unióhoz való csatlakozását kedvező alkalomként említi a Bolyai Tudományegyetem újjáalapításának kérdésében, mivel új megvilágításba helyeződhet a romániai magyar felsőoktatás megszervezésének kérdése is. Új lehetőségek adódhatnak, a párbeszéd új sikokra tevédket át.

Jöhet-e még a közeljövőben alkalmasabb idő, mint a mostani? – kérdezzük mi is a kötetben szereplő írások szerzőivel együtt, miközben nap mint nap érezzük, hogy nem annyira az idő, mint inkább a politika az, ami sodor bennünket.

Gergely Péter-Alpár

A kategorikus imperatívusz tankönyve

Ungvári Zrínyi Imre: *Bevezetés az etikába*. Buc. 2006. 250 lap

Filozófiai tanulmányaim alatt sokszor feltevődött a kérdés, hogy hogyan lehet a filozófiát tanítani, elsajátítani. Lehet-e tankönyvből megtanulni, receptszerűen? Akkor nagy általánosságban a nemleges választ fogadtuk el. Ezek a kérdések, kételyek merültek fel bennem, amikor kezembe vettem Ungvári Zrínyi Imre *Bevezetés az etikába* című könyvét, amelyet a szerző már az előszóban a felsőoktatási tankönyvek sorában helyez el, és ezt a kiadó neve is jelzi, hiszen a kötet a bukaresti Tankönyvkiadónál jelent meg. Ezért, az igazat megvallva, némi szkepszissel kezdtem hozzá az elolvasásához. De ebben az esetben pozitív csalódás ért. Ha recept nincs is, mégis van filozófiai hagyomány, vannak különböző filozófiai iskolák, melyek ismerete elengedhetetlen a filozófia műveléséhez. Ekképpen a filozófia oktatásában sem lehet megkerülni az ismertető jelleget, az irányelvek felvázolását, szintézisbe foglalva saját gondolatainkkal. Csak így alakíthatjuk ki a világgal való helyes kapcsolatunkat, viszonyunkat. Ez érvényes a filozófia minden területére, különösen a gyakorlati filozófia ágazataira, jelen esetben az etikára. Az óriási elméleti háttér ellenére mi sem gyakorlatibb filozófiai ágazat, mint az etika.

Minden etikai elméletnek az emberi létezésről szóló számadáson kell alapulnia: mi az ember számára a jó, mi felel meg ennek, melyik életmód áll ehhez legközelebb? Ilyetén értelmezésben minden etika az emberi önmegvalósítás elmélete, hiszen nem mást kutat, mint hogy hogyan lehet megvalósítani azt a sajátos emberi jót, ami az elmélet alapjául szolgál. Ez a könyv ezeket az alapokat

veszi számba, mutatja be, és majdnem mindent felölel, ami az etika gyűjtőszavába belefér.

Lássuk tehát a pró és kontrákat!

Jól megszerkesztett, átfogó, alapos, témakörökre, alpontra lebontott tankönyvről van szó. Minden fejezet végén találunk egy rövid, pontokba szedett összefoglalást. A szerző külön kiragadja a fejezetekből a kulcsfogalmakat, amelyeket fontosnak tart megjegyeztetni, s azok valóban fontosak is. Igen hasznosnak ítéltető meg, hogy Ungvári Zrínyi minden fejezet végére a tárgyalt témakörhöz fűződő kritikákat is illeszt idézet vagy saját értelmezés formájában. Ezt követik az összefoglaló kérdések, feladatok, melyek teret adnak az önreflexiónak, és a beszélgetések alapjául szolgálhatnak szemináriumokon, de azt is felmérhetjük általuk, hogy mennyire értettük meg, látjuk át az éppen aktuális témakört. Helyenként gyakorlati példákkal is él, s így magukkal a gyakorlati erkölcsi problémákkal is szembesülhetünk, különböző élethelyzetekben találhatjuk magunkat, kipróbálhatjuk, hogy képesek vagyunk-e jól dönteni. Ez ugyanakkor némi iskolás ízt ad a tankönyvnek, ami a műfaji sajátosságaiából is szervesen következik, de ebben az esetben korántsem megy a tudományos tartalom rovására.

A formai megszerkesztésen túl a tartalomról csak azt mondhatom, hogy teljes mértékben megfelelő. A könyv elején megtudhatjuk, miért is kellene tanulmányozni az etikát, s a továbbiakban bemutatásra kerül az etika és erkölcsan egész területe, megfelelő történeti áttekintésekkel és a különböző tudásformák közti elhelyezéssel, előbb általánosabban, majd részletesebben, az ágazati

etikáktól (gazdasági etika, médiaetika, tudományos kutatás etikája stb.) az erényetikán, kötelességetikán, értéketikán át a személyiség- és diszkurzusetikáig, a problémák kifejlődésének és rendszerezésének organikus rendjében. A tankönyv minden elméleti alapot megad, ami szükséges az etika tanulmányozásához. Viszont, címéhez híven, tényleg bevezetés akar lenni, s így vázaltszerű és analitikus – de semmiképpen sem szegényes – marad helyenként ott is, ahol érzésem szerint bővebb tárgyalást kívánna a téma. A bővítést az olvasóra (a diákra) hagyja a szerző, igény szerint, hiszen hivatkozásokban nem szűkölködik a kötet. Az egyéni továbbgondolás érdekében a szerző minden fejezet után eredeti szövegeket, a

szakirodalomból vett részleteket is beilleszt, kiegészítésként, eligazításként az egyéni munkához. Hiszen csakis ennek elvégzése révén teljesebben ki a könyvből felvezetett tudásanyag, s számomra éppen ez az, ami meggyőző arról, hogy tankönyvként jól használható e kötet.

Ha valaki ezt a könyvet átolvassa, elkerülhetetlenül szembesül a kérdéssel, hogy érdeklie-e az etika, akar-e vele foglalkozni, és ha a válasza pozitív, akkor van esélye a továbblépésre, hiszen az elsődleges és másodlagos könyvészetként feltüntetett terjedelmes szakirodalom ehhez is segítséget kínál.

Bajusz Gábor

Magyar Philosophia – a szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig

Mester Béla: *Magyar Philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kvár–Szeged 2006. 323 lap

Az elmúlt tíz év konferenciaanyagából, tanulmányából összeállított *Magyar Philosophia* meglehetősen tanulságos rálátást ad Mester Béla műhelyének sajátosságaira, a filozófiatörténeti munka szellemesen művelt kutakodó, visszapillantó beállítottságára, a rejtett feltevéseket kiméletlenül vitába bocsátó készenlétre, valamint a szanaszét futó szálak lezáratlanságára/nyitottságára. A hosszabb, többszörösen átdolgozott, „felduzzadt” írásoktól a szikárabb esszéeken át haladva az a benyomásunk támad – talán nem alaptalanul –, hogy a gyűjtemény írásai tudományos lelkiismeretességgel idézik fel egyenként Erdélyi, Szontágh vagy Eötvös gondolkodói útját, vívódásait, vitáit saját koru(n)kkal, egyszóval egy még megírásra váró nemzeti filozófiatörténet szellemét hordozzák. Mindezekben végső soron egy ismert, ugyanakkor súlyos félreértéseknek kitett kérdés tisztázására is vállalkozik szerzőnk: lehetséges-e (magyar) filozófia, és ha igen, hogyan?

Mindennemű félreértést elkerülendő, e munka nem arról szól, hogy útjelzőjévé váljon e kérdés hogyanjának, hanem – ahogy ezt Mester Béla egy adott ponton vallja – célja „eltávolítani” azokat az akadályokat, amelyek hiedziglen el lehetetlenítik a nemzeti filozófia vállalásának lehetőségét. Erre irányuló korai próbálkozásról tesz tanúságot a szerző által idézett Szontágh Gusztáv, aki elsőként hívja fel a figyelmet egy „magyar” filozófiai terminológiában rejlő lehetőségekre. Szontágh nyelvi paradigmáját például ma, a többnyire angol nyelven való publikálás korában olvasva sokatmondónak találjuk a saját nyelven való gondolkodás „topográfiaját” illetően: „Önálló philosophálástól függ tehát a philosophiának megállapodhossza s előmenetele hazánkban, s ezen követelést szintűgy teljesíthetjük, mint akármely más nemzet tudósai, mert a philosophiának kűtfejei, a világ philosophiája s e tudomány tárgya a természetben, az ember s öntudata, nekünk is szintűgy tárva állanak, mint nekik. – Ha pedig e föltételeket teljesítendjük, akkor saját önálló magyar philosophiával fogunk bírni: azaz tárgyra ugyan nem, de szellemre s előadásra s többi művelt nemzetekétől különbözövel, úgy, mint a nyelvcsokás megkülönbözteti a német philosophiát a franciá-

tól, ezt pedig az angoltól stb., mert minden nemzeteknek képzetmódja, mint az egyedeké különbözö.”

A kérdés nem (kizárólag) azon dől el, hogy egyik vagy másik spekulatív vagy nonspekulatív gondolkodónak adunk igazat a magyar filozófiához kapcsolódó vízióját illetően, hanem egy lényegi belátáshoz kapcsolható: éspedig az eszmetörténeti kontextus döntő szerepének felismeréséhez, amely legalább annyira tetten érhető egy liberalizálódó erdélyi protestáns iskola filozófiai affinitásaiban, mint a kiegyezés korának Arany vagy Schiller neve által fémjelzett Mill-recepcióiban. Ha az inkommenzurabilitás jegyében olvassuk ezt a két távoli fejleményt, és e két „idegen” szemléletben rejlő kapcsolódási pontokat elkallódni hagyjuk, akkor maradéktalanul elvágjuk a nemzeti bölcséletnek az önálló szerves egységét hordozó, kontextuálisan is adódó és tegyük hozzá: „kommunikálható” történetiségét, amint ezt mást is kifejtí Mester Béla.

Innen jön a gyűjtemény írásainak másik ismertetőjege, tudniillik az, hogy „arral ellen halad”, szkeptikus lévén a kanonizációs és utóvégre a filozófiában is divó hatalmi gyakorlatokkal szemben és kitarva amellet, hogy súlyos „előítélet rendszerekkel” kell szembenéznünk, és ezeket lebontanunk, ha arra vállalkozunk, hogy összebékítsük az európai racionalitást a különféle nemzeti autöreprezentációs kísérletekkel. Az érintett kérdések alighanem maguktól adódnak: a stílári, műfaji átjárhatóságok, mint például Litkei Tóth Péter és Tompa Mihály levelezése, olyan reflexiós teret biztosítanak, amely nemcsak azt sejteti, hogy a magyar literatura menthetetlenül kapcsolódott – illetve, amint ezt a Székely János munkásságát tárgyaló írás is bizonyítja, kapcsolódhat – egy „magyar philosophiához”, hanem tényleges kilátást igyekezett nyújtani a nemzeti filozófiának *in sensu cosmopolitico* az olyan kérdések mellett, mint amelyek mondjuk Böhm rendszerének „autenticitását” firtatják.

Nem kell azt hinnünk, hogy az utóbbi időben a legitimálás gyakorlata elveszti szerepét. Ez ugyanis erőteljesen jelen van a magyar filozófia helyére és szerepére irányuló kérdésben, emellet azonban fennáll egy (még) kibékítetlen viszonyjáték tetelezésének lehetősége is

irodalom és filozófia között, amelyet a szerző bővebben a harmadik, egyben záró részben illusztrál Bretter György nyelvkoncepciójának, valamint Székely János szimbolikus-mitikus világának bemutatásán keresztül. Ezek mind olyan módszertani, stílári megközelítések, melyek egy új nyelv lehetőségével játszanak el, párhuzamosságokat jelenítenek meg a napló–levél–lira–hétköznapiáság tengelyén, súlyosan alásva ezáltal az iskolafilozófus fátumát. Joggal tevődik fel tehát a kérdés, hogy mire irányulhat a filozófus feladata a szellemi javak genézisében, a rendszerezésen túl. Hisz mint látható, rendhagyó kapcsolódási pontok fedhetők fel filozófia és irodalom, a hagyományos elméleti, valamint egy „gyakorlati filozófia” között. Talán akkor mulasztjuk el igazán e kérdés időserűségét – érvel a szerzőnk –, amikor tisztázzuk a kantianusokat, *common sense* filozófusokat vagy irodalmárokat vélünk felismerni a különféle – gyakran feledésbe merült – egyéniségekben és művekben. Holott ha felötlük egy irodalomtörténeti utalás, az többnyire nem kuriózum gyanánt jelentkezik, hanem filozófiailag artikulálandó mozzanatként, mint „talált” kérdésfeltevés és mint a személyes gondolkodói folytonosság mozzanata is egyben.

Mester Béla rámutat arra, hogy a kantianus, schellingi vagy hegeli iskolafilozófiákra való túlzott odafigyelés nemritkán háttérbe szorította azt a tényt, hogy a vitatkozókat konkrét érdekek fűzik egy sajátos, önálló filozófia kinemesítéséhez, amely a nemzeti filozófia névre hallgatna. Ma sem tevődik fel másképp a kérdés a posztmodern áramlatok homlokterében, gondoljunk csak egy „magyar” dekonstrukciós iskola működésének megalapozási esélyeire egy velejében a modernitás szellemiségébe ágyazódó filozófiai hagyományban. Holott a kanti kérdés, mely világpolgári szemszögből próbál az örök békére, de akár a filozófus szerepére is reflektálni, ennél fogva átértékelhetővé válik, mert nyilvánvaló, hogy a 19. század egyetlen iskolába társuló vagy iskolán kívüli magyar gondolkodója sem maradt érintetlenül korának eseményei láttán, tehát mint „ember” és „honfi” is ki volt téve ezek hatásainak. Így maga az élő filozofálás sem homogén folyamat, amely függetleníthetné magát az éppen adódó, esetleg a múltban gyökerező körülményektől, például a nemzeti elfogultságok súlyától. Rajta is számon kérhető a nyilvánosságban végbemenő dolgokért való felelősség, és éppen ezért nem maradhat távol a közügyektől, amint ezt a Mill-recepcióról szóló tanulmány is észrevételezi.

A milli recepció körül kialakuló politikai filozófiai hagyomány, amely nemcsak tartóssága révén, hanem a kiegyezés korszakára jellemző megoldásokat kereső sokszintű intenzív érdeklődés okánál fogva is számos egyedi vonást hordoz, igen izgalmas recepciótörténeti adalékokkal szolgál. Mester Béla szerint nem véletlen, hogy éppen a kiegyezés korában talál ily termékeny talajra J. St. Millnek a szabadságról írt esszéje, valamint több más fontos munkája. Ez azt is jelenti a „magyar” philosophia problematikája vonatkozásában, hogy jó okunk lehet az „áthagyományozott” bizonytalanságokat konkrétan a politikai közösség megalapozási kísérletei-

ben keresni. A kiegyezés korában találjuk meg azokat a politikai filozófiai próbálkozásokat, melyek képesek például Mill államelméletét a saját helyzetük kényszerítő indíttatásainál fogva és a nyilvánossággal dialogizálva úgy pontosítani, hogy az nemcsak a reflexió szintjén viszonyuljon a konkrét helyzethez, hanem ténylegesen alkalmazhatóvá is váljon annak körülményei között, mint például az individuális szabadság korlátozásának kérdésében, az emberi jogok, a szavazati jogok körül kialakuló vitákban.

E recepciótörténet tanulságai korántsem elenyészőek, bár kulturális kódoltságuk miatt nem mindig fordíthatók le a skót filozófus eredeti intencióira. Akár Kállay Béni, Asbóth János vagy Schiller Zsigmond értelmezéseit nézzük – és ez egy lényegi észrevétele szerzőnknek –, előbukkan a lokális tudás jelentősége, az okok, körülmények ismerete, mely nemritkán érzékenyen reagál egy liberális állam „utópiáira”, ugyanakkor Kant, valamint B. Constant antropológiájával is számot vet. Az ilyen politikai kultúra megkövetel egy közös nyelvet, retorikát, melyet az individualításra fektetett hangsúly, ahogy az Millnél jelentkezik az abszolút szuverén egyén formájában, nem mindig tud biztosítani, ugyanis az „egyéni életvitel” – melynek Mill a teljes sérthetlenségét hirdeti – többnyire „vélekedések” formájában közelíti a közügyekhez. Pedig az aktív részvétel, a minél szeleesebb nyilvánosság bevonása a nézetegyeztetés érdekében nemhogy árthat az egyénnek, hanem felvértezi a domináns csoportokkal – ne felejtjük el az abszolutizmus jelenlétét – való szembesülésre. Visszasságai ellenére Mill korpusza valódi instrumentáriumává válik a hazai ügyek kezelésében. Kállay Béni, Mill egyik első fordítója például a bosznia-hercegovinai kontextusban, a soknemzetiségű, kulturálisan szabadt Monarchia területén képes Mill államelméletét revízióra szorítani, meglátván annak destruktív, ugyanakkor potenciálisan hasznosítható fejleményeit, mint amilyen az intézmények létrehozásának sürgőssége. Ezeknél sokkal személyesebb hangot üt meg Asbóth Jánosnak a Mill nőképre irányuló reflexiója, amely nem örvendett szeleesebb körü viszhangnak, de számos olyan élettörténeti szálal pendített meg, melyek mentén a nők sorsát emberjogi kérdések formájában jeleníthette meg.

E hosszabb kitérő Mester Béla tanulmányaira nem arra szolgál, hogy a nemzeti filozofálásnak egy viszonylag érett stádiumát azonosítsuk be általa – holott az is kisebbik belőle –, hanem inkább arra, hogy a „gyakorlati filozófia” esélyeire mutassunk rá vele. Vannak ugyanis olyan vakfoltok a filozófiatörténet-írásban, melyek egy átfogó, sok szálon haladó, a konkrét élethelyzetekhez és az adott történelmi és kulturális kontextushoz kapcsolódó értelmezés igényét vetítik előre, és erre nézetünk szerint alapos bizonyítékokat nyújt ez a kötet azok számára is, akik nemcsak a filozófia iránti érdeklődés irányából közelítenek ezekhez a kérdésekhez. Felbukkannak benne irodalom és filozófia már fentebb említett kapcsolódási pontjai, a magyar politikai filozófia diszkontinuitásának kérdése, a filozofálás különféle hiposztázisainak a számbavétele, valamint annak a belátása is, hogy a hagyo-

mány mindig kilóg a sorból, mindig eltakar egynéhány olyan mozzanatot, melyek figyelembevétel nélkül csupán részlegesek s ennél fogva sokszor tévesek maradhatnak a kérdésfeltevések. De a termékeny félreértések a

továbbgondolás új lehetőségeinek forrásaivá is válhatnak, s az erre való rámutatásban rejlik a legfontosabb hozadéka a kötet számos írásának.

Czirják Árpád

Nacionalizmus a politikai és történelmi hálóban

Demeter M. Attila: *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Kvár 2005. 221 lap

Demeter M. Attila legutóbb megjelent könyve, amint azt sejtethi az olvasó, újabb politikai filozófiai értekezéseket tartalmaz. A *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek* a szerző előző munkáinak (*A jó államtól a demokratikus államig* és *Írástudók forradalma*) folytatásaként íródott, mintegy szintetizálva, új összefüggérendszerbe helyezve ezek nagy témáit. Amint előző kötetei is bizonyítják, Demeter M. Attila sohasem egymástól elszigetelve, szétválasztva gondolkodik a politikai filozófia nagy kérdéseiről, rendszereiről, hanem egyéni meglátásai szerint igyekszik a köztük lévő kapcsolatokat, kölcsönhatásokat feltárni; az általa bevezetett tematizálási szempontok érvényesítése még inkább hangsúlyossá válik ebben az utolsó, monografikus igényű művében.

A könyv három fő fejezetre, bevezetőre és a konklúziót tartalmazó záró részre tagolódik. Már a legeleji fölvetődik a nemzetiségi kérdés és a manapság sokat emlegetett multikulturalizmus közti különbségek és kapcsolatok problémája, de a komunitáriusok liberalizmuskritikájának (főként Will Kymlicka és Charles Taylor nézeteire alapozva) jellemzőiről is részletes elemzést olvashatunk, az *identitáspolitikák* és a globalizációs folyamatok fényében.

Az európai nacionalizmusról szóló fejezetben a szerző a jelenség fejlődését a francia forradalomnak egy spiritualizált nemzeti eszmét eredményező patriotizmusán keresztül mutatja be, hangsúlyozva a politika és a magánélet szféráinak, határainak átértelmeződését is. Demeter a francia forradalomról írt előző tanulmányai-ban is folyamatosan kiemelte, hogy ekkor először szűnt meg az állam és társadalom közti különbség. Jelen könyvének első fejezete annak a bemutatására fekteti a hangsúlyt, hogy miként volt lehetséges egy liberális jelszavakat hangoztató forradalom következményeként a mai értelemben vett nacionalizmus kialakulása. A szerző főként a közös nyelvnek állami igényéből eredezteteti a politikai közösség és a francia etnikum összeolvadását és a nemzetállam fogalmának kialakulását, ugyanakkor jól látta, elsősorban a klasszikus német szerzők, Fichte és Renan munkáinak segítségével, a francia forradalomnak és a napóleoni háborúknak a német nemzeti eszme születésére gyakorolt hatását is.

A francia népszuverenitás és nyelvi egységesítés következményeként értelmezett nacionalizmus azonban nem marad egyszerű történelmi referencia, Demeter

ugyanis mindig a kelet-európai térség politikai közösségeinek sajátosságait figyelembe véve elemzi a jelenségeket. Álláspontja szerint az erőszakos nyelvi asszimilációt csak egy újraértelmezett, *liberalizált* demokrácia képes meggátolni. A szerző már ebben a fejezetben utal rá, hogy önmagában sem egyénközpontúság, sem demokrácia nem elégséges a nemzetiségi kérdések hatékony megoldására.

A második, liberalizmusról szóló, terjedelmében rövidebb fejezet fő példái magyar nyelvtérületről származnak, főként Eötvös József és a néhány évtizeddel későbbi Balogh Artúr munkáiból, de mindvégig jelen vannak az Isaiah Berlin elméleteire való hivatkozások is (Berlin tanulmányait Demeter M. Attila előző munkái is előszeretettel idézik).

A könyv utolsó, terjedelmesebb része a kollektív és az egyéni jogok közt keresi a referenciapontokat, de a szerző megmarad a régebbi álláspontján, miszerint a kisebbségi jogoknak (és bármely csoportjogoknak) egyéni, emberjogi alapokból való levezetése végeredményben lehetetlen és meddő vitákhoz vezet, a kollektív jogok politikába és joggyakorlatba való bevezetése pedig megbontja a hagyományos liberális felfogást, az egyenlő jogok és a polgári egyenlőség eszméjét. A csoportjogok levezetési alapjainak ismertetésében dominánsan Vernon Van Dyke, Will Kymlicka, Avishai Margalit és Joseph Raz tanulmányaira történik hivatkozás, kihangsúlyozva ezeken túlmenően az ellentéteket, amelyek a csoportjogok elfogadása mellett egyén, csoport és állam kapcsolatában felléphetnek.

Amennyiben a nemzetiségi kérdések megoldásában a liberális és a demokratikus álláspontok egyaránt elégteleneknek bizonyulnak, Demeter M. Attila a megoldást az arisztotelészi hagyományra visszavezethető modern republikanizmusban véli felfedezni. Miután leszögezte, hogy a politikai filozófia nem merőben új elméletek alkotására hivatott és képes tudomány, hanem a történelmi tapasztalat során megtanult elméleteket újraértelmező diszciplína, a könyv utószava az önkormányzati elv republikánus igazolása mellett dönt. Választását főként retorikai eszközök segítségével támasztja alá, s ezen a ponton a szerző a politikai *filozófiai* magatartásról áttér egy inkább *politikaira*, de anélkül, hogy ezáltal sérülne kutatói személyiségének önállósága.

Soós Amália

„A megszokások összessége” – népszokások

Pozsony Ferenc: *Erdélyi népszokások*. Kvár 2006. 407 lap

Odo Marquard a megszokásaink nélkülözhetetlenségéről írt esszéjében úgy fogalmazott, hogy „a norma-probléma kontextusában szemlélve a történelem primer jelenvalósága a megszokások összessége, szóval, a hagyomány” (*Szokás dolga*. = Uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Bp. 2001). A népszokás az a valami, ami – Herman Lübbe szavaival élve – „nem bebizonyított helyessége okán érvényes, hanem mert lehetetlen meglennünk nélküle” (i. m. 188–189).

A néprajzkutatás a kezdetektől hangsúlyozta a szokások és a hagyomány szoros kapcsolatát, társadalomba és történelembe való beágyazottságát, az ott betöltött funkcióit viszont szem elől tévesztette. Vagyis a szokások nem csupán a jeles napokhoz, ünnepekhez kapcsolódó cselekvések, gesztusok, tárgyak és szövegek összessége, hanem túl ezen szokásnak minősül minden, ami emberi, minden, ami az életet élhetővé teszi.

A magyar nyelvű néprajzi szakirodalomban a *népszokás* fogalma Réső Ensel Sándor 1867-ben megjelent *Magyarországi népszokások* című kötetében jelenik meg először, a szerző a népszokás fogalmát a német *Volksbrauch* tükörfordításaként használja, a népdal és a népmese mintájára. Ez a gyűjtemény azért is fontos, mert már itt megtalálhatók azok a témák, melyek a későbbiek során a magyar népszokáskutatás tárgyát képezik (vö. Verebélyi Kincső: *Szokásvilág*. Debrecen 2005. 10.). Magának a (né)szokás fogalmának a meghatározását a *Magyar Néprajzi Lexikon* számára Dömötör Tekla (*Magyar Néprajzi Lexikon*. IV. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1987. 15–16.), illetve Németh Imre írta meg (*Magyar Néprajzi Lexikon*. V. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1981. 15–16.), a *Világirodalmi Lexikon* számára pedig Dömötör Tekla és Voigt Vilmos készítették összefoglalót 1992-ben (*Világirodalmi Lexikon*. XIV. Szerk. Szerdahelyi István. Bp. 1992. 580–581.).

Az elmúlt évtizedekben több magyar nyelvű összefoglaló munka látott napvilágot a témában. A *Magyar Néprajz* VII. (*Népszokások, néphit, népi vallásosság*. Szerk. Hoppál Mihály. Bp. 1990) kötetének mintegy a fele foglalkozik a kérdéssel, de a IV. kötet (*Életmód*. Szerk. Hoppál Mihály Bp. 1997) és a VIII. kötet (*Társadalom*. Szerk. Hoppál Mihály. Bp. 2000) című kötetekben a hétköznapi szokások számos csoportja szintén megtalálható (vö. Verebélyi 2005. 17.). A magyar folklór egyetemi jegyzet két fejezetet is a szokások bemutatásának szentelt (I. kötet Verebélyi Kincső: *Szokás. = A magyar folklór*. Szerk. Voigt Vilmos. Bp. 1998. 400–439., ill. Ujváry Zoltán: *Dráma és dramatikus szokások*. = Uo. 439–469.). Legutóbb pedig Verebélyi Kincső tett közzé a magyar szokásrendszerről összefoglaló tanulmányt (Verebélyi Kincső: *Szokásvilág*. Debrecen 2005). A magyar szokáskutatás történetének áttekintése során arra a következtetésre jutott, hogy a magyar szakmunkák csak elenyésző hányada fogalmaz meg a szokások bemutatásán túlmenő, elméleti következtetéseket is magukban foglaló állításokat: „feltűnik, hogy a többnyire leíró

jellegű bemutatások mennyire nélkülözik azokat az elméleti alapokat, melyek [...] a szokások mibenlétével foglalkoznának” (10.).

A most bemutatásra kerülő kötet a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke és háttérintézménye, a Kriza János Néprajzi Társaság közös kiadásában megjelenő Néprajzi Egyetemi Jegyzetek sorozat első darabja, egyben a téma újabb összefoglalása, mely szervesen illeszkedik a fent említett munkák sorába, jól kiegészíti azokat. Egyik legfontosabb újdonsága, hogy a magyar néprajzi kutatást máig meghatározó, a jeles napokra koncentráló szokáskutatás mellett felhívja a figyelmet a mindennapok szokásainak vizsgálatára. Módszertani szempontból pedig a szociológiai és antropológiai megalapozottságú kutatások szükségszerűsége mellett foglal állást. A tér emberi felhasználásának, a társadalmi és az egyéni tér problémájának érzékeltetése, azaz a proxemikai szempont érvényesítése a kötetnek szintén újdonsága. Ugyanakkor említést érdemlő az a tény is, hogy az erdélyi és a moldvai magyarság szokásával foglalkozó munkák legteljesebb áttekintését adja.

A kötetben többéves kutatói és oktatói munka tapasztalatai fogalmazódnak meg: „jegyzetünk megszületését a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén folyó oktatási és kutatási programok serkentették alapvetően. Összeállításunkban felhasználtuk és hasznosítottuk azokat a tapasztalatokat, melyeket a tizenöt éve ott folyó oktatás során szereztünk” (5.). A szerző számos tanulmány mellett önálló kötetekben (*Az erdélyi százok jeles napi szokásai*. Csíkszereda 1997; *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban*. Csíkszereda 1998; *Adok nektek aranyvesszőt. Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról*. Csíkszereda 2000) foglalkozott az erdélyi és moldvai magyarság, valamint a százok szokásainak elemzésével. Emellett külön tanulmányt szentelt a szokáskutatás módszertani és terminológiai problémáinak tisztázására, a kutatás szemlélete és tárgya megújításának szükségessége mellett érvelve (*A szokáskutatás fogalmi, módszertani és terminológiai kérdései*. Székelyföld I. évf. 1/ 88–97, 2/99–108, 3/83–94.).

A kötet előszavában így határozza meg munkája célját: „röviden összegezzük a magyar és az erdélyi népszokáskutatás eddigi eredményeit. Olyan elméleti, módszertani keretet próbálunk benne bemutatni, melynek segítségével az egyetemi hallgatók közelebb kerülhetnek a szokások mélyebb rétegeihez, sajátos rendszerszerűségéhez, alapvető működéséhez, folyamatosan változó funkcióihoz és jelentéseihez. Kiadványunk tehát [...] elméleti és fogalmi segítséget kíván nyújtani azoknak a néprajz szakos egyetemi hallgatóknak, akik a népszokások iránt érdeklődnek.” Illetve ezen túlmenően: „jegyzetünket ugyanakkor olyan előmunkálatnak tekintjük, mely reményeink szerint elősegíti egy monografikus igényű szintézis elkészítését az erdélyi és a moldvai magyarság szokásairól” (5.).

A kötet első fejezete tudománytörténeti jellegű, a népszokások kutatástörténetét foglalja össze. A szerző a magyar nyelvterület naptári szokásairól szóló fontosabb közlemények (monográfiák és tanulmányok) rendszeres áttekintésére/ismertetésére vállalkozik. Ezen belül azonban – ahogy azt a cím is jelzi – az erdélyi és moldvai magyarság szokásairól szóló munkák bemutatására fektet nagyobb hangsúlyt (9.). Az egyes szerzők és munkáik (Faragó József, Kós Károly, Seres András, Gazda Klára, Nagy Olga, Balázs Lajos, Barabás László stb. munkái kerülnek bemutatásra) mellett azokat a fórumokat is bemutatja, melyek teret szenteltek e kutatásoknak, vagy egyenesen felvállalták az erdélyi népi kultúra – és ezen belül a szokások – vizsgálatát, ismertetését. (A kommunizmus alatt Romániában a *Népismereti Dolgozatok* [1976, 1978, 1980, 1981, 1983, majd 1994], 1992-től a Magyarországon szerkesztett és kiadott Néprajzi Látóhár folyóirat, valamint – szintén 1992-től – a Kriza János Néprajzi Társaság évkönyvei, értesítői és egyéb kiadványai biztosítanak a szakma számára közlési lehetőséget.) A fejezet vezérfonalát egyrészt a tanulmányok megjelenési ideje, a kronológia, másrészt az ismertebb kutatási irányzatok és módszerek képezik. A 19. században kialakult mitologizáló iskola, a kartográfiai módszer, a funkcionális, a strukturális, a szemiotikai alapú szokásértelmezés, valamint az újabb, antropológiai ihletettséggel megközelítések kerülnek bemutatásra. Külön alfejezet tárgyalja a népszokások kutatásában, leírásában használatos alapfogalmakat. A szerző a népszokás fogalmának meghatározása mellett a kultúra, a hagyomány, a nép és a népi kultúra viszonyának, a mítosz, a rítus, a kultusz, a szertartás, az ünnep és a játék fogalma tisztázásának szentel teret. Ugyancsak itt ismerteti a legfontosabb osztályozási, csoportosítási szempontokat, melyeket a szokáskutatás a 19. század második felétől napjainkig kidolgozott és érvényesített.

A második fejezet a szokások vizsgálatával kapcsolatos elméleti kérdéseket taglalja. A következő kérdések kerülnek előtérbe: hogyan viszonyulnak az egyes családok (jeles napi) szokásai a közösség szokásaihoz; milyen viszony fedezhető fel egyrészt az egyes szokások, másrészt meg az egyes szokásokon belüli szokáselemek között; melyek a szokásrendszer fontosabb kódjai; hogyan befolyásolja az egyházi és a világi hatalom a szokások időbeli alakulását; mi a szokások változásának motorja?

A kötet következő négy fejezete az egyes szokások bemutatására vállalkozik. A szerző négy nagyobb kategóriába csoportosítja a szokásokat. Ezek a következők: 1) az emberi élet szokásai, 2) a kalendáriumi ünnepek, 3) a gazdasági év szokásai és 4) az emlékünnepek. A szerző az egyes szokások bemutatása során kitér azok román és szász párhuzamaira is, ugyanakkor utal a szokás terén végbement 20. századi változásokra, a változások társadalmi-gazdasági okaira.

Az emberi élethez kapcsolódó szokások egy életpályát kísérnek végig. Annak legfontosabb fordulópontjain segítik átlépni az egyént. Rituális keretek között (újra) integrálják a társadalomba, ezek a szokások tehát kodifikált cselekvések révén segítik az egyént adaptálódni az

új státushoz. Ennek megfelelően a szerző Arnold van Gennep és Edmund R. Leach az átmeneti rítusokról írt elméleti munkái ismertetésén keresztül közelít a témához. Ezt követően kerülnek bemutatásra 1) a születés és a keresztelezés, 2) az elsőáldozás és a konfirmáció, 3) a legény- és leányvató szertartások, 4) a „kicsengetések”, ballagások, 5) a lakodalom és az asszonyavatás és végül 6) a temetési szertartás szokásai. A szerző külön alfejezetekben taglalja a szokásokban részt vevők körét és szerepeiket, az egyes szokások tárgy-, tér- és időhasználatát, valamint az ide kapcsolódó kodifikált cselekvéssorokat. Szintén külön alfejezetben kerülnek bemutatásra a hétköznapokhoz kapcsolódó szokások. A hétköznapiság meghatározása után a hagyományos paraszti társadalmat ért külső hatásoknak a szokásrendszerre gyakorolt hatása, a hétköznapok tér-, idő- és tárgyhasználata, a hétköznapokhoz kapcsolattartás, az emberi testnek a hétköznapokban történő szokásszerű igénybevétele, illetve a hétköznapok szakrális elemei kerülnek bemutatásra. A fejezetet a hét egyes napjaihoz kapcsolódó szokások bemutatása zárja.

A kalendárium ünnepeinek bemutatása során a szerző elsősorban azokat az ünnepeket veszi számba, amelyek során a kereszténység Krisztus élettörténetének legfontosabb eseményeire (születés, kereszthalál, feltámadás, mennybemenetel) emlékezik. A karácsony, a húsvét és a pünkösöd köré szerveződő szokások mellett a farsangi népszokások kerülnek bemutatásra. A következő fejezetben pedig a szerző arra vállalkozik, hogy áttekintse a naptári év során megjelenő legfontosabb „agrárjellegű szokáscselekvéseket, hiedelmeket, mágikus, jósló és termékenységvarázsló kiegészítőket és praktikákat”, melyek „alapvetően meghatározták a falun élő földműves közösségek egész életmódját, stratégiáját és világlátását” (235.).

Az utolsó fejezetben az emlékünnepek bemutatásának szentel teret a szerző. A múlthoz, a történelemhez való viszonyulásnak azokat a rítusok köré szerveződő vagy ritualizált keretben történő társadalmi, kulturális eseményeit veszi számba, melyek a polgári államok, kultúrák és nemzetek kiépítésének korától napjainkig fokozatosan kialakultak a nemzeti, közösségi identitás reprezentálására. A nemzeti történelem kiemelkedő eseményeihez, alakjaihoz kapcsolódó emlékünnepek mellett a lokális, csupán egy-egy régióra vagy településre kiterjedő emlékünnepeknek, különböző „találkozóknak” is teret szentel a szerző. Ugyanakkor itt kerül sor az emlékünnepek, valamint az ezzel összefüggő kollektív, illetve kulturális emlékezet fogalmának meghatározására, tárgyalására.

A szöveget 86 oldalnyi, mintegy 182 képmelléklet egészíti ki, többnyire a szerző fotóiból válogatva.

Bár nem szokás a szakirodalomban való jártasságot külön kiemelni, nem tudom megállni, hogy ne ejtsek szót a kötetet záró, minden tekintetben impozáns irodalomjegyzékről is, mely a szokáskutatás elméleti, módszertani problémáit tárgyaló nemzetközi és magyar munkák mellett a magyarországi, az erdélyi és moldvai magyar szokáskutatásra vonatkozó, valamint a legfontosabb erdélyi szász és román munkákat is tartalmazza. Ilyenként, mint

a téma (erdélyi népszokások) bibliográfiája, önmagában is megállná a helyét, hasznos és alapos tájékoztatást és kiindulópontot biztosítva a téma iránt érdeklődő diákok és szakemberek számára egyaránt.

A bevezetőben a kötetet mint a magyar szokáskutatók újabb összefoglalóját vezettem fel. Valójában Pozsony Ferenc tanulmánya több ennél. Az egyéni, illetve biografikus szempontok keresése és érvényesítése, az egyes szokások és szokáscelexek, valamint az ezek mögött rejlő hiedelemrendszerek (világítások) kontextualizálása, értelmezése túlmutat az eddigi szokáskutatás gyakorlatán. A szokások, illetve azok eszköztárának, kódrendszerének elemzése a társadalom megértését szolgálja: viszonyok és szereprendszerek, ideológia és

értékrend viszonyának, a változás, a modernizáció, illetve a hagyományörzés okainak és formáinak megértését.

„Az írás tudniillik: zaklatás” – írja magyar nyelven megjelent könyve előszavában Odo Marquard a megszokásaink nélkülözhetetlenségéről írt esszéjében (*Az egyetemes történelem és más mesék*. Bp. 2001. 13.). Eszerint az írás nem csupán arra biztosít esélyt, hogy a szerző gondolatait elolvassák, hanem arra is, hogy másokat saját gondolataik továbbgondolására serkentse. Jelen recenzió is valójában e felkínált zaklatás első eredményeként született meg. Ezért is illesse köszönet a szerzőt.

Vajda András

Fogorvoslás Erdélyben

Péter Mihály: *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Marosvásárhely 2006. 359 lap

A kötet a magyar tudománytörténetnek egy igen mostoha területével foglalkozik. Részletesebb munka az erdélyi fogorvoslásról eddig nem jelent meg. Három fő témakört elemez: az első az orvosló könyvekről, a második a neves erdélyi származású fogorvosokról, míg a harmadik a fogorvisi oktatásról szól.

Az első fejezet azt igyekszik feltárni, hogy az első magyar nyelven írt orvosló könyvek milyen fogorvisi ismereteket tartalmaztak. E célra a szerző a következő, Erdélyben megjelent vagy erdélyi szerzőktől származó munkákat tanulmányozta: Lencsés György: *Ars Medica*, kézirat, 1577; Melius Juhász Péter: *Herbarium*, Kolozsvár 1578; Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht 1655; Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása*, Kolozsvár 1669; Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*, Kolozsvár 1690; Felvinczi György: *Jó egészségről*, Kolozsvár 1693; Weszprémi István: *A kisdéd gyermekeknek...* Kolozsvár 1720; Juhász Máté: *Házi különös orvosságok*, Kolozsvár 1761; Mátyus István: *Diaetetica, Ó és Új Diaetetica*, Kolozsvár 1762; Pozsony 1787–1793; Csapó József: *Kis gyermekek isputálya*, Nagyvárad 1711; Marikowzki Márton: *A néphez való tudósítás*, Nagyvárad 1772; Vásárhelyi Sámuel: *Az egészséges hosszú életről*, Kolozsvár 1792 és Benedeki Enyedi Ó János: *Falusi emberek patikája*, Nagyszében 1801.

A szerző a fenti szempontból elemzi a megfelelő szövegrészek tudományos színvonalát, a szakkiifejezéseket, valamint az ajánlott gyógymódok mai ismeretek alapján megítélhető hatékonyságát. A fenti munkákkal külön-külön foglalkozik. Bemutatja a szerzőket, foglalkozik ma élő emlékezetükkel, jelzi, hogy munkáikat melyik könyvtárban találta meg, megadja a helyrajzi számukat és archív felvételt mellékel címlapjukról. A további kutatások megkönnyítésére minden mű esetében jól válogatott irodalomjegyzéket is csatol, majd értékes következtetéseket von le.

A szóban forgó fejezet olyan gazdag művelődéstörténeti, tudománytörténeti „lappangó” adatokkal gazdagítja orvosi-fogorvisi múltunkra vonatkozó ismereteinket, melyekhez nemcsak egy gyakorló fogorvos, de még egy

tantestületi tag sem tudott volna hozzáférni rohanó világunkban, amikor aktuális szakirodalmunkat is nehezen tudjuk áttekinteni. A bemutatott anyagból világosan kidomborodik a fogorvoslás öt évszázados fejlődése, de annak hibái, tévedései is felszínre kerülnek. A szerző kiemeli az orvoslás szociális vonatkozásait is.

A második fejezet a következő erdélyi származású neves fogorvosok életútját és tevékenységét mutatja be: Fogarasi Lészai Dániel (1798–1872); Nedelko Dóme (1812–1882); Barna Ignác (1822–1894); Iklódi Iszlai József (1840–1903); Bikafalvi Máthé Domokos (1839–1889); Bikafalvi Máthé Dénes (844–1883); Bikafalvi Máthé Lajos (1864–1917); Bikafalvi Máthé Dénes ifj. (1877–1943); Abonyi József (1858–1914); Simon Béla (1892–1965); Balogh Károly (1895–1973); Orbán Bálint (1899–1960). E fejezet rámutat arra, hogy e 12 személy számottevően hozzájárult mind a magyar, mind az egyetemes fogorvistudomány fejlődéséhez, de a közélet és a közművelődés területén is tevékenyek voltak. Amellett, hogy minden bemutatott személy életútjával és tevékenységével kapcsolatban ismerteti a legfontosabb tudnivalókat és irodalmi utalásokat, levéltári kutatások alapján számos eddig nem közölt adatot tartalmaz, így például a Bikafalvi Máthé családdal kapcsolatban. A 12 életrajz bepillantást nyújt a 18–19. század gazdasági, társadalmi viszonyaiba, megismerteti az orvoslással-fogorvoslással foglalkozók, borbélyok, sebészek, fogászmesterek, fogorvosok képzésének és működésének bonyolult rendszerét.

A harmadik fő fejezet a fogorvistudomány oktatásának kérdésével foglalkozik, több alfejezetre osztva. Az első az erdélyi fogorvistudomány oktatásának kezdeteit mutatja be. Románia jelenlegi területén az egyetemi szintű fogorvisi oktatás a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen 1890-ben kezdődött. Felsorolja a nehézségeket: a diszciplína nem kötelező, csupán „ajánlatos”, nincsen helyiség és felszerelés az oktatás számára, az érdeklődés a hallgatók részéről elenyésző, az „ellátmány” nagyon alacsony. Ilyen és hasonló nehézségek között indult a fogorvisi oktatás. Ezt követően részletesen foglalkozik az oktatás üttörőivel, így Vajna Vilmos-

sal (1854–1932); Rudas Geróvel (1856–1912) és Hőncz Kálmánnal (1865–1948). Beszámol az első erdélyi Fogászati Klinika létrehozásának körülményeiről, az oktatómunka feltételeiről, a hallgatók létszámáról, az óraszámáról, a fogorvosi szakképesítés megkezdéséről, az első világháború kitörésének az oktatásra gyakorolt hatásáról, az 1918/19-es főhatalomváltozás következményeiről, a Fogászati Klinikának Bilaşcu professzor által történt átvételéről, illetve a Ferenc József Tudományegyetem erdélyi működésének hivatalos megszűnéséről.

A második alfejezet az újabb hatalomváltozást (1940) és az 1940–45-ös periódus eseményeit írja le. A fogászati diszciplínát Kopár Gerő már kötelező tárgyként oktatja. Rövidesen következik a harmadik főhatalom- és egyben politikai rendszerváltozás (1944/45), melynek ismerteti következményeit a felsőoktatásra. Ezek közül a legkiemelkedőbb esemény a Bolyai Tudományegyetem létrehozása, majd Orvosi Karának Marosvásárhelyre történő áttelepülése volt. Kitér Miskolczy Dezső és különösen Csögör Lajos professzorok e téren kifejtett tevékenységének jelentőségére.

Az oktatói tevékenység harmadik alfejezete a fogorvoslás oktatásának és a fogorvosképzésnek marosvásárhelyi szakaszát mutatja be. Marosvásárhely az átköltözés évében (1945) egy vidéki kisváros volt. Nehezen tudta az Orvosi Kart befogadni. Az orvosképzés laboratóriumokat és klinikákat igényelt, a tan- és segédszemélyzet pedig lakást. Létre kellett hozni a Fogászati Klinikát egyelőre még csak az általános kari hallgatók oktatására és a fogorvosi szakképesítés végzésére. A „Régi kórház” három helyiségben kezdődött meg a fogorvosi tevékenység. 1948-ban a tanügyi reform országsszerte létrehozta a Fogorvostudományi Karokat. Mire majd megerősöd-nének, két egyetemi központba vonják össze azokat. A marosvásárhelyi fogorvosstanhallgatókat áthelyezik Kolozsvárra, ahol tanulmányaikat már román nyelven kell folytatniuk. A közben szépen felfejlődött fogorvosi tantestületet az ország különböző városaiba helyezik. Tetőzte a problémákat, hogy Csögör professzort, aki rektor és a Fogászati Klinika vezetője volt, közben letartóztatták, és koholt vádak alapján több évre elítélték. Tíz évig szünetelt Romániában a magyar nyelvű fogorvosi oktatás.

A kötetből kiderül, hogy 1960-ban újraindítják a Fogorvosi Kart. Rövid idő múlva, 1962-ben gyökeres változást vezetnek be a marosvásárhelyi orvos- és gyógyszerészképzésbe, kétnyelvűvé teszik az addig csak magyar nyelven folyó oktatást. A szerző részletesen leírja ennek az intézkedésnek a lassú, de biztos következményeit. Szaporodik a román és apad a magyar anyanyelvű tanszemélyzeti tagok és hallgatók száma. A nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére a magyar nyelvű oktatás végveszélybe került. Az 1989-es események hatására újjáéledés indul meg, főleg a hallgatók létszámát illetően.

A Fogorvostudományi Kar legfontosabb klinikái és tanszékei történetének leírására a szerző, nagyon helyesen, az adott egységek jelenleg legkompetensebb magyar anyanyelvű személyét kérte fel. Itt újból jelentkeztek az

adatgyűjtés nehézségei. Ennek ellenére e fejezetek számos fontos részletet tárnak fel, rövidebb vagy hosszabb formában, jelentősen hozzájárulva a marosvásárhelyi fogorvosképzés ismeretének elmélyítéséhez.

Az oktatással foglalkozó fejezet a tudományos fokozat megszerzésének lehetőségeivel is megismertet. Felsorolja a doktorátusvezetőket, a doktoranduszokat és értekezésük címét.

A szerző önálló részben mutatja be azokat a fogorvostudományi folyóiratokat, melyek 1919–1940 között Erdélyben jelentek meg magyar nyelven, vagy magyar nyelvű cikkeket is közöltek. Ezt tudománytörténeti szempontból igen hasznosnak tartom, mert a mai helyzethez hasonló körülményeket tárnak fel, örökítenek meg.

Van még egy, szerényen csak *Függeléknek* nevezett fejezet, amely számos figyelemre méltó adattal egészíti ki a kötetet. Ebben megtalálható a marosvásárhelyi Fogorvostudományi Kar személyzete által írt jegyzetek, tankönyvek, szakkönyvek jegyzéke, a tanrend, 27 oktató életrajza, az abszolvensek évenkénti névsora, az adatközlők jegyzéke. A kötet, melyet 13 táblázat és 50 ábra egészít ki, román és angol nyelvű összefoglalóval és névmutatóval zárul.

Az erdélyi fogorvoslás történetéből című könyv értékes, hézagpótló hozzájárulás az erdélyi magyar nyelvű, fogorvoslással is foglalkozó munkák, a neves fogorvosok és a fogorvosképzés megismeréséhez. Felhívja a figyelmet arra, hogy már 1577-ben a teljes medicinát felölelő és a fogorvoslásnak is külön fejezetet szentelő magyar nyelvű orvosi könyvünk volt. Rávilágít arra, hogy az erdélyi fogorvosok jelentősen hozzájárultak az egyetemes magyar fogorvoslás fejlődéséhez. Bemutatja az egyetemi szintű fogorvosképzés viszontagságos sorsát, amibe a főhatalomváltozás három ízben is beleszólt, valamint a mindenkor újakezdésért folytatott küzdelmet. A leírt eseményeket, tényeket nem szakítja ki a valós életből, hanem a politikai és gazdasági feltételek függvényeként ismerteti.

Emeli e munka értékét, hogy ahol lehetett, a szerző többéves levéltári kutatásaira alapozza mondanivalóját. Számos adatot elsőként közöl, olyanokat, melyek biztosan a feledés homályába veszttek volna. De sajnos a levéltár sem ad mindenre választ. Itt kell a munka hiányosságait is megemlíteni. Az adatgyűjtés ismert nehézségei miatt, mint a szerző is utal rá, több helyen pontosítást igényelne a tényfeltárás. E hiányosságok nem a szerzőnek, hanem objektív okoknak tulajdoníthatók.

A könyv stílusa szabatos, világos és tömör. A fejezeteket, alfejezeteket követő irodalomjegyzék alapos tájékozódásra utal. Komoly segítséget nyújt annak, aki a felvetett kérdéseket tovább akarja kutatni.

Összegezve megállapítható, hogy a kötet jelentős hozzájárulás az erdélyi tudomány- és orvostörténet új adatokkal való gyarapításához, önismeretünkhöz, önbecsülésünkhöz. Erőt ad munkánk folytatásához.

Dr. Bocskay István

Száz év az orvostudomány szolgálatában

Péter Mihály–Péter H. Mária: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának százéves tevékenysége 1906–2006*. Kvár 2006. 366 lap

A könyv az EME 150 évfordulója megünneplésének előkészítése jegyében született, az önálló Orvostudományi Szakosztály centenáriuma évében. Szerzői Péter Mihály, az orvostudomány doktora, a mikrobiológia ny. professzora, az MTA külső tagja, 1994–1998 és 2002–2006 között Egyesületünk alelnöke, választmányának tagja (1990–2006), az Orvostudományi Szakosztály választmányi tagja (1992–2006) és Péter H. Mária, a gyógyszerésztudomány doktora, gyógynövénykutató, ny. egyetemi adjunktus, 1990–2002 között a szakosztályi választmány tagja, 1992–1994 közt a szakosztály titkára. Mindkettőjük tudománytörténeti munkássága közismert; így Péter Mihály cikkei és könyve az erdélyi fogorvoslás történetéről, Péter H. Mária közleményei és könyve az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásairól. Mindketten a Magyar Orvostörténeti Társaság kitüntetettjei, a Zsámboki-emlékérmet és oklevelet nyerték el. Szakosztályunk történetéről számos dolgozatuk jelent meg, ezek sorát koronázza a most ismertető könyvük.

A centenáriumi kötet anyagát a szerzők három nagy fejezetben és egy terjedelmes függelékben tárják elénk. A három fő fejezet a szakosztály (a továbbiakban SzO) történetét, tevékenységi ágazatait, szervezeti felépítését tárgyalja. A függelék 156 oldalon (190–346. lap) a SzO számos dokumentumát, különböző tudományos kiadványait, az ezekben foglalt dolgozatok jegyzékét és a tagnévsorokat tartalmazza. A szöveget 12 táblázat és 28 ábra egészíti ki.

A *SzO történetéről* szóló rész (10–41. lap) az eseményeket az EME történetébe ágyazva mutatja be. Részletesen tárgyalja az előzményeket: az 1859-ben alapított Egyesület két első szakosztályának, a Történettudományi és Természettudományi Szakosztályának a megalakulását (1861), a Högyes Endre által kezdeményezett kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat és közlönye, az Értesítő beindulását (1876), e társulat beolvadását az EME keretébe s ezzel az Orvos-Természettudományi Szakosztály létrejöttét (1884), majd utóbbi kettéválásával 1906-ban az önálló Természettudományi és Orvostudományi Szakosztályok kialakulását. A további évek korszakolása történelmünk sorsfordító dátumaihoz igazodik. Így a szerzők öt tevékeny időszakot különböztetnek meg: 1906–1919, 1922–1940, 1941–1948, 1990–2006 között, ezek a 100 évből 13+17+10+16 évet, összesen 56 esztendőt ölelnek fel, amit a kényszerű elhallgatás 3+41, tehát 44 éve szakított meg. A történelmi áttekintésből kiviláglik az EME kölcsönös termékeny kapcsolata az erdélyi magyar egyetemi élettel. Láttatják a magyar orvostudomány több nagy személyiségének tevékeny részvételét a szakosztály életében, hogy csak Högyes Endre, Purjesz Zsigmond, Lechner Károly, Genersich Antal, Szabó Dénes, Jakabházy Zsigmond, Berde Károly, Haynal Imre nevére utaljak.

A *SzO tevékenységi ágainak* szentelt nagy fejezetben (42–138. lap) a szerzők részletesen szólnak a rendezvé-

nyekről és a kiadványokról, amelyek egyaránt az alapvető célkitűzést: a tudomány művelésének és terjesztésének az előmozdítását szolgálták.

A rendezvények két típusa közül előbb a kezdetektől 1948-ig rendszeresen tartott szakülésekről esik szó. Ezeket a tudományos élet fő megnyilvánulását jelentő összejöveteleket rövid időközökkel, sok időszakban hetente tartották; keretükben a medicina és gyógyszerészet különböző ágainak képviselői 2–3 előadással vagy bemutatóval szerepeltek kutatási eredményeik, megfigyeléseik, szakterületeik újdonságai tárgyköréből. 1906–1948 között 433 szakülés zajlott le, s ezeken 1034 előadás, illetve bemutató hangzott el. 1922 és 1940 között ezek az ülések képezték a romániai magyar orvosok tudományos életének fő fórumát a SzO székhelyén, Kolozsvárt.

Az EME 1990-es újjászerveződése után, a medicina szakosodásának megfelelően, a vegyes programú szakülések helyét átvették a SzO később említésre kerülő szakcsoportjai és területi csoportjai által szervezett összejövetelek, amelyeken egy-egy szűkebb szakma területéről hangzottak el eredeti eredményeket bemutató vagy továbbképző jellegű előadások.

Ritkábban sorra kerülő, nagyobb lélegzetű rendezvények voltak az Erdély különböző városaiban rendezett vándorgyűlések, az ezek keretében tartott orvoskongresszusok, újabban pedig az évi tudományos ülésszakok. A vándorgyűlések egyesületi rendezvények voltak, amelyeken a szakosztályok – így az Orvostudományi is – egy-két, többnyire ismeretterjesztő előadással szerepeltek. 1906 és 1913 között 8 vándorgyűlést, 1930–1939 közt újra 8, 1941–1944 között pedig 2, összesen tehát 18 vándorgyűlést tartottak. A 4 orvoskongresszus a marosvásárhelyi (1930), nagybányai (1932), brassói (1934), tordai (1938) vándorgyűlésekhez csatlakozott, nagyobb részt eredeti tapasztalatokról szóló, kisebbrészt továbbképző jellegű előadásokból álló, gazdag tárgysorozattal. Szerzőink összeszámlálása szerint ezen a 22 nagy összejövetelen 222 orvostudományi előadás hangzott el. 1991–2006 között, mint tudjuk, évi 16 tudományos ülésszakra került sor, egyre nagyobb számú résztvevővel és gazdagabb tárgysorozattal. Külön történelmi említés az 1999 óta évente megrendezett Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozatról. Mindezen rendezvények előadásai fel vannak sorolva a könyv lapjain. A tudományos élet írásbeliségét megjelenítő kiadványok közül, amelyek az utókor számára is megőrik a szakosztályunk tevékenységét, a szerzők előbb folyóiratunkat, az Értesítőt említik, majd a könyv formájú nyomdatermékekről szólnak. Az 1876-ban indult Értesítő 1906-tól lett a SzO saját közlönye, s az maradt mind a mai napig. Anyagát elsősorban a szakülések és tudományos ülésszakok keretében bemutatott dolgozatok képezik, teljes terjedelmű (in extenso) szöveggel, illetve a húszas és harmincas évek idején többnyire bő kivonatok formájában. 1906–1948 között az Értesítő 31 kötete jelent

meg, 61 füzetben, 7624 oldalon, 413 in extenso dolgozattal. 1991–2006 között évente 1–1 kötet látott napvilágot, összesen 6057 oldalon, 1319 dolgozattal. Nagyon jelentős dokumentációs értékűnek tartom azt, hogy a függelékben az Értesítő valamennyi számának teljes tartalomjegyzékét megtaláljuk. Emellett a könyv megfelelő fejezetében a folyóirat szerkesztőiről is olvashatunk.

A könyv jellegű kiadványok közé sorolt emlékkönyvek egy-egy ünnepi alkalomból megjelent, többszerzős, cikksorozatszerű munkák. Az 1919 előtti időből a Lechner Károly, Purjesz Zsigmond, Szabó Dénes professzorok tiszteletére összeállított kötetek jelentek meg; az 1930–1940 közötti években kiadottak a vándorgyűlések és orvoskongresszusok anyagát tartalmazzák, s ezek tartalomjegyzékét is megtaláljuk a könyvben. 1990 után az EME orvos- és gyógyszerésztudományi szakkönyvek kiadását is vállalta. E művek jegyzékéből említjük Kun Imre Zoltán, Ferencz László, Bocskay István, Gyéresi Árpád professzorok és munkatársaik egyetemi tankönyveit, Péter H. Mária gyógyszerésztörténeti monográfiáját.

Az ismertetett könyv harmadik fejezete (139–189. lap) a *SzO szervezeti felépítésével* foglalkozik. Taglalja szakosztályunk helyét az EME korábban 4, ma 7 szakosztálya között, hasonlóképpen az Orvostudományi SzO belső szervezési vonatkozásait. Szól az 1990 után létesült 12 szakcsoportról és 15 területi csoportról, amelyek ma munkánk alappilléreit képezik. A szerzők megjegyzik, hogy amíg 1906–1945 között a SzO életét Kolozsvárközpontúság jellemezte, mára a tevékenység jelentősen decentralizálódott, Erdély és a Partium jóformán minden megyéjét átfogja.

A SzO tagságát illetően bemutatják a taglétszám növekedését az 1909-es 124 személyről a 2006-os 1031-re. A függelékben megtalálhatók az 1909., 1943. és 2006. évi teljes tagnévsorok, amelyek a tagok beiratkozási évét és lakhelyét is feltüntetik. A SzO vezető testületeire, vagyis a választmányra és a tisztségviselőkre nézve nemcsak részletes névsort találunk, hanem a tisztségviselő-

lők – elnök, alelnök, titkár, jegyző – életrajzi adatait is megismerhetjük.

Külön említést érdemlő szervezeti egység a SzO könyvtára. Ennek jó része, az EME tulajdonjogának fenntartása mellett, ma a marosvásárhelyi Studium alapítvány Rigó utcai szakkönyvtárában van elhelyezve; egy kisebb kézi könyvtár anyaga maradt a SzO székházában. A marosvásárhelyi székház létesítése 1993 nyarán valósult meg. A helyiség átírásával és berendezésével kapcsolatos feladatokat az akkori SzO-titkár, Péter H. Mária végezte el, s azóta több pályázat elnyerésével sikerült a székházat a mai színvonalra fejleszteni.

Az említett szervezési vonatkozások után részletes adatok következnek az SzO külső kapcsolatairól, együttműködéséről a tudományos kutatás és a tudomány-szervezés különböző hazai és anyaországi testületeivel (mint az MTA, tudományos intézetek és társaságok, alapítványok). Lényegében ehhez a kérdéskörhöz csatlakozik az a tevékenység is, amit a SzO az elmúlt években díjak, ösztöndíjak, továbbképzési támogatások odaítélésének adminisztrálása terén végzett.

Áttekintve az ismertetett könyv tartalmát, megállapítható, hogy a százévestendős SzO minden vonatkozásáról bőséges és biztos információt nyújt. A kötet adatgazdagsága mellett hangsúlyozni kell adatainak pontosságát, megállapításainak megbízhatóságát. A műben a szerzők óriási munkája testesül meg: Marosvásárhelytől Kolozsváron és Budapesten át Bécsig terjedő szorgos levéltári és könyvtári bűvárkodás az eredeti források, egykori dokumentumok, jegyzőkönyvek feltárása érdekében. Munkájuk igazi szolgálat volt mind a tudománytörténetnek, mind önismeretünknek. A könyv egybekapcsolja a múltat a jelennek; méltó folytatóként illeszkedik az Erdélyi Pál, Kelemen Lajos, György Lajos, Szabó T. Attila nevével fémjelzett EME-történeti munkák sorába; ugyanakkor útmutatás a jövőre nézve, további helytállásra kötelez. Melegen ajánlom minden érdeklődő figyelmébe és a dokumentációs könyvtárak polcaira.

Dr. Feszt György

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Közgyűlés 2007

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2007. március 24-én tartotta rendes évi közgyűlését Kolozsvárott, a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében. Az Egyesület 130 tagja vett részt a rendezvényen. A napirenden szerepelt az elnöki beszéd, a határozatképesség megállapítása a jelenléti ívek alapján, a főtitkári jelentés és kiegészítései, a gazdasági tanácsos 2006. évi beszámolója és a 2007. évi költségvetés, az ellenőri jelentés és a jogtanácsos jelentése, valamint a folyó évre vonatkozó tevékenységi tervek ismertetése, a jelentések megvitatása, elfogadása. Továbbá az Alapszabályok módosításának megvitatása és elfogadása, az Apáthy István tudományos díj ismertetése és átadása, Mikó Imre-emlékplakettek átadása, alapító tag oklevelek átadása, az elnökség és a választmány egyharmadának megújítása.

Egyed Ákos elnök üdvözölte az egybegyűlteket, és köszöntötte a vendégeket, akik megtisztelték jelenlétükkel a Közgyűlést: Lipták András akadémikust, az MTA Debreceni Területi Bizottságának elnökét, Görömbei András akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön elnöki bizottságának elnökét, Tarnóczy Mariannt, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának Irodavezetőjét, Szentpétery István magyar konzult, Kerekes Sándor tanácsost, Kötő Józsefet, az EMKE főtitkárát, Geréb Zsoltot, a Partiumi Egyetem rektorát, Juhász Tamás professzort és a Közgyűlés valamennyi tagját.

Megállapítja, hogy a Közgyűlés határozatképes, és megnyitja a 2007. évi rendes Közgyűlést.

A főtitkári, gazdasági ellenőri és jogtanácsosi jelentések, valamint a 2007. évi munkaterv meghallgatását élénk vita követte. A jelentések megvitatása, majd kiegészítése után a Közgyűlés elfogadta azokat.

Sipos Gábor ismertette az Alapszabályok módosításának szükségességét, és különböző változtatásokat javasolt. A Közgyűlés bizonyos javaslatokkal egyhangúan elfogadta az Alapszabályzat változtatásait.

Kicsi György, a Gróf Mikó Imre Alapítvány titkára kifejtette: örvendetes számára, hogy ismét sikerült egy újabb tudományos díjat alapítaniuk.

Sipos Gábor felolvasta az Apáthy István tudományos díj alapítólevelét:

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), a General Electric Medical System (GES) és a gróf Mikó Imre Alapítvány Apáthy Istvánról elnevezett díj alapítását határozta el az orvostudomány és a matematika-informatika terén végzett kutatások elismerésére és serkentésére.

Apáthy István (1863–1922) 1891-től 1919-ig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem professzora, az MTA levelező tagja, az állattan, szövet- és fejlődéstan és különösen a mikrotechnika nemzetközileg elismert tudós kutatója volt. Eredeti impregnációs módszerével nyert eredmények alapján kidolgozta az idegingerület vezetésének ún. kontinuitás-tanát. Az idegimpulzusok útján történő jeltovábbítás egyik mechanizmusának tisztázása révén munkássága hozzájárult a modern informatika kifejlődéséhez..

Az EME, a GES és a gróf Mikó Imre Alapítvány olyan kimagasló tudományos kutatási eredményt, illetve életművet kíván ezzel a díjjal jutalmazni, amelyet az EME román állampolgárságú tagjai mondhatnak magukénak az orvostudomány, illetve a matematika-informatika területén.

A nevezett díj kiosztása 5 éves időközökkel történik, felváltva az orvostudományok, illetve a matematika-informatika területén.

Az EME elnöksége, a gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriuma és a GES képviselője három-évente szakbizottságot kér fel, amelyik számba veszi, elbírálja és rangsorolja a fenti tudományágakban az illető időszakban született munkákat, és részletesen indokolt javaslatot terjeszt elő a díj odaítélésére nézve. A bírálóbizottság tagjai erdélyi, magyarországi vagy más külföldi szakemberek lehetnek.

A díj odaítéléséről, a vele járó pénzüsszegekről, továbbá a díjjal kapcsolatos valamennyi részletéről az EME elnöksége és a gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriuma dönt a GES képviselőjével egyetértésben.

Az első ízben kiosztásra kerülő Apáthy István-díjat Kicsi György Egyed Zs. Imre marosvásárhelyi orvosprofesszornak nyújtotta át.

Az Elnökség Mikó Imre-emlékplakettet adott át Bódizs György kolozsvári főorvosnak, Kozma Dezső professzornak, Tarnóczy Mariannak, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága irodavezetőjének, Széman Péternek, az EME szilágysomlyói fiókja vezetőjének, Réti Tamás budapesti egyetemi tanárnak, Uray Zoltánnak, az MTA külső tagjának. Az Egyesület Balázs Lajos és Csávossy György professzorokat tiszteleti tagjaivá avatta.

Alább tesszük közzé az ülésen elhangzott elnöki megnyitóbeszédet és a főttkári jelentést.

Egyed Ákos elnöki megnyitóbeszéde

Tisztelt Közgyűlés, Tisztelt tagtársak!

Szokás azt mondani, hogy nincs tétje az olyan Közgyűlésnek, amelynek tárgyai közt nem szerepel a négyéves ciklus utáni elnökségválasztás. Ilyenkor az érdeklődés is kisebb, kevesebb tagtársunk jelenik meg. Pedig minden Közgyűlés fontos, mert állomása egy folyamatos munkának: számadás egy év munkájáról és kijelölése a követendő út irányának.

Utóbbiak különösen érvényesek a mostani Közgyűlésünkre, mert amellett, hogy mérlegelni kell az Elnökség és a tagság 2006. évi munkáját, most szembesül Egyesületünk azzal a Magyar Tudományos Akadémia által felkínált lehetőséggel, hogy az eddiginél is szorosabb, szervezettebb kapcsolatba kerüljön az Akadémiával és a Kolozsvári Akadémiai Bizottság megszervezésében vállalt szerepével, megerősítse helyzetét az egyetemes magyar tudományosságban. Olyan esélyt jelent ez, amely nyugodtan összehasonlítható azzal a lehetőséggel, amelyet a Magyar Tudós Társaság, az Akadémia 1859-ben teremtett a megalakulóban lévő Erdélyi Múzeum-Egyesület számára. Akkor az erdélyi magyar tudományosság gróf Mikó Imre vezetésével tudott élni a lehetőséggel, s az EME-t a Magyar Akadémia testvérintézményeként indította útjára. Ezért is bízunk kell abban, hogy Egyesületünk és az erdélyi magyar tudomány képviselői ezúttal is képesek lesznek megragadni az MTA elnöksége, személyesen Vizi E. Szilveszter elnök úr által felajánlott lehetőséget, s közös összefogással létrehozza az MTA kolozsvári Területi Bizottságát, Erdély magyar tudományos Akadémiáját.

Tisztelt Közgyűlés!

Ahhoz, hogy ide eljutottunk, szükség volt azokra az ismert nagy átalakulásokra, amelyek az utóbbi időben, különösen pedig ebben az évben bekövetkeztek, s amelyek lehetővé tették, hogy az Európai Unióban a magyarság nagy része bátrabban tervezhesse közös jövője alakításának útjait-módjait. Egyesületünk az elmúlt másfél évtizedben következetesen törekedett a magyar tudományosság egységének helyreállítására. Ez nem csupán abban nyilvánul meg, hogy részt

vesz az MTA Határon Túli Elnöki Bizottságában, hanem abban is kifejezésre jut, hogy tagjaink nem kis részének sikerült valamilyen formában bekapcsolódnia a magyar tudományos életbe. Ha csak az elmúlt évre gondolunk, utalhatunk az 1956-os forradalom emlékéét idéző magyarországi akadémiai rendezvényekre, amelyekben részt vállaltunk, vagy arra, hogy számos tagtársunk tartott előadást, működött vendégtanárként magyarországi egyetemi központokban. Örömmel jelenthetjük, hogy az európai tudományos fórumokon sem ritkán szerepelnek egyes tagtársaink; Gyenge Csaba alelnökünk Magyarországon túl nem kevesebb mint öt országban fordult meg előadói vagy tudományszervezői körúton. Ezt azért is fontosnak tartottam megemlíteni, mert elképzelhető, hogy ezek az egyéni vállalkozások legalább részben intézményi kapcsolatokká bővülnek ki. Másrészt a külföldi neves előadók is mind gyakoribb vendégeink, s ennek érdekében ugyancsak említésre méltó kitarással dolgozik Uray Zoltán tagtársunk.

A Kapcsolatok programban legyen szabad még két eseményt megemlítenem: először a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának Kolozsvárt, 2006 márciusában tartott ülését említem meg, melyet Berényi Dénes akkori elnök, akadémikus vezetett. Ennek a rendezvénynek Egyesületünk volt a házigazdája, de a tanácskozásaiban részt vett számos erdélyi magyar tudományos intézmény képviselője is. Ezután Sólyom Lászlónak, a Magyar Köztársaság Elnökének látogatására került sor, amikor a kolozsvári civil szervezetek s más tudományos és oktatási intézmények képviselőinek nyílt alkalom szóvá tenni a legfontosabb problémáikat. Sajnálatos, hogy az idő rövidege miatt több intézménynek akkor nem volt erre lehetősége.

Tisztelt Közgyűlés!

Az előbbieken elhangzott, kétségkívül pozitív jelenségek hangsúlyozásával semmiképpen sem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy Egyesületünk helyzetében nem jelentkeztek volna aggasztó jelek az elmúlt évben. Sajnos jelentkeztek, és fel is erősödtek. Erről röviden legyen szabad a következőket jelentenem a tisztelt Közgyűlésnek:

Az eddigi pályáztatási rendszer megváltoztatása miatt Egyesületünk már több olyan, évek óta folyamatos támogatási összegtől esett el, amelyeknek a hiánya már ez év második felében megbéníthatja a működést.

Amennyiben a Szülőföld Alaptól, a Communitastól és más forrásokból nem tudjuk pótolni a hiányt, kénytelenek leszünk radikálisan csökkenteni az EME tevékenységét, s ez akadályozhatja tervezett munkáink megvalósítását.

E bajok elhárítása érdekében Egyesületünk vezetősége mindent megtesz az anyagi alapok előteremtésére; beadványaink, kéréseink ott vannak a hazai s a magyarországi illetékes fórumok előtt, mert mindaddig, amíg nem sikerül visszaszerezni az EME elkobzott javait, kiadásainknak saját bevételeink csak csekély hányadát fedezik.

Szóvá kell tennünk azt is, hogy a jelenlegi pályáztatási politika, mind a hazai, mind a magyarországi, elsősorban az évfordulós rendezvényeket támogatja, de az intézményfenntartáshoz csak kevéssel járul hozzá. Ez alól csak az MTA határon túli Bizottságának intézményi pályáztatása képez kivételt, de az MTA ösztöndíjrendszere is változtatást igényel; az egyéves pályázatok jobban segítenék a tudományos munka minőségének javítását, mint a jelenlegi félévesek; változtatásra egyébként ígéretet kaptunk az MTA Kisebbségkutató Intézetének vezetőjétől, Szarka László professzortól.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az európai integráció nyújtotta lehetőségekre is oda kell figyelnünk. Ez új helyzet, tehát még idő kell ahhoz, hogy alaposabban megismerjük; fontos és elengedhetetlen a magyarországi tapasztalatok felhasználása és az MTA konkrét segítségnyújtása. Őszintén el kell mondanunk azt is, hogy a mi egyik alapvető feladatunk az erdélyi magyar tudományos történelmi örökség feltárása, gondozása, közkinccsé tétele, de sajnos az ilyen jellegű hagyományos kultúra nem tartozik az Európai Unió tudománypolitikájának

prioritásai közé. Mi azonban nem mondhatunk le erről a hagyományról. Visszatérő kérdésünk: vajon az erdélyi magyar vállalkozók és a módosabb középosztály körében nem volna-e lehetőség némi támogatásra találni? Azt hiszem, az EME társadalmi kapcsolatait erősíteni kell a jövőben.

Végül nem hallgathatom el a humánerőforrásokkal kapcsolatos aggodalmaimat. Először is: az EME vezetősége 1859 óta társadalmi munkában végzi feladatait, amelyek egyre nagyobbak és nehezebben megoldhatók, s egyre kevesebben vállalják fizetés nélkül a választott tisztségviselő – egyébként megtisztelő – státusát. Ezért a vezetésben elkerülhetetlenek a változtatások a négyéves ciklusok közben is. Erről szól majd az alapszabály-módosítási javaslatunk.

Ezeket kívántam az elnöki jelentésben Önök szíves figyelmébe ajánlani.

Kérem, tanácskozzanak ezekről felelősséggel, valamint a főtitkári, gazdasági tanácsos, jogtanácsos jelentéseiről.

Jó, sikeres munkát kívánva, a Közgyűlést megnyitottnak nyilvánítom.

Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2006. évi munkájáról

Újraindulásunk óta 16. jelentésünket terjesztjük elő. Lapozva a többévi főtitkári jelentéseket visszatérő motívumként található legtöbbször, hogy „egyesületi vagyunk, ingatlanaink és gyűjteményeink tulajdonjogát illetően továbbra is a jogfosztottság állapotában élünk”, s ez sajnos még mindig aktuális. Mindezen értékek visszaszerzése az EME létbiztonságát jelentené, ezért igényünket következetesen fenntartjuk és elvárjuk a politikum hathatós lépéseit is, hisz az erdélyi magyarság egyik legfontosabb vagyonát igényeljük vissza.

Az EME újraalakulása óta rendkívül nehéz anyagi körülmények között fejtette ki tevékenységét. Mindvégig a források szűkössége mellett igyekezett maximálisan teljesíteni célkitűzéseit és hű maradni küldetéséhez: átmenteni, gyűjteni, megőrizni, kutatni és a legmodernebb eszközökkel feldolgozni, nemzetközileg hozzáférhetővé tenni a magyar nemzeti örökséghez tartozó tudományos és kulturális értékeinket.

Fontosnak tartottuk a könyvtárak és gyűjtemények számára a korszerű informatikai háttér kiépítését, fejlesztését s az EME Információs és Dokumentációs Központjának kialakítását. A fejlesztési tervek kidolgozása véget ért április 24–26. között könyvtárfejlesztési tanácskozásra hívtunk meg szakembereket, akik felkarolták a kezdeményezést, s nagymértékben hozzájárultak a mai rendszer működéséhez. A fejlesztési tervek megvalósításához négy modulban pályáztunk a Szülőföld Alapnál. A pályázatok sikeresek voltak, viszont az igényelt összeg csupán 25 százalékát nyertük el. A támogatási összeget három kategóriába soroltuk, egyharmados felbontásban: ingatlanfejlesztésre, informatikai eszközbeszerzésre, illetve ösztöndíjkeretre fordítottuk a támogatási összegeket, így segítvén elő a fejlesztést minden területen.

A Szülőföld Alap támogatásával két magyar–magyar együttműködési projektben is részt vettünk, melyekbe fiatal kutatókat is bevontunk.

Biztató jelenségnek tartjuk az egyetemi geológushallgatók szervezett testületének, a GEKKO-nak újraalakulását és bekapcsolódását egyesületi munkánkba. A csoport az EME központi székházában kapott helyet, munkássága során felhasználja az EME Információs Dokumentációs Központ adta lehetőségeket.

Két könyvbemutatót tartottunk: május 17-én *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. 1569–1602* című kiadványt Balázs Mihály mutatta be, február 2-án Péntek János *A nyelvész Brassai*

élő öröksége című kötete került bemutatásra az EME központi székházában. Könyvbemutatókat szakosztályaink is szerveztek.

Egyesületi rendezvényeink közül kiemelkedik a november 24–25-én Kolozsvárott ötöd-szörre megrendezett *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia. Központi témája: *A magyarországi '56-os forradalom hatása Erdélyre*. Rendezvényünkön jelen volt Hámori József, az MTA alelnöke, Görömbei András, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elnöke, Nagyné Varga Melinda, az OKM, Közművelődési Osztály vezetője is. A rendezvényen Egyesületünk gr. Mikó Imre-plakettjét Dávid Gyula, Pál-Antal Sándor és Bura László '56-os kutatók vehették át. A szakosztályi szekciókban több mint 100 előadás hangzott el, felölelve a humán és természettudományok, illetve az orvosi, műszaki, matematikai és agrártudományok időszerű kérdéseit. Az előadásokat mindenhol hozzászólások és viták követték.

Az MTA 2006. októberi rendkívüli közgyűlése elé benyújtott előterjesztés alapján határozat született arról, hogy 2007. január 1-jétől bővüljön ki az Akadémia Ügyrendje az MTA kolozsvári területi bizottságával az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében.

2007. február 13-án dr. Sólyom László, a Magyar Köztársaság elnöke látogatta meg Egyesületünket (központi könyvtárunkat s kiadványainkat tekintette meg), amikor is hozzájárulva Információs Központunk fejlesztéséhez, hangosítóberendezést ajándékozott. Ezen a találkozón a civil és oktatási intézmények vezetői, a tudományos, művészeti élet jeles képviselői, valamint a média vezetői voltak jelen. A rendezvényen Egyed Ákos, az EME elnöke gr. Mikó Imre-plakettet adományozott a köztársasági elnöknek.

Az EME honlapját (www.eme.ro) minden beküldött információval folyamatosan frissíti. A *hírek* és *események* rovatokban Egyesületünk életéről, rendezvényeiről tájékozódhatunk. Az EME kiadványainak katalógusa is megtalálható a honlapon.

Szervezés

Jelenlegi taglétszámunk nyilvántartásunk szerint 4633, ebből 99 alapító, 1877 rendes tag (aktívak és nyugdíjasok), 46 pártoló tag, 2621 pedig egyetemi hallgató. Az alapító tagok száma 2006-ban kettővel nőtt. 2006-ban 198 új tag lépett be Egyesületünkbe. Jelenleg 22 külföldi pártoló tagot tartunk nyilván. Alapító és rendes tagjaink közül 1003 fizette rendszeresen a tagdíjat (a 2003–2006 közötti időszakban), 655 pedig 2001 óta hátralékban van. Ez utóbbiakat Alapszabályaink szerint nem tekinthetjük rendes tagoknak, nyilvántartásunkból azonban mégsem töröltük őket, gyakran előfordul ugyanis, hogy a hátralékosok utólag törlesztik többévi adósságukat. A tagdíjfizetést néhány év után felfüggesztő egyetemi hallgatók csupán könyvtárunk használata végett léptek be Egyesületünkbe, és az egyetem elvégzése után általában nem tartják fenn a kapcsolatot.

Szakosztályaink, kutatóintézetünk

Szakosztályaink az elmúlt évben is hagyományos módon fejtették ki tevékenységüket, a felolvasóülések mellett egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a tudományos konferenciák vagy a szűkebb szakmai köröknek szóló szakosztályi előadások, műhelymegbeszélések, tanácskozá-sok, határokon átnyúló együttműködések.

1. Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályunk a következő jelentősebb konferenciákat rendezte meg: október 21-én *Mezőség-konferencia*, 11 előadással, valamint december 9-én Gábor Csilla és a BBTE Irodalomtudományi Tanszékének szervezésében került sor a *Tinódi és az epikus énekköltészet* témájú konferenciára, ahol a helyi tanárok és doktoran-dusok mellett szegedi, budapesti és pécsi előadók is részt vettek. *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia keretében három rendezvényt tartottak: november 23-án *Az Erdélyi*

Magyar Szótörténeti Tár interdiszciplináris felhasználhatósága címmel, november 25-én *A székegyföldi múzeumok és könyvtárak* témában, november 23-án a BBTE Irodalomtudományi Tanszékével együtt *Jancsó Elemér öröksége* címmel, amelyeken nyelvészek, történészek, művészettörténészek, természettudósok értékelték a nagyszabású munkát. A Szakosztály két emlékülést is szervezett: április 27-én a Bartók Béla-emlékülést és május 27-én Désen a Szabó T. Attila-emlékülést, Szabó T. Attila születésének 100. évfordulóján. Továbbá sor került felolvasóülésekre, szakelőadásokra is: április 24–26. között dr. Fáj Attila komparatistikai előadására és május 3-án dr. Barna Gábor *Az élő rózsafűzér története* című előadására. A Szakosztály öt könyvbemutatót szervezett, és debüt-díjat kezdeményezett azon tagjainak, akik első tudományos teljesítménnyel lépnek be a tudományos életbe. Ezt a díjat 2006-ban Simon Zsolt kapta meg.

2. Természettudományi Szakosztályunk havi szakelőadások keretében fejtette ki tevékenységét. A márciusi szakelőadás keretében a Szakosztály megemlékezett a száz éve született Péterfi Istvánról. Hagyományos évi tudományos ülészetét november 18-án *Őszi Természettudományi Konferencia* címmel, a *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia keretében rendezte meg Kolozsvárott. A biológia, környezettudomány, vegyészet, fizika szakcsoportokban összesen 22 előadást tartottak és 5 posztert mutattak be. Sajnos a földtudományok területéről egyetlen előadás sem hangzott el. Március 24–25. között került sor a *VII. Kolozsvári Biológus Napokra*, a nagy érdeklődésnek örvendő konferenciát az Apáthy István Egyesülettel és a KMEI Apáthy István Szakkollégiumával közösen rendezték. A képes beszámoló megtekinthető az Apáthy István Egyesület honlapján. A Szakosztály meghívására május 26–27-én, illetve december 2-án két előadássorozatot tartott Gulyás Balázs akadémikus, a stockholmi Karolinska Intitut kutatóprofesszora.

3. Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztályunk éves Tudományos Ülésszakát 16. alkalommal rendezte meg Csíkszeredában április 27–29. között 670 résztvevővel, ebből mintegy 100 külföldi, főleg magyarországi – budapesti, szegedi, pécsi. E vándorgyűlés keretében nyújtották át a Szakosztály alapította Lencsés György–Ars Medica-díjat dr. Brassai Zoltán akadémikusnak, a Pápai Páriz Ferenc-díjat pedig dr. Gyéresi Árpád vehette át. Az ülészet egyik kiemelkedő eseménye volt a Magyar Gyógyszertudományi Társaság és a Szakosztály közötti együttműködési megállapodás aláírása. 2006 júniusában Nemzetközi Kardiológiai Konferenciát szervezett a kardiológiai szakcsoport dr. Benedek Imre vezetésével. Szeptemberben Szilágysomlyón megtartották a *Báthory Napokat*, dr. Széman Péter szervezésében. November 10–11. között Szakosztályunk hozzájárult a 10. alkalommal megrendezett *Erdélyi Orvosnapok* szervezéséhez, melynek helyszíne a csíksomlyói Jakab Antal Tanulmányi Ház volt, 170 résztvevővel és 15 hazai és külföldi előadóval. November 17-én Marosvásárhelyen került sor a *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia alkalmából Szakosztályunk fennállása 100. évfordulójának ünnepi rendezvényére. Itt került bemutatásra a dr. Péter Mihály és dr. Péter H. Mária által írt, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának százéves tevékenysége* című, Szakosztályunk kiadásában megjelent könyv. Szakosztályunk díszoklevelet vett át a Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság, a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem részéről. Szakosztályunk létrehozta a Csögör Lajos Emlékdíjat, melyet a tanulmányaik során legjobb eredményt elérő végzős hallgatók számára osztanak ki (három karon: orvosi, fogorvosi, gyógyszerészeti) az egyetemi éveket záró ballagáson. A Marosvásárhely központú szakosztály keretében 12 szakcsoport működik, élénk tevékenység folyt a családorvosi, fogorvosi, gyermekgyógyászati, kardiológiai és gyógyszerészeti csoportban rendszeres továbbképzések (közülük több akkreditált, kreditpontos) és szakmai kerekasztal-megbeszélések formájában. E téren a szakcsoportok együttműködtek a Magyar Egészségügyi

Társasággal, az Országos Alapellátási Intézettel, az Országos Gyógyintézeti Központtal, a Keresztény Orvosok Szövetségével, a székelyudvarhelyi Pápai Páriz Ferenc Alapítvánnyal, a szatmári Szent-Györgyi Albert Társasággal. Ezenkívül 15 területi szakcsoport működik, közülük a szilágysomlyói, a székelyudvarhelyi, a csíkszeredai és a sepsiszentgyörgyi a legaktívabb. Magyarországi együttműködés keretében több konferencián vettek részt (Siófok, Visegrád), illetve továbbképző tanfolyamot szerveztek (Marosvásárhely, Székelyudvarhely). Folytatódtak a 2002-től bevezetett akkreditált továbbképzők (családorvosi, fogorvosi, gyógyszerészeti). A Szakosztály marosvásárhelyi székházát új, jól szigetelő ablakokkal és bejárati ajtóval látták el. A Szakosztály jelenlegi taglétszáma 1300 (a 2006-os év folyamán 100-zal bővült). A szakosztálynak Szilágyi Tibor által létrehozott és karbantartott saját honlapja van, mely a www.emeogysz.ro címen érhető el. Az Orvostudományi Értesítő 79. kötetének kiadási költségeit a Richter Gedeon Rt. (gyógyszergyártó cég) biztosította.

4. Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályunk tevékenységét a Politeia Romániai Magyar Politikatudományi Társasággal és az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetével együttműködve fejtette ki, valamint egy újabb tudományággal, a média- és kommunikációtudománnyal bővült, ezzel taglétszáma is növekedett. A Szakosztály keretében egy könyv jelent meg (Neményi Ágnes, Bodó Barna, Ilyés Zoltán, Szász Alpár Zoltán és Veres Enikő tanulmánykötete *Társadalom és politika. Etnikai folyamatok Románia négy kistérségében*), valamint tagjainak az Erdélyi Múzeum című folyóiratban több publikációja látott napvilágot. *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* rendezvényen jó színvonalú szakelőadásokra került sor fiatal előadók bemutatásában. Ugyanakkor december 9-én sor került a média szakos doktori hallgatók első konferenciájára *Elméleti alapvetések, fogalomtisztázó törekvések* témában.

5. Műszaki Tudományok Szakosztályunk immár hagyományosan, 11. alkalommal szervezte meg március 24–25-én a *Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszakát*, amelyen 95 előadás hangzott el, mindezen tanulmányokat az erre az alkalomra megjelentetett konferenciakötet tartalmazza. November 25-én *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* keretében 12 előadást szerveztek az EMTE székházában. Április 28-án, közös szervezésben, a gyergyószentmiklósi Tarisnyás Márton Múzeummal karöltve technikortörténeti kiállítást nyitottak meg *A kristálydetektoros rádiótól az internetig* címmel. A gyergyószentmiklósi Márton László szakosztályi választmányi tagunk szervezte „A vas útja” tanulmányi kirándulást május 28-án. A Szakosztály júliusban rendszerezte s könyvtári polcokra helyezte el hajdani elnöke, Jenei Dezső hagyatékát. Az EME digitalizálási programjában a Szakosztály két tagja vett részt, hogy elősegítse az EME adattárának fejlesztését, kiadványainak interneten való elérhetőségét.

6. Matematikai-informatikai Szakosztályunk április 26-án felolvasóülést tartott, melyen Németh Sándor *Monoton operátorok fixpontjai* című előadása hangzott el, május 25–27. között a Sapientia Egyetem és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Matematika és Informatika Karának szervezésében rendezett *Égi mechanika* nemzetközi szesszióan vettek részt, november 25–26-án *A Magyar Tudomány Napja* alkalmából tartott szakosztályi konferencián Bolyai Farkas halálának 150. évfordulójáról emlékeztek meg, melyet a Farkas Gyula Egyesülettel és a Radó Ferenc Matematika Művelő Társasággal közösen rendeztek Csíkszeredán. A konferencián 11 plenáris és 21 szakosztályi előadás hangzott el. A résztvevők között nagyszámú magyarországi Bolyai-kutató is szerepelt. A középiskolai tanárok kitüntetésére alapított Farkas Gyula-plaketteket három kiváló matematikatanár kapta meg.

7. Agrártudományi Szakosztályunk megalakulásának második évében a következő előadásokra került sor: január 21-én a *Megemlékezés Gidófalvi István és Bodor Kálmán gyógynövényszakértőkről* című előadásra és dr. Csávossy György borbemutójára, április 28-án a Bio-

lógia Szakosztállal együtt tartottak előadást *Génmanipulált növényekről pró és kontra* címmel. Június 23–24-én a marosvásárhelyi RMGE felkérésére tartottak előadást Kolozsváron és Bethlenben az agrárágazat kérdéseiről és feladatairól az EU-s csatlakozást megelőzően. Ezenkívül az Agrártudományi Szakosztály tagjai Erdőszentgyörgyön és Marosvásárhelyen tartottak előadást, valamint meghívottjuk volt dr. Györffy Sándor kertészmérnök. *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia keretében november 24–25-én Marosvásárhelyen 34 előadásra került sor. A Szakosztály javaslatára magyar állami kitüntetésben részesült Kolozsvár híres tanára, Veress István.

Fiókszervezeteink közül az aktívan működő **nagyvárad**i, János-Szatmári Szabolcs elnökkel az élén megszervezte augusztus 25–27. között a Nemzetközi Színház és Dráma Konferenciát, valamint szeptember 8–10. között a Nemzetközi Régészeti Konferenciát. **Szatmárnémeti** fiókszervezetünk tagjai Mandula Tibor elnök vezetésével rendszeresen részt vettek a helyi tudományos rendezvényeken. **Zilahi** és **szilágysomlyói** fiókszervezetünk május 12–13-án tartotta meg a *Szilágyság-kutatás napját*, amelyen kiosztották a Petri Mór-díjat azoknak, akik a Szilágyság-kutatásban jeleskednek, vagy a rendezvényt támogatják. A fiókszervezet tagjai több rendezvényen vettek részt, pl. a szilágysomlyói *Báthory- napokon*, a környékbeli falunapokon, az *Anyanyelvápolók versenyén* stb., rendszeresen közölnek a Hephupa hasábjain, ugyanakkor részt vesznek a *Szilágysági magyarok* II. kötetének megírásában. **Marosvásárhelyi** fiókunk elnöke Pál-Antal Sándor, tagjainak létszáma mintegy 200, jobbára szakmájuk szerinti szervezetekben fejtik ki tevékenységüket, az EME-hez köthető tudományművelő tevékenységükben a szaktanácsadásra és a különféle tudományos rendezvényeken való részvételre tették a hangsúlyt. A tudományos ülésszakok zömét a szakegyesületek rendezték, amelyeken aktívan részt vettek a fiók tagjai. Több tanulmány, cikk, önálló kötet látott napvilágot a fiókegyesületi tagok tollából.

A többi fiókegyesület tevékenységéről nem érkezett beszámoló.

Kutatóintézetünk, Kovács András igazgató irányításával, nyelvész (Tamásné Szabó Csilla), középkoros (W. Kovács András), illetve jelenkoros történész (Nagy Mihály Zoltán), szociológus (Ilyés Szilárd-Zoltán) és informatikus (Bitay Enikő) kutatót foglalkoztatott az év folyamán, részben a Lakatos utcai intézetben, részben az EME központi székházában. Az erdélyi királyi könyvek regesztázásán, illetőleg a gyulafehérvári káptalan 16. századi jegyzőkönyveinek átírásán dolgozó történész munkacsoport tagjai részben főállásúak (Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke), részben ösztöndíjasok (Fejér Tamás Gábor, Rácz Etelka, Szász Anikó) az MTA HTMTK ösztöndíjprogram támogatásával. András Zselyke nyelvész, a BBTE ösztöndíjas doktorandusa önkéntes külső munkatársa volt. Nyelvészeink az *Erdélyi Szótörténeti Tár* XIII. kötetének anyagán dolgoztak, W. Kovács András medievistánk az erdélyi oklevéltár III. kötetének előkészületeiben vett részt, s a Wass-levéltár mutatóját készíti, valamint jelenkoros kutatónk az 1944 novembere utáni történeti forrásanyagot tárta fel, szociológusunk pedig az erdélyi értelmiségi kataszter internetes adattárán dolgozott. Nagy Erika gr. Mikó Imre levelezésének feltárását indította el. Egyesületünk biológiai kutatócsoportja (Szabó Anna, Ruprecht Eszter) magyarországi kutatókkal közös programban tárta fel az Erdélyi Mezőség növényvilágát, ugyancsak az MTA HTMTK ösztöndíjprogram támogatásával. Kutatóintézetünk folyamatos fenntartásához az MTA HTMTK ösztöndíjprogram pályázatai is hozzájárultak, remélhetőleg a határon túli magyar tudományosság támogatási rendszerének átszervezésével nem romlik a helyzet.

Egyesületünk keretében működik az 1956-os emlékbizottság Dávid Gyula irányításával (www.emc.ro/erdelyi56). Az MTA HTMTK ösztöndíjprogram által fenntartott *Szabó T. Attila Nyelvi Intézet*, amelynek Egyesületünk ad otthont, Péntek János szakmai irányításával és Benő Attila egy. adjunktus ügyvezetővel továbbra is az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete közvetlen felügyelete alatt dolgozott.

Könyvtárunk, Információs és Dokumentációs Központunk

Könyvtáraink még mindig helyhiánnyal küszködnek, ami a célszerű munkát és kihasználtságot nehezíti. Raktározási gondjaink képezik a legnagyobb problémát. Könyvtárunk kettős funkcióját, az erdélyi tudományos hagyatékokat megőrző nemzeti és a friss tudományos irodalmat kínáló egyetemi könyvtári szerepet csak a legnagyobb nehézségekkel és nem az igények szintjén láthatjuk el. A nyelvészeti és irodalomtörténeti szakmunkákat a Jókai/Napoca utcai Rhédey-házban lehet használni, itt működik az alapvető kézikönyveket és lexikonokat tartalmazó referenzkönyvtárunk is. Kurrens folyóirataink szintén itt tanulmányozhatók. Lakatos utcai intézetrészlégünk a történelem, művészettörténet, régészet iránt érdeklődő olvasókat fogadja. Az épület teljes elektromos hálózatát sikerült felújítani, s egyúttal a számítógépes hálózati rendszerét is kiépítettük, bővítettük. A Jordáky-házban működő könyvtárrészlégünk továbbra is nagy olvasói forgalmat bonyolít le. Itt bővítettük a számítógépparkot, hogy a könyvkatalógizálást elősegítsük.

A Tamás András/Ion Ghica utcai EME/Moll-házban – a régi előadóterem helyén – könyvtári raktárt és olvasótermet alakítottunk ki a tavaly előterjesztett terv alapján; rendezése folyamatban van.

Rhédey-házbeli színházunk nagyterme konferenciák, tudományos és ismeretterjesztő előadások színhelyéül szolgál. Ennek technikai berendezését szintén ez utóbbi év megvalósításaként számolhatjuk el (mennyezetre szerelt multimédiás kivetítő, hangosítóberendezés).

Január 11-én avattuk fel az *Információs és Dokumentációs Központot*, melynek keretében központi könyvtárunkban öt számítógép áll az olvasók rendelkezésére, hogy a klasszikus könyvtár mellett elektronikus információkhoz is hozzáférjenek. Legjelentősebb az interneten keresztül elérhető információs szolgáltatásunk, az EISZ (Elektronikus Információ Szolgáltatás), mely a nagyközönség számára Erdélyben csak itt érhető el. Megújult szolgáltatásaink hatására megnőtt a látogatóink száma.

2006-ban sikerült kialakítani a négy könyvtárunkat összekötő számítástechnikai hálózati rendszert, mely feltétele volt annak, hogy Intézményünk is bekapcsolódhasson az Erdélyi Közös Katalógusba, illetve a központi épületben levő EISZ-szolgáltatás többi könyvtáregységünkben is használható legyen. A feltételek megteremtése után megkezdődött a katalógizálás folyamata, melyet egy ösztöndíjas program is elősegített. Jelenleg 5500 kötet van feldolgozva (a központi könyvtár állományának már 90 százaléka).

Az *Információs és Dokumentációs Központ* létrehozásához sokan hozzájárultak, mind belső munkatársaink (kiknek ezúttal köszönjük), mind külső szakemberek. Külön köszönet illeti dr. Domsa Károlynét, az MTA Könyvtár főigazgatóját, dr. Fonyó Istvánnét, BME-OMIKK főigazgatóját, Kulcsár-Szabó Enikő főtanácsadót, Kálóczy Katalin könyvtárszakértőt, a NKÖM osztályvezetőjét és Tarnóczy Mariannt, az MTA Elnöki Bizottságának titkárát.

Kiadványaink

Rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink: az *Erdélyi Múzeum* (az Elnökség, a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály folyóirata) 2006. évi 1–2. és 3–4. füzet, az *Orvostudományi*

Értesítő (az Orvostudományi Szakosztály szemléje) 79. kötetének 1. száma, a *Collegium Biologicum* 2005/5., valamint a *Múzeumi Füzetek* 14/1. Biológia és 14/2. Agronómia száma és a *Műszaki Tudományos Füzetek* (XI. FMTÜ) 2006-os száma jelent meg az elmúlt év folyamán.

Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatunkban: a 256. Péntek János (szerk.): *A nyelvész Brassai élő öröksége*, 257. Gálffy Mózes: *Magyarói nyelvjárási tanulmányok*, 258. Sas Péter: *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben*, 259. Dáné Veronka: „*Az őnagysága széki így deliberála*” jelent meg.

Ezenkívül még megjelent: Tövissi József: *Az Olt folyó a Kárpát-medencében*, Ercsey Gyula: *Farkasok árnyékában*, Dávid Gyula (szerk.): *1956 Erdélyben, Gróf Mikó Imre emlékülés*, Ilyés Szilárd–Tamásné Szabó Csilla (szerk.): *Az erdélyi magyar tudomány történetéből* (A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2005-ös évi előadásai), *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Romániai Magyar Bibliográfiák 4.*, az Erdélyi Történelmi Adatok sorozatban *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei* (ETA VII/3), Nagy-Tóth Ferenc: *Régi erdélyi körték*. Örvendetes tény, hogy e kiadványok egy része az Egyesületünk keretében folyó szervezett kutatómunka eredményeként született meg.

Könyveink és folyóirataink megjelenése a magyarországi NKÖM, a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a volt Arany János Közalapítvány a Tudományért (MTA), az Illyés Közalapítvány, a romániai Communitas Alapítvány támogatásának köszönhető.

Legfontosabb eredményünk az Erdélyi Múzeum-Egyesület mint *kiadó akkreditálása*, valamint az *Erdélyi Múzeum* folyóirat akkreditálása, sajnos csak a D kategóriában, a laphoz méltó minősítést idén szeretnénk megszerezni.

Ösztöndíjak

A Domus Hungarica (MTA) ösztöndíjai ebben az évben is jelentősen segítették kutatásainkat. Az Europa Institut által rendelkezésünkre bocsátott kéthetes ösztöndíjkeretből 3 tagtársunk folyamatban levő kutatását támogathattuk.

A Szülőföld Alap három pályázata keretében 13 (5+4+4) ösztöndíjjal tudtuk elősegíteni az EME-adattár feldolgozását, könyvkatalogizálást, hagyatékfeldolgozást, illetve az ehhez szükséges rendszerfejlesztési és kiépítési munkákat. Az ösztöndíjprogramokba bevontuk az EME-munkatársakat is, elősegítvén az egyesületi munkákba való bekapcsolódásukat s egyúttal pótolván szerény javadalmazásukat is.

Adományok, támogatások

Egyesületünk fenntartásához egyre kisebb arányban járulnak hozzá a tagdíjak, és egyre nagyobb szerepe van a pályázatokból elnyerhető általános és céltámogatásoknak. Az Illyés Közalapítvány intézményfenntartási támogatása 2006-ban is jelentősen késett, nagy segítséget jelentett viszont az MTA műhely- és az MTA HTMTK ösztöndíjprogram támogatása. Különböző rendezvényeinket és kiadványaink nyomtatását a Communitas Alapítvány támogatta. Az Információs Központ és Könyvtár fejlesztéséhez jelentős segítséget nyújtott a Szülőföld Alap. A *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia szervezéséhez a Polgármesteri Hivatal és Városi Tanács pályázati keretéből sikerült jelentős összeget elnyerni, utólagos visszatérítéssel.

Egyes támogatások esetlegessége, sokszori késése kutatási és kiadási programjaink sikeres megvalósítását veszélyeztetik, késleltetik.

Ingtatlanok, székhely, bérlemények

Központi (Rhédey-ház) bérleményünkben alakítottuk ki az *Információs és Dokumentációs Központot*, melynek keretében működik a könyvtári olvasó, az előadóterem, a digitalizáló műhely s a kutatócsoportok egy része.

Kolozsvári fötéri ingatlanunk, a Wass Otilia-ház (11. sz.) visszaszerzéséért jogigényünket fenntartjuk, evégett perünk is van folyamatban.

Kapcsolatok, együttműködések

Az elmúlt esztendőkbén kialakult kapcsolatainkat és együttműködéseinket bővítettük. A legfontosabb együttműködéseink között feltétlenül meg kell említeni azokat, amelyek a pályázott projektek megvalósításában segítettek minket: egyrészt az Országos Széchényi Könyvtár MEK osztályával való együttműködésünk, mely elősegítette az EME elektronikus könyvadattárának bővítését (jelenleg 22 EME kiadványkötet és az *Erdélyi Múzeum* folyóirat 1994–2002-es évfolyamai található az adattárban teljes tartalommal), másrészt a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézettel, a somorjai Fórum Intézettel s a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvánnyal kötöttünk megállapodást. Az együttműködő intézmények célja könyvtár és dokumentációs központok működtetése annak érdekében, hogy a közép-európai magyar kisebbségi társadalmakról minél szélesebb körű információgyűjtést és tájékoztató szolgáltatást is végezzenek, és mindezt összehangolják. Az együttműködés eddigi eredménye a Lakatos utcai könyvtárunkban őrzött hagyatékok jegyzékbe vétele (Binder Pál, Takács Lajos, Demeter János, Pataki József, Jancsó Elemér, Kós Károly hagyatékaik és középkori oklevélhasonmások gyűjteménye). Mindezen jegyzékek az EME honlapjára is felkerülnek.

Végül, de nem utolsósorban, meg kell említenünk a Debreceni Egyetem Történettudományi Intézetével való, immár hároméves együttműködésünket, amelynek eredményeképpen kutatóink doktori képzésben vehetnek részt Debrecenben, közös konferenciákat szervezünk/szervezünk, és az ott elhangzott tudományos előadásokat nyomtatásban is megjelentetjük. Ekképpen már három tanulmánykötet látott napvilágot.

Tisztelettel kérem jelentésem elfogadását.

Kolozsvárt, 2007. február 17-én

Bitay Enikő

Balázs Lajos és Csávossy György tiszteleti taggá választása

Balázs Lajos laudációja

Balázs Lajos az összmagyar folklorisztika kiemelkedő alakja. 1939-ben született Bukarestben, ugyanott végezte egyetemi tanulmányait is, ahol 1965-ben román nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet szerzett. Utána Balánbányán, Csíkszentsimonban oktatott 1968-ig, majd Hargita Megye Művelődési Tanácsánál főfelügyelő. 1973-tól már a csíkszeredai elméleti liceum tanára. Utána 1973–1980 között a Hargita Megyei Pionír Szervezet elnöke, majd 1980–1989 között a Hargita Megyei Tanácsnál külpolitikai szakértő. 1989–2000 között a csíkszeredai Márton Áron Líceum tanára. 2000-ben cselekvő részt vállalt a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem csíkszeredai részlegén a székelyföldi román tanári képzés megszervezésében, ahol napjainkig a humán tudományi tanszék vezetője. 2005-ben az év oktatója a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen.

Közéleti és tanári munkásságáért 1975-ben a Kulturális Díj III. érdemrendjét, 1996-ban Pro Urbe Csíkszereda díjat, 1996-ban a Magyar Néprajzi Társaság (Budapest) külföldi tiszteleti tagságát, 2000-ben a magyar néprajzkutatásban elért eredményeiért a Magyar Kultúra Lovagja címet, szintén 2000-ben a Magyar Néprajzi Társaság Ortutay Gyula-emlékérmét nyerte el. 1990-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Kriza János Néprajzi Társaság tagja, 2000-től pedig a Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja.

Balázs Lajos 1972-től Mihai Pop, nemzetközi hírű és rangú román folklorista, egyetemi professzor irányítása mellett végezte doktori stúdiumait. 1976-ban védte meg a csíkszentdomokosi székely lakodalomról írott román nyelvű doktori disszertációját. Dolgozatának kibővített, átdolgozott magyar nyelvű változata csak a rendszerváltozás után jelenhetett meg.

Balázs Lajos folklorisztikai munkásságának és életművének legkiemelkedőbb alkotását a csíkszentdomokosi átmeneti rítusokról írott három kötete jelenti. Ebben a rendszeres, szakszerű és módszeres, alaposan dokumentált néprajzi trilógiában rendre áttekintette a születéshez, a házasságkötéshez, valamint az elmúláshoz fűződő szokásokat, hiedelmeket, képzeteket és gyakorlatokat. A szerző elsősorban a Van Gennep nevével fémjelzett rítuselmélet fogalmaival, elemzési és értelmezési módszereivel tett sikeres kísérletet arra, hogy feltárja egyetlen székelyföldi, fel-csíki falu emberélethez fűződő szellemi, tárgyi és társadalmi vonatkozásait, hagyományait, szokásait, világképét és értékrendjét. A szerző több mint három évtizedes munkája során a csíkszentdomokosi székely népi kultúra, szokásvilág, világkép és értékrend sohasem látott mélységeit tárta fel. Egyediségében kiválóan reprezentálja az általánost, az összmagyar, az erdélyi, a székelyföldi közösségek mentalitását, kulturális sajátosságait.

A folklórtrilógia (*Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 1999. 392 lap; *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1994. 431 lap; *Menj ki, én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 1995. 284 lap) voltaképpen a magyar és az európai folklorisztika nagyrabecsült, sokat emlegetett és idézett monumentális monográfiája. Rövidített angol nyelvű változatát messzemenően ajánlom az erdélyi tudományos kutatást támogató intézmények figyelmébe.

Az emberélet legfontosabb fordulói (születés, házasságkötés, halál) élő átmeneti rítusokról írott, lélektani megalapozottságú szintézise az elmúlt évben látott nyomdafestéket *A vágy rítusai – rítusstratégiák. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről* címmel (Scientia Kiadó, Kolozsvár 2006. 474 lap). Reméljük, hogy ez az összefoglalás, számvetés csakhamar idegen nyelvű kiadásban is megjelenik.

Mivel több mint három évtizeden át kutatta Márton Áron szülőfalujának hagyományait, nemrég az ő irányításával és szerkesztésével készült kötet *Fel-Csík egyik leghagyományörzőbb, legjelentősebb római katolikus székely településéről: Csíkszentdomokos*. Hargita Kiadó, Csíkszereda 1999. 350 lap.

Rangos hazai és külföldi konferenciakötetekben, tudományos periodikákban és művelődési folyóiratokban megjelent tanulmányainak, dolgozatainak és publikációinak száma meghaladja a százat. Nemrég pedig román nyelvű jegyzetet jelentetett meg román szakos egyetemistáinak: *Folclor. Noțiuni generale și poetică*. Scientia Kiadó, Kolozsvár 2003. 174 lap.

Ajánlom az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagyválasztmányának és elnökségének, hogy kiemelkedő tudományos eredményeinek elismeréseképpen 2007-ben Balázs Lajosnak ítélje oda az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagságát.

Pozsony Ferenc

Csávossy György laudációja

Csávossy György arisztokratacsalád fiaként, 1925. június 20-án született Temesváron. Felsőfokú tanulmányait 1944–45-ben a temesvári Műszaki Egyetem Mezőgazdasági Karán kezdte, majd a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskolán folytatta, 1945–1949 között. 1949-ben szerezte meg a mezőgazdasági mérnöki oklevelet. Doktori értekezését csak a rendszerváltás után védhette meg, 1993-ban, a iași-i Agráregyetem kertész-mérnöki tagozatán.

Szakmai tevékenységét a diószegi Szőlészeti Szakiskolában (1949–53) kezdte, majd nyugdíjazásáig (1953–86 között) a csombordi agrárliceumban folytatta. Mindkét helyen a növényvédelmi előrejelző állomás vezetője is volt.

1991-től az újraindult nagyenyedi kertészeti iskolában tanított 2003-ig.

Időközben, 1981–82-ben a kolozsvári Mezőgazdasági Egyetem Kertészeti Fakultásának előadója, a Borászati Tanszék vezetője. 1995-től a Corvinus és a Sapientia Egyetemen ad elő. Tudományos kutató és szőlőnemesítő. Romániában bevezette a parafinos oltvány előállításí módszert. Többvaros keresztezésből 3 fajtát állított elő, ezek állami minősítést kaptak.

Számos tudományos közleménye jelent meg román és magyar nyelven, melyeket különböző tudományos ülésszakokon ismertetett.

Bedolgozott a Falvak Népe, Erdélyi Gazda, Kertbarátok című lapokba.

A korlátozott lehetőségek ellenére 10 szakkönyve jelent meg. Élete fő műve a *Jó borok szép hazája Erdély* szőlészeti és borászati monográfia. Ezért 2005-ben az Év Szerzője címet kapta.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Agrártudományi Szakosztályának alapító, egyik legtevékenyebb tagja. Két könyvbemutatója volt az EME-nél és a Magyar Tudomány Napja Erdélyben Agrártudományi Szakosztály ülésszakán; mindkét alkalommal színvonalas eredeti munkát mutatott be. Tudományos tevékenységét számos elismeréssel jutalmazták. Érdemes tanár.

A csombordi Agráripari Liceumban készített borai több aranyérmert nyertek. Maga is több hazai és nemzetközi versenyen volt bírálóbizottsági tag.

A szakmán kívül szépíróként is jelentőset alkotott, verseskötetei és szépirodalmi művei jelentek meg. Színműveit a hazai magyar és román társulatok mutatták be. Igen sikeres volt az *Őzvegy és leánya* kolozsvári színpadra állítása.

Igen ismert erdélyi és magyarországi közéleti tevékenysége. Többek között elnöke, majd tiszteletbeli elnöke a Romániai Magyar Gazdák Egyesületének, a Magyar Bor Akadémia örökös tagja, a Román és Magyar Írószövetség tagja.

Gondolom, mindezek ismeretében Önök is érdemesnek tartják Csávossy Györgyöt az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagságára.

Farkas Zoltán

Számunk szerzői

Almási István (1934) – népzenekutató, Kolozsvár
Arany Zsuzsanna – doktorandu, BBTE, Kolozsvár
Bajusz Gábor – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
Biró Annamária (1980) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Bocskay István (1929) – fogorvos, ny. egyetemi tanár, Marosvásárhely
Czirják Árpád – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
Feszt György (1925) – orvos, ny. egyetemi tanár, Marosvásárhely
Gergely Péter-Alpár – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Keszeg Vilmos (1957) – folklórkutató, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Kovács András (1946) – művészettörténész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Kovács Sándor – egyetemi adjunktus, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár
Murádin Jenő (1937) – művészettörténész, ny. egyetemi docens, Kolozsvár
Pál Judit (1960) – történész, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Rigán Lóránd (1980) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Soós Amália – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
Stelian Mândruț (1951) – főmunkatárs, PhD, G. Bariț Történeti Intézet, Kolozsvár
Vajda András – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Vekov Károly – történész, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Veress Károly (1953) – filozófus, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Contents

Károly Vekov: Some Data from the History of a Transilvanian Family.....	1
Annamária Biró: Saxon-Hungarian Debates of Origination at the End of the 18th Century	18
Judit Pál: Manó Péchy – a Model Clerk.....	39
Lóránd Rigán: The Glance of Platinus. Contemplation and Physical Sight.....	62
Károly Veress: Between Text and Experience. On Adrian Marino’s Hermeneutics	71

Workshop

Jenő Murádin: The History of the Transilvanian Museum Association’s Picture-Gallery	93
István Almási: The Transilvanian Folk Music in Zoltán Kodály’s Oeuvre	98
Stelian Mândruț: Unknown Data on Zoltán I. Tóth’s Librarian Activity (1940–1941)	110
Zsuzsanna Arany: Text Edition and Interpretation in Kosztolányi’s Work	115

In memoriam

András Kovács: Margit B. Nagy, the Art Historian.....	123
Bibliography of Margit B. Nagy	129

Review

Sándor Kovács: Sectarianism and Fiction.....	133
Judit Pál: A New Monography of Sibiu.....	134
Vilmos Keszeg: Two Books of Reference about Ferenc Balázs.....	136
Péter-Alpár Gergely: In The Drift of Time?	139
Gábor Bajusz: The Compendium of the Categorical Imperativus	140
Árpád Czirják: Hungarian Philosophia	141
Amália Soós: Nationalism in Political and Historical Net	143
András Vajda: „Totality of Customs”	144
István Bocskay: Dental Therapy in Transilvania	146
György Feszt: The Medical Science’s Hundred Years	148

Society Communications

General Assembly 2007	150
Ákos Egyed: Presidential Report	151
Enikő Bitay: Secretary General’s Report.....	153
Lajos Balázs and György Csávossy’s Elections as Honorary Membres.....	160
Assessment of Lajos Balázs (Ferenc Pozsony).....	160
Assessment of György Csávossy (Zoltán Farkas).....	162
<i>Our Authors</i>	163

Cuprins

Vekov Károly: Fragmente din istoria unei familii ardelene.....	1
Biró Annamária: Discuții dintre sași și maghiari la sfârșitul secolului 18 despre originea celor două popoare.....	18
Pál Judit: Péchy Manó – un birocrat exemplar	33
Rigán Lóránd: Privirea lui Plotinos.....	62
Veress Károly: Între text și experiență. Hermeneutica lui Adrian Marino.....	71

Atelier

Murádin Jenő: Câteva adăugiri la istoria colecției de artă a Societății Muzeului Ardelean.....	93
Almási István: Muzica populară ardeleană în opera lui Kodály Zoltán	98
Stelian Mândruț: Date necunoscute despre cariera de bibliotecar la Cluj (1940–1941) a istoricului I. Tóth Zoltán.....	110
Arany Zsuzsanna: Problema stabilirii și interpretării textelor lui Kosztolányi Dezső pentru o posibilă ediție critică	115

In memoriam

Kovács András: B. Nagy Margit istoric al artei	123
Bibliografia lucrărilor de istoria artelor de B. Nagy Margit.....	129

Recenzii

Kovács Sándor: Confesiune și ficțiune	133
Pál Judit: O nouă monografie despre capitala culturală a Europei.....	134
Keszeg Vilmos: Două noi volume de documente despre Balázs Ferenc	136
Gergely Péter-Alpár: În șuvoiul timpului?.....	139
Bajusz Gábor: Un manual despre imperativul categoric.....	140
Czirják Árpád: „Philosophia maghiară” – de la un cultivator de pepeni entuziasmat la revoltatul Icar	141
Soós Amália: Naționalismul în mrejele politicii și istoriei	143
Vajda András: Datinile ca „totalitate a obiceiurilor populare”	144
Bocskey István: Trecutul stomatologiei în Transilvania.....	146
Feszt György: O sută de ani în slujba medicinei	148

Comunicări ale Societății

Adunarea generală pe anul 2007	150
Cuvântul de deschidere al președintelui Societății, Egyed Ákos	151
Raportul secretarului general asupra activității pe anul 2006	153
Decernarea titlului de membru de onoare lui Balázs Lajos și Csávossy György	160
Laudația lui Balázs Lajos (Pozsony Ferenc)	160
Laudația lui Csávossy György (Farkas Zoltán).....	162
<i>Autorii numărului de față</i>	163
<i>Contents</i>	164

Tartalom

Vekov Károly: Töredékek egy erdélyi család történetéből.....	1
Biró Annamária: Szász–magyar eredetvíták a 18. század végén	18
Pál Judit: Péchy Manó – a „mintahivatalnok”	33
Rigán Lóránd: Plótinosz pillantása	62
Veress Károly: Szöveg és tapasztalat határán. Adrian Marino hermeneutikájáról.....	71

Műhely

Murádin Jenő: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület képtári gyűjteményének történetéhez	93
Almási István: Az erdélyi népzene Kodály Zoltán életművében	98
Stelian Mândruț: Ismeretlen adatok I. Tóth Zoltán kolozsvári könyvtárosi pályájának alakulásáról (1940–1941).....	110
Arany Zsuzsanna: Szövegkiadási és értelmezési kérdések Kosztolányi utóéletében.....	115

In memoriam

Kovács András: B. Nagy Margit művészettörténész	123
B. Nagy Margit történeti munkásságának könyvészete	129

Szemle

Kovács Sándor: Felekezetiesség és fikció.....	133
Pál Judit: Új városmonográfia Európa kulturális fővárosáról	134
Keszeg Vilmos: Két új forráskiadvány Balázs Ferencről.....	136
Gergely Péter-Alpár: Az idő sodrában?	139
Bajusz Gábor: A kategorikus imperatívusz tankönyve	140
Czirják Árpád: Magyar Philosophia – a szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig.....	141
Soós Amália: Nacionalizmus a politikai és történelmi hálóban.....	143
Vajda András: „A megszokások összessége” – népszokások	144
BocsKay István: Fogorvoslás Erdélyben	146
Feszt György: Száz év az orvostudomány szolgálatában.....	148

Egyesületi közlemények

Közyűlés 2007	150
Egyed Ákos elnök megnyitóbeszéde	151
Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2006. évi munkájáról	153
Balázs Lajos és Csávossy György tiszteleti taggá választása	160
Balázs Lajos laudációja (Pozsony Ferenc).....	160
Csávossy György laudációja (Farkas Zoltán).....	162
<i>Számunk szerzői</i>	163
<i>Contents</i>	164
<i>Cuprins</i>	165